

ISSN: 2618-5873

UTAD

**ULUSLARARASI
TARİH ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

**The Journal of
International History
Researches**

Yıl: 2022 / Aralık

Cilt: 6 / Sayı: 2

Year: 2022 / December

Volume: 6 / Number: 2

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Rıfat İlhan ÇELİK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Senem DİNÇ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Öğr. Gör. Abdurrahim İstemi SAYLAM	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Arş. Gör. Dilara AVCI	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-----------------------	---------------------------------

Türk Dili Editörü / Turkish Language Editor

Arş. Gör. Derya KARATAŞ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-------------------------	---------------------------------

Yazım ve Dil Editörü

Arş. Gör. Atakan ÇİÇEK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
------------------------	---------------------------------

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ihsan Al-Deek	Najah National University
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Veli ÜNSAL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. David E. THORNTON	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Paul LATIMER	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Luca ZAVAGNO	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Faisal HUSAIN	Penn State University

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Murat TUĞLUCA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet GEL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bengül BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Ulvi ÖZDEMİR	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent KARA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Ümüt AKAGÜNDÜZ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Doç. Dr. Fatih DURGUN

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Biray ÇAKMAK

Uşak Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Cihat TANIŞ

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK

Muş Alparslan Üniversitesi

Dr. Mohammadamin SHAHJOUEI

Shahid Beheshti University

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD), yılda iki defa yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergi TÜBİTAK ULAKBİM Dergi Park Sistemi bünyesinde hizmet vermektedir. Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of International History Researches is refereed journal which is publishing biannual. The journal services in the TUBITAK ULAKBİM Academic Turkish Journal Park System. Responsibility of the publishing studies is concern writers.

Dergimizde yayımlanan eserler programı ile taranmaktadır.

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan eserler, Creative Commons Atıf- 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır

ISSN: 2618-5873

<http://dergipark.gov.tr/utad>

İletişim / Correspondence

utadergi@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Ömer UZUNEL

GÖBEKLİTEPE'DEKİ C VE H SEMBOLİZMİ ÜZERİNE BİR KURGU DENEMESİ
A FICTION ESSAY ON THE C AND H SYMBOLISM IN GÖBEKLİTEPE..... 1-33

Hasan KARAKÖSE, Ahmed AYAD EMAD ULDEN

ANTİK ÇAĞDAN OSMANLI İDARESİNE KADAR KERKÜK VE ÇEVRESİNİN
SİYASİ DURUMU

THE POLITICAL STATUS OF KIRKUK AND ITS SURROUNDINGS FROM
ANCIENT AGES TO THE OTTOMAN ADMINISTRATION.....34-48

Kübra Nur ÇELİK, Murat TUĞLUCA

TİFLİS'İN FETHİ VE OSMANLI'YA ENTEGRASYON ÇABALARI (1723-1735)

CONQUEST OF TIFLIS AND ATTEMPTS TO INTEGRATE IT INTO THE
OTTOMAN EMPIRE (1723-1735).....49-75

Ayşenur YURT, Murat TUĞLUCA

SURİYE VİLÂYET GAZETESİNE GÖRE OSMANLI SURİYESİ'NDE SOSYAL VE
DİNÎ YAŞAM (1899-1902)

SOCIAL AND RELIGIOUS LIFE IN THE OTTOMAN SYRIA ACCORDING TO
THE SYRIAN PROVINCE NEWSPAPER (1899-1902).....76-89

Muhammet KEMALOĞLU

CUMHURİYETİN ÇOK YÖNLÜ BİR SİMASI MUHİTTİN BAHA PARS (1300-
1884/85-1954)

MUHİTTİN BAHA PARS WHO WAS A VERSATILE FIGURE OF THE REPUBLIC
(1300-1884/85-1954)..... 90-134

Aysel ÇAKAN

SELİM SIRRI (TARCAN)'IN BAKIŞ AÇISINDAN HAREKETLE OLİMPİYAT
OYUNLARI

THE OLYMPIC GAMES FROM SELİM SIRRI (TARCAN)'S PERSPECTIVE
..... 135-162

Derleme Makale / Review Article

Duygu Hilal AKCA YEDİDAĞ, Başak KOCA ÖZER

İÇ ANADOLU BÖLGESİNDE MENARŞ YAŞINDA GÖRÜLEN DEĞİŞİM

**THE CHANGE IN THE AGE OF MENARCHE IN THE CENTRAL ANATOLIA
REGION FROM THE 1960s TO THE PRESENT..... 163-175**

GÖBEKLİTEPE'DEKİ C VE H SEMBOLİZMİ ÜZERİNE BİR KURGU DENEMESİ*

Ömer UZUNEL**

Özet

Geçtiğimiz on yıllarda arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkartılan veriler, tarihsel süreçle ilişkin düşüncelerde büyük değişimlere neden olmuştur. Bu kapsamda özellikle Göbeklitepe, Karahantepe, Marmaray, Beşiktaş ve benzeri erken dönem kazıları insanlık tarihi için hiç beklenmedik yeni sonuçlar ortaya koymuştur. Hiç şüphesiz Göbeklitepe, yoğun sembolizm anlatımı ile diğer alanlardan çok daha ayrıcalıklı bir öneme sahiptir.

Yazının henüz kullanılmadığı, madeni araçların bilinmediği bir zaman diliminde son derece muazzam bir intizamda inşa edilmiş yapılar ve buradaki yoğun sembolizm Göbeklitepe'ye ilgiyi arttırmış ve Göbeklitepe, uzman ya da amatör hemen herkesin konuya dair fikir sunduğu bir yer haline gelmiştir. Burada, konuyla doğrudan bağlantılı olmayan araştırmacılar, özellikle MÖ III. bin ve sonrasında, başta Mezopotamya olmak üzere çevre coğrafyalarda ortaya çıkan ve Göbeklitepe'deki sembollerle benzerlik gösteren örnekler üzerinden hareketle bir ilişkiyi ortaya koymaya çalışmışlardır.

Bu çalışmada J. Cauvin'in *Neolitikleşme* kuramı başta olmak üzere, daha önce bilimsel tartışmaya sunduğumuz *Düalist Pagan Sembolizmi*'nin ortaya koymuş olduğu perspektif ile Göbeklitepe sembolizmi üzerine bir kurgu denemesi yapılacaktır. Çalışma okuyucularına arkeoloji, dilbilim ve dinler tarihinin kesişim noktasında yeni bir pencere açmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Göbeklitepe, Hititler, Luvi Hiyeroglifi, Sembolizm, Yazı.

A FICTION ESSAY ON THE C AND H SYMBOLISM IN GÖBEKLİTEPE

Abstract

The data that has become known in recent archaeological excavations have dramatically changed how we consider the historical process. In particular, Göbeklitepe, Karahantepe, Marmaray, Beşiktaş and similar early excavations are coming to the foreground with their unexpected results. Göbeklitepe is distinguished from the other areas by its intense symbolic expression.

At a time when no writing and no metal tools were known, the structures were built in enormous order. The intense symbolism here increased the interest in Göbeklitepe, and Göbeklitepe became a place where almost everyone, whether expert or no expert, was interested and had a conception. Here, researchers who are not directly related to the subject try to reveal a relationship based on the examples that appeared in the surrounding geographies,

---

* Bu çalışmayı, analoginin tüm inceliklerini öğretilip, birbirinden bağımsız gibi görünen konular arasında ilişkiler kurmamı sağlayan Prof. Dr. Fahri Işık hocama ve Filoloji'yi sevdirip bu konuda önümde çok büyük bir yol açan Prof. Dr. Recai Tekoğlu hocama ithaf ediyorum.

** Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, e-posta: omeruzunel@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8159-8902

especially in Mesopotamia, especially in the third millennium and after, and those show similarities with the symbols in Göbeklitepe.

A fiction test is made on Göbeklitepe symbolism with the perspective of the *Dualist Pagan Symbolism* that we have published before, especially the *Neolithization* theory of J. Cauvin. On the one hand, the formal similarities are revealed with the fiction in question. The study aims to open a new perspective for the reader at the intersection of archeology, linguistics and religious history.

Keywords: Göbeklitepe, Hittite, Luwian Hieroglyph, Symbolism, Writing.

Giriş

İnsanoğlunun tarihsel serüveninde çok önemli kırılma noktaları olmuştur. Başta sayacağımız avcı toplayıcılıktan yerleşik hayata geçiş, yazının icadı, felsefe, sanayi devrimi gibi birçok dönüşüm modern medeniyetin inşa edilmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Her ne kadar uzmanlık alanlarına göre söz konusu dönüşümlerin önemi farklı sıralanacak olsa da özellikle bir tanesi günümüz dünyası için ayrı bir yere sahiptir: Yazı.

MÖ 3000 civarında Mezopotamya'ya dışardan gelmiş olan Sümerler tarafından yazının ilk kez kullanılmaya başlandığı kabul edilmektedir¹. Yaklaşık olarak 5000 yıldır insan yaşamında olan yazı yine genel olarak kabul edildiği şekilde resimden ortaya çıkmıştır. Aradan geçen binlerce yıl sonrasında insanoğlu belki de bir döngüyü tamamlarcasına yine resim yazısına dönmektedir: *Emoji*

Göbeklitepe ortaya çıkarıldığı günden itibaren bilim dünyasını şaşırtmış ve şaşırtmaya devam etmektedir². Paleolitik Çağ'dan Neolitik Dönem'e geçiş

---

¹ D. S. Bessarat, "The Earliest Precursor of Writing", *Scientific American*, 238/6 (1978), s. 50-59; M. Gross, "The evolution of writing", *Current Biology*, 22/4 (2012), s. 981.

² K. Schmidt, "Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations", *Paléorient*, 26/1 (2000), s. 45-54; J. Petters vd., "Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment", *Anthropozoologica*, 39/1 (2004), s. 179-218; K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe*, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007; En Eski Tapınağı Yapanlar E. B. Banning, "So Fair a House Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East", *Current Anthropology*, 52/5, (2011), s. 619-659; K. Schmidt, "Göbekli Tepe: A Neolithic Site in Southeastern Anatolia", S. R. Steadman vd. (eds.), *Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, Oxford 2011, s. 918-933; K. Schmidt, "Adler und Schlange: Großbilder des Göbekli Tepe und ihre Rezeption", *Der Anschnitt Anatolian Metal*, 6 (2013), s. 145 – 152; L. Clare, "Göbekli Tepe'den Son Gelişmeler", *Aktüel Arkeoloji*, 46 (2015), s. 78-83; M. B. Sweatman vd., Decoding Göbekli Tepe with Archaeoastronomy: What does the Fox say? *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 17/1, (2017), s. 233-250; T. Zimmermann, "Ein Untergang im Morgenland? – Göbeklitepe als Fallstudie für die Vollendung und das Verlöschen einer späteiszeitlichen Jäger- und Sammlerkultur", *The Journal of the Oswald Spengler Society*, 3 (2020),

sürecini ifade eden Göbeklitepe hem mimarisi hem de özellikle sembolik anlatımı ile tarihöncesi döneme karşı olan bakış açımızı değiştirmek zorunda bırakmıştır. Her ne kadar araştırmacıların Göbeklitepe'deki yapılarla ilgili olarak bunların bir tapınak olup olmadığı noktasında şüpheleri olsa da burada tasvir edilen sembolizmin dinsel muhtevası göz ardı edilemez³. Göbeklitepe'nin önemi Childe'nin kurgulamış olduğu sistemi bir nevi yıkmış olması ile yakından ilişkilidir. Childe, insanlık tarihini Marksist bir bakış açısı ile değerlendirmekte ve üretim biçimlerinin burada belirleyici olduğunu düşünmektedir⁴. Bu süreç içerisinde, din, MÖ 3000'li yıllarda Mezopotamya'da tapınak merkezli olan ilk şehir devletlerinin ortaya çıkması ile ilişkilendirilmek istenmiştir. Göbeklitepe işte söz konusu bu algıyı nispeten yıkmış ve avcı-toplayıcıların, daha yerleşik hayata geçilmediği bir evrede dahi dinsel düşünceye sahip olduklarını ortaya koymuştur. Avcı – toplayıcıların oldukça primitif bir yaşam sürdüğünü düşünen araştırmacılar için bu durum çok çarpıcı olmuş, doğal olarak tepkileri de beraberinde getirmiştir. Ancak son yıllarda bölgede yoğunlaşan kazılar ile ortaya çıkarılan diğer yerleşim yerleri Göbeklitepe'deki bu durumu doğrulamaktadır.

Göbeklitepe'nin söz konusu dinsel muhtevası, belki de insanoğlunun ilk yazı deneyimlerine de ev sahipliği yapmış olması ile farklı bir yöne evrilecektir. Bu ilk bakışta çok büyük bir iddia olarak görülebilir. Özellikle Göbeklitepe'deki semboller ile ilişkilendireceğimiz Luvi hiyeroglifi ile arasındaki yaklaşık 7000-8000 yıllık boşluk bu iddiayı daha da şüpheli hale getirmektedir. Aradan geçen uzun zaman diliminde izlerin şimdilik var olmaması sorunludur. Ancak bu çalışmanın temel amaçlarından biri, bilimin yerleşik kabullerinin sorgulanmaya açılmasıdır, zira bu sorgu ve şüpheler olmadan bilimin dinden bir farkı kalmayacağı aşikardır. Burada ortaya konulacak olan veriler bir sonuç değil bir başlangıçtır. Geçmişe dair verilerin, tekrar eleştirel bir süzgeçten geçirilmesi ve entelektüel bir birikimden ziyade günümüz dünyasının inşasında işlevsel olarak kullanılması öncelikli hedefler arasında olmalıdır. Bunun aksine, söz ettiğimiz gibi entelektüel bir araç olarak değerlendirildiğinde Childe'nin ifadesi ile 'posta pulu koleksiyonculuğundan' öteye geçmeyecektir.

Başlıktan da anlaşılacağı üzere bu çalışma tümüyle bir kurgu denemesidir. Kazılardan elde edilen veriler ve araştırmacılar tarafından ortaya koyulan yorumlar ışığında, Göbeklitepe'deki C ve H sembolleri ile bunlarla

---

s. 7-25; L. Clare, "Göbekli Tepe, Turkey A brief summary of research at a new World Heritage Site (2015–2019)", *e-Forschungsberichte*, 2 (2020), s. 81-88.

³ Söz konusu dinsel yapı ile ilgili olarak atalar kültü, şamanizm, ölü kültü gibi düşünceler öne çıkmaktadır. Paleolitik Dönem'in inanç yapısı ile ilgili olarak genel görüş bu konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Schmidt 2007, s. 241 vd., 273; J. Droogan, *Religion Material Culture and Archaeology*, London 2012, s. 35.

⁴ G. Childe, *Tarihte Neler Oldu?*, çev. Mete Tunçay–Alaeddin Şenel, İstanbul 2018.

ilişkili diğer örnekler bir örüntü oluşturacak şekilde ele alınmaktadır. Kurgunun ne ölçüde kabul edilebilir olduğu, örüntüdeki örneklerin ilişkisi ile doğru orantılı olup, yeni ortaya çıkan arkeolojik verilerin söz konusu örüntüyü ne derecede destekleyip desteklemeyeceği ile ilgilidir.

1. Göbeklitepe

Göbeklitepe, antik Mezopotamya'nın kuzeyinde, Anadolu'nun güneydoğusunda, verimli hilalin kuzey uzantısını oluşturan yukarı Fırat Vadisi bölgesinde bulunan Çanak Çömlek Öncesi (PPNA-B) Neolitik bir merkezdir. 10. binyılın ortasından 9. binyılın sonuna kadar, bölgede yaşayan geç avcı-toplayıcı grupların bir buluşma ve toplanma yeri ve ritüel merkezi olarak yorumlanabilir⁵.

Bölgede ilk araştırmalar 1963 yılında Halet Çambel ve Robert Braidwood liderliğindeki İstanbul ve Chicago Üniversiteleri tarafından yapılmış ve arkeolojik bir alan olarak kayıt altına alınmıştır⁶. 1994 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü adına K. Schmidt tarafından yürütülen ilk kazılarda, bölgede çok eski bir megalitik alan olduğu tespit edilmiştir⁷.

Göbeklitepe'de yapılan araştırmalar, 3 farklı kültür katmanının bulunduğunu ortaya koymuştur. Bunlardan III. ve II. katmanlar en erken evreyi temsil ederken I. tabaka günümüz tabakasını oluşturmaktadır. II. evre sonrasında tüm alan bilinçli bir şekilde gömülerek kapatılmıştır⁸.

III. tabaka, eldeki veriler ışığında, Göbeklitepe'nin en yoğun yapı kalıntılarının olduğu zaman dilimini temsil etmektedir. Bu dönemde dairesel planlı yapılar inşa edilmiş ve içlerine farklı boyutlarda olan 'T' biçimli dikilitaşlar yerleştirilmiştir. Bu dikmelerin üzerinde alçak ve yüksek kabartma şeklinde işlenmiş başta hayvan figürleri olmak üzere soyut ve somut tasvirler yer almaktadır⁹.

II. tabaka, bir önceki döneme göre daha küçük dörtgen yapıların inşa edilmiş olduğu bir zamanı ifade etmektedir. Bu dönemde dikilitaş geleneği

---

⁵ K. Schmidt – Ç. Schmidt, "Like a Carpet of Snakes – Towards an Iconography of the PPN in Upper Mesopotamia", Bill Finlayson and Cheryl Makarewicz (ed.), *Settlement, Survey, and Stone Essays on Near Eastern Prehistory in Honour of Gary Rollefson*, Berlin 2014, s. 73.

⁶ P. Benedict, "Göbekli Tepe Ziyareti/Ziyaret (Karaharabe)", Halet Çambel vd. (ed.), *Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*, İstanbul 1980, s. 137.

⁷ K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007.

⁸ Schmidt 2007.

⁹ Schmidt 2007, s. 114-214.

devam etmektedir, ancak hem boyut olarak küçülmüş hem de sayısal olarak azalmıştır¹⁰.

Çalışmamıza konu edeceğimiz semboller III. tabakada yer almaktadır. Bu tabaka yaklaşık olarak MÖ 10. ve 9. bine tarihlendirilmektedir¹¹. Göbeklitepe, başta bu tabakadaki sembolizm olmak üzere farklı açılardan birçok araştırmacı tarafından ele alınıp çalışılmıştır. Sembolizm üzerine yapılan araştırmalardaki¹² temel sorun, buradaki sembol dilinin hem kendi döneminde hem de daha sonraki süreçte tam olarak izlenemiyor oluşudur. Özellikle son yıllarda 'Taş Tepeler Projesi' ile bölgede çok sayıda araştırma projesi başlatılmış ancak Göbeklitepe'deki yoğun sembolik anlatım tüm yönleriyle henüz ortaya konulmuş değildir.

Göbeklitepe birçok farklı yönden önemli argümanlar ortaya koyan bir yer olsa da burada özellikle öne çıkan konu, dinin ne kadar büyük bir öneme sahip olduğudur¹³. Hemen hemen aynı dönemi temsil eden Eriha, Ayn Gazal, Nahal Hemar gibi yerleşim yerlerinde elde edilen somut kalıntılar, bu dönem halkının kültürel ritüellere ve uygulamalara karşı büyük ilgi gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Burada dikkat çekici olan ise, aralarındaki mesafeye uygun olarak ortak bir inanç sistemini paylaşıyor gibi görünmekte olmalarıdır¹⁴. Çalışmanın, bağlamı içerisinde Göbeklitepe'nin 'dinsel' yönü konunun anlaşılması açısından oldukça kritik öneme sahip olduğundan bu konuyu daha derin bir şekilde ele almak gerekmektedir.

1.1. Göbeklitepe ve Din

İnsan zihninin doğada maruz kaldığı güçlere bağlı olarak, karşılaştırılabilir tanrısal yönler tasarlaması şaşırtıcı değildir¹⁵. Bu beklendik bir durum olmalıdır zira bugün bile bilimsel meraktan uzak topluluklar doğanın

---

¹⁰ Schmidt 2007, s. 257-269.

¹¹ Schmidt vd. 2014, s. 73.

¹² K. Schmidt, "Adler und Schlange: „Großbilder“ des Göbekli Tepe und ihre Rezeption Der Anschnitt, *Anatolian Metal VI*, Bochum 2013, s. 145 – 152; G. Magli, "Sirius and the Project of the Megalithic Enclosures at Gobekli Tepe", *Nexus Network Journal*, 18/2, (2013), s. 337-346; Schmidt vd. 2014; M. B. Sweatman, Dimitrios Tsikritsis, Decoding Göbeklitepe with Archaeoastronomy: What does the Fox say? *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 17/1, (2017), s. 233-250; A. Lorenzis, V. Orofino, "New Possible Astronomic Alignments at the Megalithic Site of Göbekli Tepe, Turkey" *Archaeological Discovery*, 3/1, (2015), s.40-50; H. B. Schatz, "The God Table: A New Origins Theory of Religion and Civilization", *Archaeological Discovery*, 10, (2022), s. 215-261.

¹³ R. Hachmann, "Die Befestigungen des akeramischen Jericho", *Baghdader Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, 25, (1994), s. 73.

¹⁴ Schmidt 2007, s. 45 vd. Benzer bir argüman için bkz.: P. F. Biehl, "Symbolic Communication Systems: Symbols on Anthropomorphic Figurines of the Neolithic And Khalcolithic from South-Eastern Europe", *Journal of European Archaeology*, 4 (1996), s. 155.

¹⁵ J. Yakar, Symbols and Abstract Motifs in Neolithic Art More than just Fanciful Aesthetic Designs?", *Anatolian Metal VI*, Bochum 2016, s. 166.

anlaşılması noktasında benzer bir tavır sergilemektedir. Her ne kadar Childe sonrası süreçte, özellikle ideolojik bir çerçevede din ile ilgili konular araştırmacılar tarafından göz ardı edilmiş olsa da, günümüzde Neolitik teriminin bir bütün olarak teknolojik, ekonomik, sosyal ve hatta ideolojik yönleri kapsadığı genel olarak kabul edilmektedir¹⁶.

Herhangi bir dönemde dinsel bir düşüncenin var olup olmadığı ile ilgili sorulara yanıt olarak temel bazı unsurlar öne çıkmaktadır. Bunlardan başlıca olanları liturji¹⁷, bir rahip sınıfı semboller ve mimari düzenlemelerdir. Göbeklitepe bölgesinde yazımsal veriler mevcut değildir ve dolayısıyla bu, liturjik malzemenin kendisinden yoksun olduğumuz anlamına gelmektedir. Liturjik malzemenin eksikliği ise dinsel yapının içeriğinin anlaşılması noktasında sorunları beraberinde getirir. Göbeklitepe’de bir rahip sınıfının varlığında dair herhangi bir veri elde edilebilmiş değildir. Buradaki yapıların tapınak olarak yorumlanmasında temel sorunlardan biri de söz konusu veri eksikliğidir. Liturjik malzeme ve rahipler sınıfı olmadan dinsel bir yapıyı tanımlamak, onu tapınak şeklinde ifade etmek oldukça zordur. Bu durumda elimizde kalan tek malzeme sembol dünyasıdır.

En erken çağlardan itibaren semboller ile birçok farklı yerde karşılaşabilmekteyiz. Bu bir mağara duvarı, mühür, takı veya silah olabilmektedir. Konumuz bağlamında sembollerin kullanımı ile ilgili soru önemli bir çıkış noktası olacaktır. Buna göre en erken çağlardan itibaren karşılaşılan semboller salt dekoratif ve estetik birer süs işlevi için mi yapıldılar, yoksa çarpıcı bir anlamları ve vermek istediği mesajları mı vardı?¹⁸

---

¹⁶ Clemens Lichter, “Neolithic Stamps and the Neolithization Process A Fresh Look at an Old Issue”, Krauß, Raiko (Ed.), *Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*, Papers of the International Workshop 8th – 9th April 2009, Istanbul 2011 s. 40.

¹⁷ Liturji, Yunanca ‘liturgia’ kelimesinden gelip ayin, ibadet anlamlarına gelmektedir. Genel olarak Hıristiyan Eukharist (Ökarist) ayini için kullanılan kelime diğer ayinleri de ifade etmektedir. Liturji asıl itibarıyla Eukharis, Vaftiz, Çarmıha Gerilme gibi ayinlerin yazılı metinleridir. Örneğin İstanbul’da biri Ioannes Chrysostomos diğeri ise Basileios’a ait olmak üzere iki adet Eukharist liturjisi vardır ve bunlar on dokuz duadan oluşmaktadırlar. Bu ayinlerde kullanılan ekmek, şarap, su, mum, tuz, yağ, ikona, tütsü, vaftiz teknesi, altar, din adamlarının giysileri, vaftiz elbiseleri gibi objeler liturjik malzeme olarak kabul edilmektedir. Bkz.: M. Acara, “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (1998), 183-201. Buradan hareketle dinsel yönü bu kadar yoğun olan Göbeklitepe’de bulunan arkeolojik veriler muhtemelen liturjik malzemelerdir. Ancak elimizde ayinlerin nasıl gerçekleştirildiği ile ilgili yazımsal bir veri olmadığından söz konusu malzemelerin muhteviyatını belirlemek mümkün değildir. Dolayısıyla Göbeklitepe buluntularını liturjik bir başlıkta değerlendirmek mevcut veriler ışığında zordur.

¹⁸ Biehl 1996, s. 153.

Biehl'in, yazının olmadığı dönemlerde yapılan figürünler üzerindeki süslemenin bir estetik ekspresyon yanında iletişim sistemine ilişkin önemli ve potansiyel olarak şaşırtıcı bilgiler sağlayabileceğini iddia ettiği makalesi oldukça önemli olup, çalışmamızın sonuçları açısından da doğrulanmaktadır¹⁹. Biehl'in bu görüşünü kabul etmek ile beraber, bunu daha da genişletilebileceği kanaatindeyiz. Söz konusu sembolizmi sadece figürünler üzerinden değerlendirmek, bir iletişim aracı olarak kullanımlarını anlama noktasında eksik kalacaktır.

Bu bakış açısı, Paleolitik'ten Neolitik Dönem'e geçiş evresindeki Göbeklitepe insanının imgelem dünyasına ait farklı sonuçları gözleme çabasına yarar sağlayacaktır. Göbeklitepe'deki sembolizm her ne kadar estetik bir değer ifade ediyor olsa da özellikle erken dönem olması nedeniyle 'dinsel' yönüne şüpheyle yaklaşılmaktadır. Bu şüphelerin bir adım ötesi, çalışmanın konusu olarak mevzubahis sembolizmin bir iletişim aracı olarak kullanılmış olabileceğine dair iddiaya getirilebilecek eleştirilerdir²⁰.

Göbeklitepe'nin zamansal konumu insan topluluklarının en geç Üst Paleolitik Dönem'den itibaren, belki de daha önce, dini bir organizasyona sahip olduklarına işaret etmektedir²¹. Dolayısıyla, Göbeklitepe bir ilk veya başlangıç değil, aksine bir sonuç olmalıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Göbeklitepe yeni bir yaratımdan daha çok, karşımıza oldukça eski bir gelişimin ürünü olarak çıkmaktadır. Yazı öncesi toplumlarda bu konuda inandırıcı bir delil bulmak veya içeriği anlayabilmek çok zor olsa da mitlerin ve mitsel motiflerin çok eskiye dayandığını düşünmemek için hiçbir neden yoktur²². MÖ III. binde yazının ortaya çıkışıyla beraber Gilgamiş Destanı'nın mutlaka oldukça uzun bir zaman çizgisine yayılan tarihsel bir arka planı olmalıydı. Bu anlamda geçmişin taşan şahitleriyle geriye bakmak, belki de Eski Doğu'nun bazı mitolojik öykülerinin çok ama çok geriye doğru uzanan izlerini bulmamıza yardımcı olabilir²³.

Konuyu her araştırmacı kendi bilimsel çerçevesi ile değerlendirmektedir. Yapılara tapınak denilip denilemeyeceği hala tartışılan bir konudur. Göbeklitepe'de var olan fenomeni nasıl – atalar kültü, animizm, şamanizm vb. – kabul edecek olursak olalım en nihayetinde dinsel bir alana temas etmiş olacağız. Bu konu çalışmamız açısından kritik önemde olup aşağıda ele alacağımız tüm semboller bu dinsel bağlamda değerlendirilmelidir.

---

¹⁹ Biehl 1996, s. 171.

²⁰ Aşağıda da değineceğimiz üzere Schmidt'in söz konusu sembolizmi hiyeroglifler ile ilişkilendirmeye çalışması oldukça değerlidir. Bkz.: Schmidt 2007, 246 vd.

²¹ Schmidt 2007, s. 270 vd.

²² Schmidt 2007, s. 271.

²³ Schmidt 2007, s. 235.

Jakar'a göre Prehistorik dönemlerden günümüze kadar insanoğlu tarafından oluşturulan sembolik dilin kimi örnekleri ile doğada kolayca karşılaşılabiliyor oluşumuz – dişi, erkek, el, ayak, güneş, ay vb. – söz konusu sembollerin neyi ifade ettiğinin anlaşılmasında bir sorun teşkil etmemektedir. Tüm bu doğal sembollere ek olarak, esrarengiz çizimler, aynı zamanda insanlık tarihi boyunca süregelmektedir. İkinci gruba giren semboller ile hayatın doğal akışı içerisinde karşılaşılmıyor oluşu, sözü edilen sembollerin dinle ilgili ritüel sembolizmine ve şamanlar tarafından kullanılan köklü anlamsal işaretler repertuarına ait olabileceğini akla getirmektedir²⁴. Dolayısıyla Göbeklitepe'deki hem soyut – C, H vb. şekiller – hem somut sembollerin birlikte yoğun olarak kullanılması, burasının dinsel bir içerik taşıdığına şüphe bırakmamaktadır.

2. Yazı nedir?

Göbeklitepe'deki sembolizmin bir iletişim aracı, daha da açık ifade edilecek olursa bir yazı olup olmadığı hususu ile ilgili olarak, öncelikle yazının ne olduğunu tanımlamak gerekmektedir. Yazı, bir düşüncenin belirlenmiş işaretler ile ifade edilmesidir²⁵. Bu tanım oldukça önemlidir; zira bir başka tanıma göre, ağızdan çıkan seslerin, herhangi bir başka iletişim aracı olmaksızın gözle görülebilir işaretler şeklinde biçimlendirilerek kaydedilmesini sağlayan araçtır²⁶. İkinci tanım üzerinden yola çıkıldığında, günümüz yazısının kökenini oluşturan hiyeroglif yazılar yok sayılacak, dolayısıyla çalışmada ortaya konulacak verilerde, tümüyle boşa çıkacaktır. Oysaki ilk tanım kısa ve öz bir biçimde hiyeroglif, hece ya da alfabe ne olursa olsun düşüncüyü ifade etmektedir. Bu tanıma göre önemli olan, soyut ya da somut herhangi bir düşünsel imgenin ortak bir karar ile belirlenmiş işaretler ile ifade edilmesidir²⁷.

Göbeklitepe'deki sembollerin bir yazı olarak değerlendirilmesi noktasında; Yazıyı bir kayıt sistemi olarak kabul edecek olursak bilinen en eski yazı Tell Mureybet'te karşımıza çıkmaktadır. Tell Mureybet'in III. tabakasına ait olan söz konusu sistem 9300-8600 arasına tarihlendirilmektedir²⁸ ve bu zaman dilimi hemen hemen Göbeklitepe ile aynı zamana denk gelmektedir. Bu örnek,

---

²⁴ Yakar 2005, s. 112.

²⁵ TDK

²⁶ S. Hırçın, *Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı Gelişmesi Çözümü*, İstanbul 2000, s. 1.

²⁷ Bu konuya dair güzel bir örnek Orta Çağ Hristiyan ikonografisi hakkında Clairvaux'lu Bernard'ın görüşleridir. Orta Çağ'da yaşayan halkın büyük çoğunluğu okuma – yazma bilmediği için Hristiyan anlatısına ait öyküleri heykel ya da resimlere bakarak öğrenmekteydiler. Figürleri, bir metin okur gibi okuyup, çözümlemekteydiler. Bkz.: Bernard of Clairvaux, *Apologia ad Guillelmum Abbatem*. Clairvaux'lu Bernard'ın görüşleri aslında Göbeklitepe için de geçerlidir. Dolayısıyla hem Göbeklitepe'de hem de Orta Çağ'da yaşayan bir kişi için ortada bir anlatı ve buna dair resimler vardı. Aradaki zamansal farka rağmen değişen pek bir şey yoktur.

²⁸ W. Senner, *The Origin of Writing*, Nebraska 1991, 29 vd.

Göbeklitepe sembollerinin bir yazı olarak ele alınabileceğine dair çok önemli bir bakış açısı vermektedir.

Tell Mureybet, Göbeklitepe, Nevali Çori ve diğer arkeolojik alanlarda elde edilen veriler, MÖ 10. ve 9. binde Fırat ve Dicle arasındaki geniş alanda tanınan bir sembol sisteminin varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Bunların kapsadığı anlamlar henüz bilinmemekte, ancak bu işaretlerin, eski dönem insanı tarafından kültürel bellek deposu için bir çeşit araç olarak kullanılmış olması muhtemel görünmektedir²⁹.

2.1. Hiyeroglif ve Çivi Yazısının Gramatik Yapısı

Göbeklitepe sembollerinin bir yazı olarak kabul edilip edilemeyeceği noktasında ilişki kurulacak olan yazı sistemlerinin içeriğinin anlaşılması önemlidir. İlişki kurulacak yazı sistemleri hiyeroglif ve çivi yazısıdır. Söz konusu yazılar yapısal olarak üç ana öğeden meydana gelmektedir: İdeogramlar, fonetik işaretler ve determinatifler. Burada, konumuz bağlamında ideogramlara ve dolaylı olarak da determinatiflere odaklanacağız.

İdeogramlar, canlı ya da cansız bir objeyi belirten işaretlerdir. Bu işaretlerin kelime olarak okunuşları dikkate alınmaz, sadece tanımladıkları eşyanın bilinen ve görünen anlamını ifade ederler. Sadece ideogramların kullanıldığı bir yazı sisteminde, bu dile karşı hakimiyeti olmayan bir kişi, ancak temel olarak anlatılmak istenen düşünceyi anlayabilir. Bu tip durumlarda söz konusu yazı sistemi, kelimenin okunuşundan ziyade yansıttığı düşünceye dikkat çekmektedir. Her ne kadar anlaşılması güç gibi görünse de fiil, somut bir nesne veya soyut bir kavram gibi farklı türde sözcükler kolaylıkla ifade edilebilmektedirler (Res. 1)³⁰.

Determinatifler, hiyeroglif ve çivi yazısında kelime sonuna yerleştirilen, kelime okunuşunda yer almayan ancak kelimenin neyi ifade ettiği ile ilgili bilgi veren işaretlerdir. Bu işaretlerle amaçlanan şey ise yazılışları aynı, lakin anlamları birbirinden farklı kelimelerdeki karışıklığın önüne geçmektir³¹ (Res. 2).

2.2. Göbeklitepe’de Yazının Varlığına Dair Olasılıklar

Hiyeroglif işaretleri ile Göbeklitepe sembollerinin sadece biçimsel benzerlikleri üzerinden yola çıkarak bölgede bir yazı formunun varlığından söz etmek çok toptancı bir yaklaşım olacaktır. Bu nedenle, Göbeklitepe’deki semboller ile binlerce yıl sonra ortaya çıkacak olan Hitit Hiyeroglif yazısı

---

²⁹ Schmidt 2007, s. 225.

³⁰ J. Friedrich, Kayıp Yazılar ve Diller, çev. Recai Tekoğlu, İstanbul 2000, s. 21 vd.

³¹ Friedrich 2000, s. 28 vd.

arasında kurulacak olan bağlantı göz önünde bulundurulduğunda, konuya dilbilimsel bir yaklaşım geliştirmek önem arz etmektedir.

Sembollerin bir yazı olarak kabul edilmesi noktasında önemli bir husus da bunların birer fonetik değer taşıyıp taşımadığıdır: Göbeklitepe sembollerinin fonetik bir değeri var mıdır? Hatırlanacağı üzere yukarıda Yazı Nedir? başlığı altında iki tanıma yer vermiştik; Bunlardan ikincisi, yazıyı; ağızdan çıkan seslerin herhangi bir başka iletişim aracı olmaksızın gözle görülebilir işaretler şeklinde biçimlendirilerek kaydedilmesi şeklinde ifade etmekteydi. Söz konusu tanım her ne kadar yazıyı kısmen tanımlıyor olsa da özellikle erken dönemler için sorunludur.

Konuyu Göbeklitepe dışına çıkartarak doğrudan yazının ortaya çıktığı zaman dilimi üzerinden değerlendirelim. Yazının ilk emeklediği döneme bakıldığında fonetik yazının burada da bulunmadığı gerçeğiyle karşılaşmaktayız. Bu bir sorun değildir, zira en erken evrelerindeki çoğu yazı sistemi için bu durum geçerlidir. Birçok yazının erken evresi, öncelikle yalnızca dilbilgisi ve fonetik seslere ihtiyaç duymayan basit idari kayıtlar için kullanılmaktadır. Hem çivi yazısı hem de Mısır Hiyeroglifleri, dilbilgisi ve sözdizimsel kategorilerin çok kademeli bir şekilde eklenmesiyle yavaş bir gelişme göstermiştir. Cooper³² bunu şu şekilde açıklamaktadır:

Ön-çiviyazısında az miktarda fonetik yazı var gibi görünse de Ur'da MÖ 2800'den gelen arkaik tabletlere kadar, yani proto-çivi yazısının icadından dört yüzyıl sonrasına kadar Sümer dilbilgisi eklerinin kesin bir ifadesi yoktur. Bu dilbilgisi yokluğu, kullanımı idari hesaplarla sınırlı olduğundan ön-çivi yazısının faydasını bozmadı; bugün bile gramerin defterlerde çok az rolü var ya da hiç rolü yoktur. Sözdizimi de kıttı ya da yoktu [...]

Dilbilgisi eklerinin veya fonetik değerlerin yazılı olarak ifade edilmemesi erken dönem yazı sistemleri için oldukça yaygın bir durumdur ve idari kayıtlar için büyük oranda bu tip bir yazı kullanılmıştır³³. Döneme ait mühürler sadece piktografik semboller gösteriyor gibi görünse de bu durum, o zamanlar yazının, yazılı belgelerde daha fazla geliştirilemeyeceği anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte mühürler çoğunlukla semboliktir ve bu nedenle mühür baskılarında tam dilbilgisi cümleleri bulunmaz. Her halükarda, mühürler üzerindeki Anadolu hiyerogliflerinin en erken örneklerinde fonetik yazı için kanıt bulunmaması endişe verici bir durum değildir³⁴.

---

³² J. Cooper, "Babylonian Beginnings The Origin of the Cuneiform Writing System in Comparative Perspective", S.D. Houston (ed.), *The First Writing Script Invention as History and Process*, Cambridge 2004, 80 vd.

³³ J. J. Glassner, *The Invention of Cuneiform Writing in Sumer*, London 2003, s. 144-147.

³⁴ Waal 2013, s. 302.

Yazının erken evresinde fonetik yazının bulunmamasının bir problem olarak görülmüyor oluşu, Göbeklitepe sembollerinin anlaşılmasında önemli bir engeli ortadan kaldırmaktadır. Bununla birlikte benzer bir durumun, erken dönem hiyeroglif sembollerinin çoğunun sonraki dönem yazılarında bulunan işaretlere karşılık gelmiyor olduğu gerçeği için de geçerli oluyor olması, konuyu perçinlemektedir. Bu demek oluyor ki, bir yazının erken evresinde görülen sembollerin, yazının evriminin devam eden sürecinde görülmüyor oluşu, onların yazı olmadığı anlamına gelmemektedir. Yazı sistemlerinin başlangıçta kayda değer bir işaret ve varyantlar bütününe sahip olması, ancak daha sonra daraltılıp standardize edilmesi alışılmadık bir durum değildir³⁵. Örneğin Sümer yazısında zaman ilerledikçe işaretlerin sayısının azaldığı görülmektedir³⁶. Mısır'da en eski yazı biçimlerinde bulunan işaretlerden yalnızca birkaçı hiyeroglif Mısır yazısının sonraki işaretlerine karşılık gelmektedir. Mutlak durumları ve işlevleri belirsiz olsa da genellikle yazının erken gelişim aşamasını temsil ettikleri düşünülür³⁷. Bu ilk yazıtlar çoğunlukla çok kısadır. Yalnızca coğrafi isimleri, kralları, tanrıları, diğer kişileri ve ayrıca ürünleri (şarap, yağ) veya ölçüleri/sayıları listelemişlerdir ve bu birkaç yüzyıl boyunca bu şekilde kalmıştır. Daha fazla isim, yer ismi vb. yazma ihtiyacının artmasıyla birlikte, Mısır'da en az 300 yıl sürmüş olan bir gelişme izlenebilmektedir³⁸.

Schmidt'in Göbeklitepe'de bulunan sembollere dair yaklaşımı da bunların yazı olabileceğine dair iddiamızı destekleyecek oldukça dikkat çekici bir başka konudur. Schmidt bu konuda şöyle yazmaktadır:

Bulunan desen gruplarının daha da çoğalmasının, İlk Neolitikteki işaret ve sembol konusundaki bilgilerimizi artıracığı ve böylece de günün birinde belki de taşlardaki resim belgelerini söz dizimi ile ve bununla bağlı olarak da söylenmek istenenleri anlayacak konuma gelebileceğimiz umuduyla çalışmaktayız. Kesin olan, Göbeklitepe'de Neolitik Çağ insanların sadece görkemli mimariye sahip olmadıkları, aynı zamanda büyük bir sembol hazinesine ve mesajlarını hem kendi dönemlerindeki hem de kendilerinden sonraki kuşaklara anlaşılır bir şekilde bırakabilecekleri çok ayrıntılı bir işaret diline sahip olduklarıdır³⁹.

Görkemli T biçimli dikili taşlar üzerine kabartma tekniği ile yapılmış ve hieros (kutsal) kelimesinin içeriğini kesinlikle karşılayan bir buluntu kontekstinde tespit edilmiştir. Bu işaretler somut ve soyut desenlerden oluşmaktadır. Öylesi bir tarzda yan

---

³⁵ Waal 2013, s. 302.

³⁶ Glassner 2003, s. 164

³⁷ A. Stauder, "The Earliest Egyptian Writing", C.Woods (ed.), *Visible Language Invention of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*, Chicago 2010, s. 139.

³⁸ Waal 2013, s. 302.

³⁹ Schmidt 2007, s. 234.

yana dizilmişlerdir ki, büyük olasılıkla bu, işaret sıralamasına ait mantıki bir ilişkiye işaret etmektedir. Fonotikikleştirme yoktur ve de beklenmemelidir. Bu da Göbeklitepe işaretlerini, hiyeroglif dil yazı sisteminden ayıran farktır. Bu fark gerçi, belirleyicidir, ancak çok büyük olasılıkla, her seferinde türüne göre seçilmiş sıralamasıyla, deneyimli biri için Neolitik Çağ'a ait okunabilir bir mesajdır. Aktarılan içerik ise bizler için, büyük olasılıkla sonsuza kadar gizli kalacaktır; ama yine de "hiyeroglif" teriminin kullanılması uygundur, çünkü bu kavram ile Göbeklitepe, Taş Çağı'na ait basit resim işaretinin büyük ailesinden sıyrılarak kendisini öne çıkarmaktadır⁴⁰.

Tüm bunları değerlendirecek olursak Göbeklitepe'deki sembollerin bir yazı olarak kabul edilebileceği noktasında bir engel bulunmamaktadır. Burada önemli olan tanımlamaların doğru bir şekilde yapılmasıdır.

3. Göbeklitepe ve Luvi Hiyeroglifleri Arasındaki Benzerlikler

Göbeklitepe ile Luvi Hiyeroglifleri arasında kurulacak olan bağlantıda çıkış noktası 28 No'lu dikilitaş üzerinde bulunan semboldür (Res. 3). Söz konusu sembol dikey şekilde yerleştirilmiş iki C sembolünün arasında yatay olarak konumlandırılmış bir H sembolünü içermektedir. Bu örneği bölgede bulunan diğer sembollerden farklı kılan konu ise H sembolünün iki dikey kolunun birbirine bakan C sembollerinin dışında kalmasıdır. 18 No'lu dikilitaş üzerinde H sembolleri C sembollerinin arasında kalmaktadır (Res. 4).

Sembol mevcut şekliyle çok dikkat çekici bir şekilde Luvi Hiyeroglifinde tanrı determinatifi olarak kullanılan işarete benzemektedir (Res. 2). Bu konu dikkatli bir araştırmacının⁴¹ gözünden kaçmayacak şekilde belirgindir. Aradaki oldukça uzun zamansal boşluk bu benzerliğe şüphe ile yaklaşmayı gerektirir. Seyfzadehh vd. çalışmalarında söz konusu sembol üzerinden hareketle bu ikisi arasında bir ilişkiyi savunmaktadırlar. Bu sembole ek olarak, Göbeklitepe'deki H sembolünün ve dikilitaşların T biçiminin Luvi Hiyeroglif yazısındaki varlığını ikisinin arasındaki ilişkiye dair kanıt olarak sunmaktadırlar⁴². Söz konusu bu dört benzerlik üzerinden yola çıkan araştırmacılar burada alelade bir rastlantının olamayacağını düşünmektedirler⁴³. Çalışmamızda aynı iddia üzerine kurulu olduğundan bu benzerliklerin bir rastlantı olamayacağı konusunda hem fikiriz. Bununla birlikte, araştırmacılar biçimsel olarak önümüze dört örnek sunuyor olsa dahi, semantik olarak tek bir örnekten yola çıkmaktadırlar. H ve T şekillerinin Luvi Hiyeroglifinde bulunuyor oluşu, aradaki ilişki için bir delil olarak kabul edilebilir olsa da yeterli değildir. Çok daha dikkat çekici olan ve biçimsel olarak benzer örneklere aşağıda

---

⁴⁰ Schmidt 2007, s. 250 vd.

⁴¹ Seyfzadeh vd. 2019.

⁴² Seyfzadeh vd. 2019, s. 38.

⁴³ Seyfzadeh vd. 2019, s. 42.

değineceğiz. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere, yalnızca biçimsel paralelliklerden hareketle sembollerin değerlendirilmesi çok toptancı bir yaklaşım olup hatalı bir yorumlamaya neden olacaktır. Söz konusu sembollerin anlamsal olarak da her iki yerdeki kullanımının benzer olması gerekmektedir.

Göbeklitepe’de C yapısında 28 No’lu dikilitaş üzerinde bulunan sembol oldukça ilginçtir. Doğada karşılaşılması mümkün olmayan sembol insan zihninin bir ürünüdür. Söz konusu sembolün anlaşılması noktasında C ve H sembollerinin neyi ya da kimi sembolize ettiği önemli bir çıkış noktası olacaktır. Zira bu semboller 18 No’lu dikilitaş başta olmak üzere başka dikilitaşlar üzerinde farklı şekillerde kullanılmışlardır.

3.1. C Sembolü

C sembolünün anlamına geçmeden önce bir konuya temas etmekte fayda var. Daha önce de belirtildiği üzere Göbeklitepe’deki sembolizm her ne şekilde olursa olsun bütünsel olarak dini bir anlam içermektedir. Dolayısıyla inceleyeceğimiz soyut sembollerinde dinsel bir içeriğinin olması muhtemeldir.

Keza tarih öncesi sanata ait eserler üzerinde karşılaşılan sembollerin, muhtemelen bir kültür içinde tanınabilir referans noktaları olan manevi kavramları ifade ettiğini varsaymamak için hiçbir neden yoktur⁴⁴. Aksi taktirde Göbeklitepe sembolizminde özellikle soyut semboller olan C ve H sembollerini anlamlandırmak mümkün görünmemektedir

İlk olarak C sembolünü incelediğimizde Göbeklitepe’de sıkça kullanıldığı görülmektedir. 18 ve 28 No’lu dikilitaşlar üzerindeki kullanımına bakacak olursak hem yatay hem dikey şekilde kullanılabilir. Bu şekilde yoğun kullanımı Hıristiyan haçını, Mısır Ankh’ını ya da Davut yıldızını akla getirmektedir. Bu semboller tanrının temsilleri olup farklı amaçlarla kullanılabilir. Dolayısıyla Göbeklitepe’deki söz konusu sembol H sembolü ile benzer bir kullanımı içeriyor olabilir mi?

C sembolünün anlamının ortaya çıkartılmasında benzer başka örneklerin bulunup bulunmadığı bir çıkış noktası olabilir. Aşağıda da verilen örneklerden anlaşılacağı üzere bu yaklaşım konunun anlaşılmasında önemli bir bakış açısı sağlayacaktır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, 18 No’lu dikilitaş üzerinde yer alan ve Schmidt tarafından Ay’ın hilal hali olduğu düşünülen sembol oldukça büyük benzerlik içermektedir (Res. 5 sağ taraf). Hem şekli hem de kullanımı itibari ile C sembolünü anımsatmaktadır. Schmidt’in yaklaşımında mesleki bir bakış açısının olduğu kanaatindeyiz, zira Schmidt, mevcut şekli hemen üstünde yer alan daireyle birlikte ele almakta ve bu daireyi güneş olarak

---

⁴⁴ Yakar 2016, s. 167.

yorumlamaktadır⁴⁵. Söz konusu kullanım MÖ III. binden itibaren Mezopotamya'da birçok anıtta görülmektedir. Schmidt, bu konuya yaklaşımını sadece biçimsel benzerlikler üzerinden ifade etmiş, Göbeklitepe sembolizmi ile bir ilişki kurmamıştır.

C sembolizminin anlaşılması noktasında Göbeklitepe'nin bütüncül bir şekilde ele alınması şarttır, zira mevcut durumda bir kilise veya benzeri bir dinsel mekana girildiğinde sizi bir kompozisyon bütünlüğü karşılar. Mekanda bulunan tüm semboller, anlatılar, imgeler, objeler ve diğer her şey birbiri ile ilişki içerisinde. Bu açıdan bakıldığında; C'nin Ay olduğunu kabul edecek olursak başta Göbeklitepe'deki D yapısı olmak üzere III. tabakaya ait yapılar daha sonra ortaya çıkacak olan Ay (Sin) kültü ile birebir uyum göstermektedir.

Söz konusu benzerlik Göbeklitepe'de en çok karşılaşılan hayvanlar üzerinden değerlendirildiğinde yılan ve boğa öne çıkmaktadır. Bu hayvanlar Göbeklitepe sonrası dönemde Ay tanrısı ve tanrıçası ile yakından ilişkilidir⁴⁶. Özellikle boğanın boynuzlarının hilale benzemesi bu benzerlikte belirleyicidir. Yine burada ele geçen leopar heykelleri ve kabartmaları, geç dönemde başta Osiris ve Dionysos olmak üzere Ay tanrıları ile beraber görülmektedirler⁴⁷. Tüm bunlara ek olarak aşağıda ele alacağımız 31 No'lu dikilitaş üzerindeki boğa başı ve alındaki trapezoidal şekil (Res. 5 sol taraf) Ay inancının Göbeklitepe'deki varlığına ilişkin çok önemli bir ipucudur.

Tüm bunlar ışığında Göbeklitepe'de oldukça sık kullanılmış olan C sembolü Ay'ın hilal halini temsil etmesi muhtemeldir. Söz konusu ilişki hiyerogliflerle kurulacak olan bağlantıda çok dikkat çekici bir ayrıntıyı ortaya çıkarmaktadır.

3.2. H Sembolü

H sembolü, C sembolüyle beraber Göbeklitepe'deki en merak uyandırıcı semboldür. C ile beraber ya da ayrı olarak kullanılmaktadır. Söz konusu sembolün anlaşılması noktasında C sembolünde izlediğimiz yöntemi uygulayacağız, bu demek oluyor ki, öncelikle bölgede bu sembole benzer başka bir sembolün var olup olmadığını araştıracağız.

Bu açıdan değerlendirildiğinde karşımıza yine 18 No'lu dikilitaşın çıkıyor olması çok dikkat çekicidir. Yukarıda değinmiş olduğumuz hilal ve daire sembollerinin hemen üstünde, H sembolüne benzer şekilde iki dikey çizginin olduğu sembol görülmektedir. Bu çizgilerin arasında bunları bağlayan içi oyuk bir çizgi daha bulunmaktadır (Res. 5 sağ). Mevcut sembol, dikilitaşın

---

⁴⁵ Schmidt 2007, s. 150.

⁴⁶ Campbell 2003, s. 45-72; Eliade 2003, s. 108; Uzunel 2021.

⁴⁷ Uzunel 2021, s. 309, 416.

en üstünde yer alması ile dinsel kimliğini diğer iki sembolle beraber ortaya koymaktadır.

H sembolünün neyi ya da kimi ifade ettiği ile ilgili olarak farklı yorumlar yapılmaktadır. Bu yorumlardan birisi de sembolün dikilitaşları temsil ediyor olabileceğidir⁴⁸. Buna göre H sembolü yapıların ortasında yer alan iki dikilitaşı temsil etmektedir: Ancak bu düşüncenin kaynağı nedir?

Bu iddia, belki de Göbeklitepe'nin kilidini açacak olan önemli bir bakış açısı sağlamakta ve yukarıda belirttiğimiz Ay inancını desteklemektedir. Ay'ın tarihsel süreç içerisindeki sanatsal tasvirlerini incelediğimizde, neredeyse her zaman Venüs'le beraber bir ikili oluşturacak şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Osiris – İsis, Kybele – Attis, İştar – Temmuz bu birlikteliklerden ilk akla gelenlerdir. Göbeklitepe'nin Ay inancı ile olan paralellikleri kabul edilecek olursa bu son derece beklendiği bir durum olarak görülebilir.

Her ne kadar, bu tanrısal birlikteliğin Ay ile olan ilişkisine değinmiyorsa da erken Neolitikte tanrısal bir çiftin ortaya çıktığını ve Neolitikleşmenin arkasında bu tanrısal veya bir başka deyişle dinsel düşüncenin var olduğunu iddia eden Cauvin'in çalışması oldukça önemlidir. Cauvin'e göre Neolitik devrim, buzul çağının sonu olan MÖ 10. binyılda, o çağda yaşayan insanların dünya görüşünün tarih öncesi bir devrimini ifade etmektedir. Çiftçiliğe ve daha büyük topluluklara yerleşmeye dayalı yeni bir yaşam tarzı benimseyerek değişen çevreyle başa çıkma anlayışını şekillendiren, işte sözü edilen bu yeni dünya görüşüydü. Böylece ideolojik veya manevi inanç, önce yaratıcı düşünmeyi sağladı⁴⁹. Tarih öncesi insanların bir araya gelmek için bir nedene ihtiyaçları vardı. Bu gerçekleştiğinde, daha önce fiziksel olarak ayrılmış birçok insan fikir alışverişinde bulunduğu, birlikte çalıştığı ve yaşamının yükünü paylaştığında yenilik ve uygulama daha olası hale geldi. Modern ekonomide bu fenomene yığılma denir. Bu nedenle, dünya görüşü ve maneviyat gibi kayıtlı sembolik dil; heykel, mimari ve duvar resimlerinin yanı sıra, gıda yetiştirilmesinden ve depolanmasından çok önce yapılmış ve hesaba katılması gereken bu tür, yeni farkındalığın bir ifadesi olarak kabul edilebilir⁵⁰.

Cauvin, erken dönemdeki boğa ve kadın tasvirlerini ilk tanrısal çift olarak görmektedir. Kadınlar normal insan şeklinde verilirken erkek, gücünün bir temsili olarak boğa biçiminde tasvir edilmektedir⁵¹. Cauvin, kadının hayvansal sembolizmi ile ilgili doğrudan bir ifadede bulunmaz ancak yılanın kadınla olan birlikteliğine dikkat çeker⁵². Cauvin tarafından ortaya konulan bu

---

⁴⁸ Schmidt 2007, s. 149 vd; Collins 2016, s. 80 vd.

⁴⁹ Cauvin 2002, s. 20.

⁵⁰ Hodder 2011, s. 112.

⁵¹ Cauvin 2002, s. 25-29.

⁵² Cauvin 2002, s. 89.

bakış açısı çalışmamız açısından oldukça değerlidir. Zira Göbekliepe sembolizminin çözümünde anahtar rol oynayacağı kanaatindeyiz.

Cauvin'in ortaya koymuş olduğu sembolizm üzerinden incelendiğinde Göbeklitepe'de hem boğa hem de yılanların olduğu bir çevreyle karşılaşmaktayız. Yılan en çok kullanılan hayvan olarak ön plana çıkarken boğa da oldukça fazla görülmektedir. Yılanın tarihsel süreç içerisinde ikonografisini takip ettiğimizde, toprakla ve dolayısıyla ana tanrıça ile yakın ilişkisini gözlemlemekteyiz. Yılanın çalışmamız açısından öne çıkan bir diğer özelliği ise boğayla benzer şekilde Ay sembolizmi ile olan bağlantısıdır⁵³.

Göbeklitipe ile ilgili yanıt arayan sorulardan biri de bölgede neden dişil imgenin bulunmuyor olduğudur. Hayvanların tamamı, erkeklik özellikleri ön planda ve ereksiyon halinde tasvir edilmektedir. Bu sorunun cevabı yılanda gizli olabilir. Bir yılanın cinsiyetini dışarıdan tahmin etmek dahi uzmanı değilseniz pek mümkün değildir. Bunu bir kabartma ya da heykel üzerinden anlamak ise imkansızdır. Bu durumda, Göbeklitepe'deki yılanları düşünecek olursak, bunların erkek veya dişi olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Burada yapacağımız değerlendirmede, yılanın tarihsel ikonografisi bir bakış açısı kazandırabilir. Yukarıda da değinildiği üzere yılan kadın ile ilişkili bir hayvan olarak görülmektedir. Yılanın her ne kadar erkek tanrılarla da bağlantısı olsa da genel kanı, dişilik ile olan yakın münasebetidir. Dolayısıyla Göbeklitepe yılanlarını dişi olarak kabul etmekte bir sakınca yoktur.

Bu sembolizmi kabul ettiğimizde elimizde boğa ve yilandan oluşan tanrısal bir çift ortaya çıkmaktadır. Bu, tam da Cauvin'in ortaya koymuş olduğu tez ile uyum içerisinde⁵⁴. Bu birlikteliğin Göbeklitepe'deki yansımasını 20 No'lu dikilitaş üzerinde gözlemek mümkündür. Bir boğa ve yılanın karşılıklı tasvir edildiği bu sahne, iki hayvanın mücadelesi olarak düşünülüyor⁵⁵ olsa da aralarında bunu kanıtlayacak bir detay bulunmamaktadır. Doğada, normal şartlarda bu iki hayvanı mücadele halinde görmemiz pek olası değildir. Bu nedenle söz konusu sahne bir mücadeleden ziyade iki tanrısal sembolün karşılıklı tasviridir.

Başta D yapısı olmak üzere III. tabakada yer alan yapılar içerisinde ortada iki adet dikilitaş bulunmaktadır. Bu iki dikilitaşın neyi ya da kimi temsil ettiği çalışmadaki kurgunun temel noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu iki dikilitaş ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bunlar arasında Orion'un kemer kuşağındaki yıldızlarını⁵⁶, kuzeydeki Denep yıldızını⁵⁷, Sirius

---

⁵³ Campbell 2003, s. 15 vd.

⁵⁴ Seyfzade vd. 2019, s. 43.

⁵⁵ Schmidt 2007, s. 152; Toprak 2019, s. 205 vd.

⁵⁶ R. Schoch, *Forgotten Civilization: The Role of Solar Outbursts in Our Past and Future*, Rochester 2012, s. 54 vd.

yıldızını⁵⁸, Taurus ve onunla bağlantılı Orion takımyıldızlarını⁵⁹ temsil ettiği şeklinde göksel cisimlerle ilgili öneriler getirilmektedir. Tüm bunları Göbeklitepe'yi bir bütün olarak değerlendirmekten uzak yaklaşımlar olarak görmekteyiz. Zira sorun sadece Göbeklitepe'deki sembollerin anlaşılması olmamalıdır. Burada metodolojik bir hata yapılmaktadır. Kültür, bir yerde ortaya çıkıp sonra aniden ortadan kaybolan bir kavram olmayıp aksine binyıllar boyunca kümülatif bir şekilde ilerleyen bir yapıyı ifade etmektedir. Dolayısıyla Göbeklitepe için yapılacak kurgunun bir sürekliliğinin de olması gereklidir. Dikilitaşlar üzerinde bulunan el ve kol tasvirleri, bu tasvirlerin nihai olarak insan ile ilişkilerini açıkça ortaya koymakta ve şüphe bırakmamaktadır. Schmidt bunların insan olduğu konusunda emin olsa da tanrı, kötü ruh ya da atalar olup olmadığı konusunda şüpheleri bulunmaktadır⁶⁰. Bununla birlikte bunlardan birinin erkeği diğerrinin ise dişiyi temsil ediyor olabileceğini belirtmektedir⁶¹.

Esasen Cauvin tarafından ortaya konulan ilk tanrısal çift düşüncesini takip edecek olursak, burada bulunan hayvanların ikonografik izleri, bu iki figürün geç dönem Osiris-İsis, İştar-Temmuz, Kybele-Attis çiftlerinin ilk örnekleri olabileceğini düşündürmektedir. Bu durumda 18 No'lu dikilitaş üzerinde yer alan göksel semboller, Schmidt'in iddia ettiği gibi Ay ve Güneş yerine Ay ve Venüs bunların üzerindeki H benzeri sembol ise iki dikilitaş ile sembolize edilen tanrısal çifti sembolize ediyor olmalıdır.

Bu durumda elimizdeki verileri değerlendirecek olursak Göbeklitepe'deki C sembolü Ay'ın hilal halini, H sembolü ise merkezdeki iki dikilitaş, yani boğa ve yılandan oluşan tanrısal çifti temsil etmektedir. Elbette bunların hepsi birer yorum olup keşfedilecek yeni verilerle ne ölçüde tutarlı olacağı yorumların doğruluğunu ortaya koyacaktır.

3.3. CHO Sembolü

28 no'lu dikilitaş üzerindeki sembolü bu kurgu üzerinden tekrar incelediğimizde, C ve H sembollerinin beraber kullanıldığı monogram benzeri bir işaret olduğunu düşünebiliriz. Bu durumda söz konusu birleşik sembol tanrıları temsil etmektedir. Bu yorum önümüzde geniş bir yol açmaktadır.

Bu veriler ışığında değerlendirildiğinde Göbeklitepe'de bulunan sembol, mevcut durumda her ne kadar fonetik ifadesini bilmiyor olsak da tanrı

---

⁵⁷ A. Collins, Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu. çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul 2017, s. 118-128.

⁵⁸ Magli 2013, s. 2016.

⁵⁹ Seyfzade vd. 2019, s. 37

⁶⁰ Schmidt 2004, s. 208; Schmidt 2007, s. 116 vd.

⁶¹ Schmidt 2007, s. 151.

anlamına gelmektedir. Erken Neolitik Dönemi temsil eden Göbeklitepe için böyle bir yorumda bulunmak doğal olarak oldukça sorunludur. Bununla birlikte konuya bütüncül bir biçimde yaklaşıldığında ve aşağıda verilecek olan örnekler değerlendirildiğinde, bu son derece makul bir fikir gibi görünebilir. Burada kurgunun başarısının ölçütü, örüntüdeki parçaların birbiri ile ne derece tutarlı olduğu ile ilgilidir. Yukarıda değinildiği üzere salt biçimsel benzerlikler üzerinden hareket ederek binlerce yıllık tarihsel bir süreci doldurmaya çalışmak soruları beraberinde getirecektir.

Her iki sembolün biçimsel benzerliği Seyfzadehh vd.⁶² belirttiği gibi bir tesadüf olmamalıdır. Ancak bunu bir sonraki aşamaya taşıdığımızda, anlamsal olarak da her iki sembolün tanrı anlamında kullanılıyor oluşu bir rastlantının ötesine geçmektedir. Luvi hiyeroglif yazısında da bu işaret tanrı determinatifi olarak kullanılmakta ve tanrı adlarından önce tanımlayıcı olarak yerleştirilmektedir.

Göbeklitepe üzerinden söz konusu tanrı determinatifi değerlendirildiğinde, Friedrich'in yakınması da bir anlam kazanmaktadır. Friedrich, Luvi hiyeroglif yazısı içerisindeki tanrı determinatifinin tuhaflığına dikkat çekmektedir. Eserinde, 'söz konusu hiyeroglif işaretinin tanrı kelimesi ile ilişkisini kim görebilir?' şeklinde bir ifade de bulunmaktadır⁶³. Bu ifade önem arz etmektedir zira mevcut durumda, haklı olarak tanrı kelimesi ile sembol arasında bir ilişki kurmak pek mümkün görünmemektedir. Ancak Göbeklitepe üzerinden değerlendirildiğinde sembolün seçiminin arkasında yatan nedenler anlaşılabilir.

Göbeklitepe'deki işaretin çözümlenmesinde hiyeroglif yazısının yapısına ek olarak çivi yazısı da önem taşımaktadır. Her ne kadar işaret daha sonra Luvi hiyeroglif yazısında karşımıza çıkıyor olsa da içerdiği anlamın çivi yazısı ile anlaşılabilirliği kanaatindeyiz. Burada dikkati çivi yazısında hem tanrı ideogramı hem de tanrı determinatifi olarak kullanılan⁶⁴ işarete çekmek istiyoruz (Res.6). İşaretin kendisi bir yıldız ifade etmektedir. Çivi yazısının erken dönemlerinden itibaren gelişimi takip edilebilen işaret, yazının kullanıldığı Sümer, Akad, Hitit ve Hurri metinlerinde aynı formda karşımıza çıkmaktadır. İşaret tüm medeniyetlerde aynı şekilde kullanılırken ses değerleri değişmekte ve Sümercede dingir, Akadcada ilu, Hititcede šiuni- ve Hurricede eni- şeklinde ifade edilmektedir⁶⁵. Bir ideogram olarak ilk dönemde bu şekilde kullanılırken ilerleyen süreçte bir determinatif olarak tanrıları ifade etmek için tercih edilmiştir. Bu oldukça önemli bir ayrıntıdır. Zira Göbeklitepe'deki

---

⁶² Seyfzadeh vd. 2019, 42.

⁶³ Friedrich 2000, s. 116.

⁶⁴ Friedrich 2000, s. 57 vd.

⁶⁵ Friedrich 2000, s. 54.

sembol de erken dönemde bir ideogram olarak kullanılmış ancak sonraki süreçte ise tanrıları ifade etmek için bir determinatife dönüşmüş olabilir.

3.4. W/III Sembolü

Göbeklitipe’de ortaya çıkan sembollerin olası Luvi Hiyeroglifindeki izlerine dair belki de en çarpıcı olanı 18 No’lu dikilitaşın bel seviyesinde yer alan ve kemer olduğu düşünülen şekildir (Res. 9). Şekile yakından bakıldığında iki bölümden oluştuğu görülmektedir. Bu bölümlerden birincisi yukarı bakan C’ye benzeyen ancak daha köşeli bir yapıya sahip olan şekildir. İkincisi ise birinci şeklin içerisinde yer alan ve Rusça ‘Ş’ sesine karşılık gelen **III** harfine ya da tırnığa benzeyen şekildir. Söz konusu sembol bel kısmındaki konumundan dolayı bir tokayı anımsatmaktadır. Bu sembolün de C ve H sembolünde olduğu gibi yine Luvi Hiyeroglifi ile bir bağlantısı olduğu kanaatindeyiz.

Luvi Hiyeroglifinde yukarıda belirttiğimiz üzere C sembolü yoğun şekilde kullanılmaktadır. Bunlardan biri de yukarı doğru bakan C şeklindedir. Bu şeklin tam olarak neyi ifade ettiği bilinmemektedir⁶⁶. İşaretle ilgili olarak dikkat çekici olan şey ise içine başka semboller yerleştirilerek kullanılıyor oluşudur (Res. 10 407).

Söz konusu sembolü yukarı bakan bir C olarak düşünüp Luvi Hiyeroglifindeki kullanımına benzer bir durumu kabul edecek olursak bunun içerisinde yer alan W/III formuna benzeyen sembolün anlamını çözmemiz gerekmektedir. Bu sembolde her ne kadar yaba benzeri bir alette karşımıza çıkabilecek bir form gösteriyor olsa da doğada karşılaşılması pek mümkün olan bir şekil değildir. Söz konusu şekil insan tahayyülü bir form göstermektedir. Eğer C sembolünün kullanımı konusunda haklıysak bu sembolünde tanrısal bir ifadeyi içeriyor olması gerekmektedir. Luvi Hiyeroglifine baktığımızda, bu sembolün neredeyse birebir aynı biçimdeki kullanımları ile karşılaşmaktayız. Kullanımları diyoruz, zira söz konusu şekil, iki ayrı önemli ifade için benzer şekilde kullanılmaktadır. Bunlardan biri yıldırım anlamına gelip Fırtına Tanrısı’nın ideogramı iken (Res. 11 196) diğeri efendi, kral anlamında kullanılmaktadır (Res. 11 390)⁶⁷. Tıpkı tanrı determinatifinde olduğu gibi yine benzer şekilde Göbeklitape’de bulunan bir sembolün Luvi Hiyeroglifinde tanrı ideogramı ile olan ilişkisini bir tesadüf ile açıklamak pek mümkün görünmemektedir. Luvi Hiyeroglifindeki yukarı bakan C içerisinde kullanılan sembollerini düşündüğümüzde bu ilişki çok daha açık hale gelmektedir.

3.5. Luvi Hiyeroglifinde Bulunan Diğer Benzerlikler

---

⁶⁶ Laroche 1960, s. 216.

⁶⁷ Laroche 1960, s. 104, 209.

Tüm bu verilere ek olarak Göbeklitepe'deki 'C' sembolü, hiyeroglif yazısı ile bağlantıyı işaret eden önemli bir ayrıntı içermektedir. Göbeklitepe'de, söz konusu sembol 18 No'lu dikilitaşta görüldüğü üzere H sembolünün sağında ve solunda onu paranteze almış şekilde kullanılmaktadır. Bu çok dikkat çekicidir zira aynı kullanım ile hiyeroglif yazısında da karşılaşmaktayız. Hiyeroglif yazısı içerisinde kullanılan bazı işaretlere dikkat edildiğinde tıpkı Göbeklitepe'deki 'H' işaretinin her iki yanında yer alan 'C' işaretinde (Res.4) olduğu gibi bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir (Res.7)⁶⁸. Hiyeroglif yazısında, C işaretinin bu kullanımı oldukça yoğundur. Bu durum yukarıdaki verilerle beraber değerlendirildiğinde, anlamlı bir bütün ortaya çıkmaktadır. Üstünde özellikle durmaya çalıştığımız örüntüye dair kastedilen tam da budur.

Söz konusu C işaretinin, hiyeroglif içerisindeki kullanımına dair en dikkat çekici örnek dağ kelimesinin ideogramında karşımıza çıkmaktadır (Res. 1)⁶⁹. İşaret muhtemelen dağı ifade eden, alt kısmı açık bir üçgen ve her iki tarafında bu üçgene bitişik C işaretlerinden oluşmaktadır. Dağ kelimesini ifade eden ideogramın kullanım şekillerine bakıldığında tanrı determinatifi ile olan benzerlik çok anlamlıdır (Res. 2). Yukarıda da değinildiği üzere çivi yazısında tanrı ideogramı ve determinatifi yıldız şeklinde ifade edilmektedir. Bunun temel nedeni Mezopotamya'da tarihin erken devirlerinden itibaren bir yıldız-gezegen tapınının varlığıdır. Dolayısıyla tanrının bir yıldız şekli ile ilişkilendirilmiş olması beklenen bir durumdur. Luvi Hiyeroglifinde ise, dağı ifade eden ideogramda Göbeklitepe'deki ay tapınımı ile ilişkili C sembolünün her iki yanda benzer kullanımı, Hititlerin baş tanrısı Teşup'un dağlarla olan ilişkisi düşünüldüğünde oldukça manidardır⁷⁰.

C işareti bağlamında önemli olduğunu düşündüğümüz bir başka veri ise, işaretin bağımsız ve müstakil bir şekilde yazı içerisinde kullanılıyor olmasıdır. Diğer şekillerle olan beraberliği ve müstakil kullanımı yazı içerisindeki ehemmiyetine işaret etmektedir.

C sembolünün bir diğer dikkat çekici yanı ise kullanım yönüdür. Göbeklitepe'de C sembolü H sembolünün her iki tarafında yer alarak birbirlerine ters yönde kullanılabilir. Bilindiği üzere hiyeroglif yazısında işaretler yazı yönüne doğru bakmakta olup, yazının başlangıç yönüne doğru yöneltmişlerdir. Örneğin yazı soldan sağa doğru ise işaretler sol tarafa doğru bakarlar. C sembolü ise aynı metin içerisindeki bir satırda her iki tarafa doğru

---

⁶⁸ Laroche 1960, s. 97, 98, 120, 216, 217.

⁶⁹ Seyfzadeh vd. 2019, s. 38, fig. 9.

⁷⁰ Hiyeroglif yazısında şekiller her zaman aynı formlarını korumamaktadır. Yukarıda tanrı determinatifinde görüldüğü gibi değişiklikler görülebilmektedir. Dağ ideogramında da benzer bir durum bulunmaktadır. Dağı ifade eden şekillerden birinin tanrı determinatifi ile olan benzerliği burada dikkati çekmektedir. Bkz.: Laroche 1960, s. 112.

yönelmiş şekilde kullanılabilir (Res. 4). Bu örnek her ne kadar zamansal ve dilbilimsel açıdan sorunlu olsa da diğer tüm verilerle beraber ele alındığında, üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.

C sembolünün Göbeklitepe'deki kullanımı sadece sağ ve sol yön ile sınırlı değildir. Aynı zamanda, eğer iddiamızda haklı isek, sembolün bir diğer kullanımı yukarı doğru bakan bir örnekte bulunmaktadır. 18 No'lu dikilitaş üzerindeki örnek, yukarı bakan bir C olarak Ay'ı temsil etmektedir. Bunun içinde ise Venüs ya da Güneş olduğunu düşündüğümüz daire bulunmaktadır. Sözü edilen sembolizmin birebir aynısı hiyeroglif içerisinde kullanılmaktadır (Res.10 184). Buna benzer bir başka örnek ise aradaki ilişkiye işaret etmesi açısından çok daha önemlidir. Söz konusu örnekte yukarı bakan bir C işareti ve içinde üçgen sembolü bulunmaktadır (Res.10 185). Göbeklitepe'de aynı biçimde bulunmuyor olsa da 31 No'lu dikilitaş üzerinde bir boğa başı ve altında üçgen sembolü yer almaktadır (Res. 5 sol resim). Boğanın boynuzları hilal ile ilişkili olarak Ay'ı temsil etmektedir. Dolayısıyla burada, hiyeroglifteki kullanımına benzer bir hilal ve üçgen sembolü ile karşılaşmaktayız.

31 No'lu dikme üzerindeki bu sembolizm çalışmanın kurgusu açısından oldukça değerlidir. Buradaki boğa başı ve altındaki üçgen sembolizmi birebir aynı şekilde Hitit'de Hurri ve Serri adlı Fırtına Tanrısı'nın arabasını çeken boğaların altında yer almaktadır (Res. 8). Yukarıda ele alınan tüm bu ve diğer benzerlikleri salt tesadüf ile açıklamak mümkün değildir.

3.6. Göbeklitepe'de Bir Yazı Sisteminin Varlığına Dair Diğer Kanıtlar

Göbeklitepe'deki soyut sembollerin bir yazıya işaret edebileceğine dair önemli bir başka ipucu, kazıda bulunmuş olan bazı nesnelere üzerindeki kazıma bezeklerdir. Her ne kadar bunların tam olarak anlamı bilinmiyor olsa da Sümerlerin yazının icadına giden süreçte kullandıkları calculi adı verilen nesnelere olan benzerlikleri dikkat çekicidir. Kilden yapılmış, üzerinde genellikle şekillerin yer aldığı farklı formlardaki calculiler ticarete kullanılmışlardır. Her bir sembol farklı bir nesneye karşılık gelmektedir ve malların niteliği ve niceliği hakkında bilgi taşımaktadırlar. Calculilerin önemi, yazıya geçişle beraber aynı şekillerin yazı yazmada kullanılıyor oluşlarıdır⁷¹.

---

⁷¹ Hırçın 2000, s. 1 vd., çiz. 1. Calculiler yazının nasıl ortaya çıktığı konusunda önemli bir veri sunmaktadır. Bu konu üzerinde çalışmalar yapan Bessera, Mezopotamya çivi yazısının, birden fazla şekle sahip kil calculiler kullanan tarih öncesine, MÖ sekizinci binyıla kadar uzanan bir sayma sistemine kadar izlenebileceğini savlamaktadır. Buna göre kil calculilerden yazıya olan gelişim, yazının sayma ve muhasebeden ortaya çıktığını ortaya koymaktadır. Bkz.: Bessera 1978, s. 50 vd. Bessera'nın söz konusu süreci MÖ. sekizinci bine kadar dayandırıyor oluşu oldukça önemlidir.

Göbeklitepe ve dönemin diğer yerleşim yerlerinde ele geçen benzer nesnelere⁷² doğrudan *calculi* olarak yorumlamak yanlış olacaktır. Ancak hem soyut hem de somut kavramların ifade edilmiş olması *calculi* düşüncesini akla getirmektedir. Dolayısıyla Göbeklitepe insanı şu ya da bu şekilde ifade aracı olarak resim yazısını denemiş görünmektedir.

4. Zamansal Boşluğa Dair

Tarihsel süreç içerisinde iklim, deprem, kıtlık ve benzeri nedenlerle pek çok toplumsal kesinti olmasına rağmen, neredeyse hiç değişmeden bin yıllarca korunabilmiş geleneğin merkezinde kültürel bellek yer almaktadır. Kültürel bellek, dinsel geleneğin sürekliliğinin anlaşılmasındaki anahtar kavramdır⁷³. Aynı zamanda Schmidt de aradaki bu büyük zaman farkını sorgulamaktadır. Acaba İlk Neolitik ile yazılı kaynaklar arasındaki büyük zaman dilimine karşın, Göbeklitepe görüngüsünü bu yolla Eski Doğu geleneğine bağlamak isteyen çaba genel olarak haklı bir çaba mıdır?⁷⁴

Schmidt'in bu yaklaşımını oldukça önemli bulup aynı şekilde paylaşmaktayız. Bununla birlikte Göbeklitepe gibi erken Neolitik bir yerleşimin anlaşılması noktasında biraz genel kabullerin dışına çıkılması gerektiği kanaatindeyiz. Bununla ilişkili olarak önemli bir etnolog olan Yakar'ın görüşleri önümüzde bir yol çizmektedir. Yakar, günümüzde kullandığımız motifler ve semboller farklı anlamlara sahip olsa da bunların bazılarının, doğa tarafından yaratılan biçimlere ya da tarih öncesinden beri farklı yoğunluklarda dindarlıkla meşgul olan insan zihninin imgelerine kadar izlenebileceğini düşünmektedir⁷⁵.

Eskiçağlardan elimize geçen örnekler, uzun zaman dilimlerinde nesillerin kuşaktan kuşağa aktarımları sırasında bazı sembollerin küçük düzenlemeler sonucu orijinal anlamlarından ziyade biçimlerini koruduklarını ortaya koymaktadır. Semboller ile yakından bağlantılı ritüeller ise sembollerin kendisinden daha hızlı bir değişim göstermektedir⁷⁶.

---

⁷² K. Schmidt, "Adler und Schlange: Großbilder des Göbekli Tepe und ihre Rezeption", *Der Abschnitt Anatolian Metal VI*, Bochum 2013, abb. 6: 1-2, abb. 7: 4-5.

⁷³ Schmidt 2007, s. 224.

⁷⁴ Schmidt 2007, s. 246.

⁷⁵ Yakar 2016, s. 165.

⁷⁶ D. S. Whitley, "Cognition, emotion and belief: first steps in an archaeology of religion", K. Hays-Gilpin & D.S. Whitley (eds.), *Belief in the Past Theoretical Approaches to the Archaeology of Religion*, California 2008, s. 99. Bu noktada şu açıklamayı yapmakta yarar vardır: Sadece ikonografiden yola çıkarak herhangi bir zamanda tarihöncesi dinlerin tüm yönlerini açıklamaya çalışmak pek mümkün değildir. Dolayısıyla, iki örnek arasında bulunan paralellikler yardımıyla belirli bir tarih öncesi sembolün anlamı üzerine yorumda bulunmak çok cazip gelebilir, ancak nadiren doğrulanabilir. Yakar 2016, s. 172. Göbeklitepe ve Hitit hiyeroglifi arasında kurmaya çalıştığımız ilişki bu açıdan değerlendirildiğinde, oldukça şüpheli yaklaşılması gereken bir durumdur. Ancak aşağıda örneklerde de görüleceği üzere aradan

Jakar, özellikle geç neolitik erken kalkolitik toplumlara odaklanmış olan çalışmasında, haklı olarak dönemin bazı kompozisyonlarının muhtemelen manevi, felsefi veya dünyevi nitelikte vizyonlar, deneyimler, gözlemler ve mesajlar iletebileceğini, ancak yine de bu tür soyut motiflerin işaret değerini çözüme yeteneğimizin çok sınırlı olduğunu belirtmektedir.

Bununla beraber semboller zaman içerisinde bir süreklilik arz etmiyor olsa da Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem'de başta çanak çömlek olmak üzere benzeri arkeolojik malzemede karşılaşılan dekoratif öğelerde yer alan sembollerin kökenleri daha erken dönemlere ait gibi görünmektedir⁷⁷. Konuya geçmeden önce şunu belirtmekte yarar vardır ki farklı formlardaki geometrik desenlerden oluşan gruplar veya sonu gelmeyen bir sırada art arda düzenlenmiş kompozisyonlar, efsanevi olayları gösteren Neolitik mitografinin örnekleri olarak kabul edilebilir. Bir yabancı için bu semboller nesnelere açık bir referansı olmayan bir tür manevi yazı gibidir⁷⁸.

Buna ek olarak sembolik bir iletişim sistemi normalde bir kültür kompleksiyle sınırlıdır. Bu, sembolik dilin belirli bir bölgede anlaşıldığını gösterir. Aradaki mesafe anlaşılmaya yetmeyecek ölçüde büyüdüğünde, dekorasyon ve semboller anlamlarını koruyamayarak değişmeye başlarlar⁷⁹. Biçim aynı kalsa da biçimsel olarak artık farklıdır. Dolayısıyla her ne kadar bir sembol hayatta kalmış olsa da mevcut durumunda, daha önce ifade ettiği sembolik manadan daha farklı bir anlam taşıyor olması muhtemeldir. Örneğin bir alanda dua ya da tapınma hareketi olarak tanımlanan bir heykelcik, başka bir alandan ya da zaman diliminden geldiğinde aynı hareketi yapıyor gibi görünse bile, aynı faaliyette bulunmayabilir⁸⁰.

Söz konusu açılardan değerlendirildiğinde, Göbeklitepe ile hiyeroglif yazısının ortaya çıktığı zaman dilimi arasındaki zamansal boşluk büyük bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Söz konusu sembolün şimdilik hiçbir aracı olmadan birdenbire hiyeroglif yazısında ortaya çıkması bir şüphe yaratmaktadır. Seyfzadeh vd. de bu problemin farkında olup Hacılar'da ele

---

geçen uzun zaman dilimine rağmen yüzlerce şekil ve buna bağlı anlam ilişkisi arasında, tanrısal bir ilişkinin devam ediyor oluşunun, Yakar'ın belirttiği nadir doğrulamalardan biri olduğu kanaatindeyiz.

⁷⁷ Jak Yakar, "The language of symbols in prehistoric Anatolia", *Documenta Praehistorica*, 32 (2005), s. 111. Her ne kadar elimizde Göbeklitepe ile Hititce arasındaki büyük zamansal boşluğu doldurabilecek kanıtlardan yoksun olsak da Yakar da çalışmamız ile paralel bir şekilde Neolitik sembolizmi açıklama noktasında günümüz Türkiye'sinden örnek vererek bir açıklama getirmeye çalışmaktadır.

⁷⁸ Yakar 2016, s. 172.

⁷⁹ Biehl 1996, s. 171.

⁸⁰ Biehl 1996, s. 164.

geçen pişmiş toprak kaplar üzerindeki tasvirleri aradaki zamansal boşluğa delil olarak getirmektedirler⁸¹.

Her ne kadar aradaki boşluğu dolduracak doğrudan kanıtlara sahip olmasak da benzer şekilde geç dönemde ortaya çıkacak olan bazı semboller ve kullanım şekilleri yine Göbeklitepe’de bulunmaktadır. Bunlardan ilki D Tapınağında bulunan 43 No’lu dikilitaş üzerindeki kilide benzeyen üç adet semboldür (Res.12). Göbeklitepe insanı için ne ifade ettiği belirsiz olsa da aynı sembolizm, hiyerogliflerle beraber benzer bir dönemde tekrar ortaya çıkmaktadır (Res.13). Dikkat çekici olarak söz konusu sepet ya da kilit sembolleri de tıpkı yukarıdaki tanrı işaretinde olduğu gibi Mezopotamya sanatında dinsel bir içerikte karşımıza çıkmaktadır.

Bir başka örnek ise yukarıda değindiğimiz D tapınağının ortasında yer alan 18 No’lu dikilitaş üzerindeki göksel işaretlerdir. Bu işaretlerden hilal ve dairenin Ay ve Venüs veya Güneş olduğunu kabul edecek olursak; yine kilit sembolleri ile benzer şekilde Mezopotamya sanatında anıtlar üzerinde yer alan tanrısal üçleme Ay, Venüs ve Güneş sembolizmi ile karşılaşmaktayız. Yine Mezopotamya’da olduğu gibi anıtın üst tarafına yapılmış olmaları aradaki ilişki açısından dikkat çekicidir.

Göbeklitepe sembolizmi arasında, yukarıda değindiğimiz 31 No’lu dikilitaş üzerinde alındaki üçgen şekli ile boğa başının (Res.5 sol taraf) aradan geçen uzun zaman aralığından sonra diğer örneklerle (Res.8) hemen hemen aynı tarihlerde ortaya çıkıyor olmasının, tüm bunların bir rastlantı olamayacağına dair en net örneklerden biri olduğu kanaatindeyiz.

Göbeklitepe geleneğinin bir şekilde binyıllar içinde sızarak aktarıldığına dair önemli bir başka belge de MÖ XIII. yüzyıla ait Susa’da bulunan bir kudurru üzerinde bulunmaktadır (Res. 14). Burada farklı tanrıların sembolleri bir arada görülmektedir. Çalışmamız açısından dikkat çekici olan ise tanrı Şuqamuna’yı temsil eden semboldür⁸². Burada tanrı tıpkı Göbeklitepe örneklerinde olduğu gibi T şeklinde bir dikilitaş olarak tasvir edilmektedir. Bununla birlikte, işin asıl ilgi çekici olan tarafı ise bu T şekli üzerinde yine Göbeklitepe’de bulunan sembollere benzer sembollerin varlığıdır. Göbeklitepe’de dinsel içeriğe sahip bir anıtın aradan geçen uzun zamana karşı yine dinsel bir çerçevede ortaya çıkıyor olması bir rastlantıdan fazlası olmalıdır.

Doğrudan olmasa da dolaylı olarak çalışmadaki soruna dair benzer bir durum Çin’de de bulunmaktadır. Çin yazısının kökeni MÖ. ikinci bine kadar takip edilebilmektedir. Bununla beraber Neolitik Dönem’de Dawenkou,

---

⁸¹ Seyfzadeh vd. 2019, s. 43.

⁸² J. Black vd., *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia An Illustrated Dictionary*, Great Britain 2004, s. 16.

Liangzhu ve Shijiahe yerleşimlerinde ele geçen malzemeler üzerindeki sembollerin geleneksel Çin yazısında devam ettiğine dair iddialar vardır. Sembollerin benzerlikleri oldukça dikkat çekicidir. Aradaki bağlantıya temel sorun ise benzer şekilde aradaki zamansal boşluğu dolduracak malzemenin olmayışıdır. Birçok araştırmacı⁸³ buradaki işaretlerin bir yazı olarak kabul edilebileceğini ifade etmektedirler. Buna göre Dawenkou, Liangzhu, Shijiahe grafiklerinin biçimleri ve kullanım kalıpları, dünyanın diğer bölgelerindeki erken dönem yazı örnekleri gibi, bu işaretlerin ses veya gramerle uğraşmak zorunda kalmadan basit kayıt görevlerini yerine getirebileceğini göstermektedir. Demattè konuyu bir adım daha ileriye taşıyarak söz konusu sembollerin bir yazı olarak kabul edilip edilmeyeceğinden ziyade geleneksel Çin yazısına götüren bir çizginin başlangıcını oluşturup oluşturmadıklarını tartışmaya açmaktadır⁸⁴.

4.1. Hititler'in Göbeklitepe Bölgesi ile İlişkileri

Aradaki zaman farkı göz önüne alındığında, hipotezimizin söz konusu benzerlikler üzerinden değerlendirilmesi, geçerliliği bağlamında bazı sorunları beraberinde getirecektir. Ancak hipotezimizi desteklediğini düşündüğümüz önemli bir veri yine Hititler Dönemi'nde karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere Göbeklitepe'de soyut sembollerin yanında, daha yoğun bir şekilde hayvan sembolizmi bulunmaktadır. Yılan, tilki, boğa, panter ve turna başta olmak üzere birçok farklı türde hayvan dikmeler üzerinde görülmektedir. Bu hayvanlar arasında saydığımız ilk üçü en çok rastlanılan hayvanlardır. Bunlardan boğa ve yılan Göbeklitepe sonrası süreçte de sembolik anlamlarını koruyarak günümüze kadar süregelmiştir. Ancak tilki sembolizmi Göbeklitepe kültürünün ortadan kalkmasıyla beraber çok sık rastlanılan bir hayvan değildir⁸⁵. Göbeklitepe'de en sık karşılaşılan hayvanlardan biri oluşu, dikmeler üzerindeki yalın ifadesi Göbeklitepe insanları için önemini ortaya koymaktadır. Boğa ve yılanın sonraki süreçte de özellikle tanrılarla yakın ilişkileri düşünüldüğünde tilkinin varlığı oldukça garip durmaktadır. Tüm bu verileri Hititler dönemine ait bir anlaşma metniyle beraber düşündüğümüzde hipotezimiz için önemli bir kanıt yakalamış olabiliriz.

Hititler Dönemi'ne ait olan anlaşma metni Hattuşili I dönemine tarihlendirilmektedir. Kral, Tikunani vasalı Tuniya'ya bir Hurri kentine karşı

---

⁸³ D. N. Keightley, "Marks and Labels: Early Writing in Neolithic and Shang China", Miriam T. Stark (Ed.), *Archaeology of Asia*, 2006, s. 177-201; P. Demattè, "The Origins of Chinese Writing: the Neolithic Evidence", *Cambridge Archaeological Journal*, 20/02 (2010), s. 211 – 228; W. G. Boltz, "Early Chinese writing", *World Archaeology*, 17/3 (2010), s. 420-436,

⁸⁴ Demattè 2010, s. 226

⁸⁵ S. F. Adalı, "Göbeklitepe'deki Hayvanların Eski Anadolu ve Mezopotamya'da Tasvirleri", Dr. Veyssel Ayhan vd. (eds.), *Göbeklitepe ve Semboller*, İstanbul 2022, s. 45 vdd.

yapacağı seferde destek olmasını salık vermektedir⁸⁶. Metinde çalışmamız açısından dikkat çekici olan hayvan metaforlarının kullanılıyor oluşudur. Kral, Tuniya'ya şu şekilde seslenmektedir.

Seferim başladı. Yani Hahhu'nun adamına göre bir erkek olmalısın. Tahıl payını bir köpek gibi ye. Aldığın öküzler senin olacak. Ele geçirdiğin koyun ve keçiler de senin olacak. Ona göre adam ol. Ben bu taraftan, sen o taraftan. Nihriya şehrinde getirdiklerini işittiğim demir ve aslanları şimdi bana gönder. Ve söylediği düşmanca sözleri dinlemeyin. Boğanın boynuzuna bağlı kalın ve aslanın yanında olun ve her zaman düşmanca şeyler yapan tilkinin tarafını tutmayın. Zalpa'ya nasıl davrandıysam ona da öyle davranacağım. Sözleri herhangi bir taraftan dinlemeyin.

Metinden anlaşıldığı üzere kral kendi tarafını boğa ve aslan ile tanımlarken düşmanın tarafını tilki ile sembolize etmektedir. Göbeklitepe'de en sık karşılaşılan hayvanlardan olan bu üç hayvanın bir Hitit metninde birlikte ele alınışı oldukça dikkat çekicidir. Aslan ve boğa mücadelesinin Yakınoğu sanatında oldukça sık kullanılagelen bir ikonografi olması nedeniyle, pek şaşırtıcı olmasa da tilkinin bu metinde yer alması konuyu farklı bir boyuta taşımaktadır. Tilki tasviri Göbeklitepe sonrası çok fazla karşılaşılan bir konu olmayıp, anlatılar ve tasvirler içerisinde oldukça nadir olarak görülmektedir. Kralın düşman tarafını tilki ile sembolize ediyor oluşu, söz konusu metinde saldırılacak kentin konumu Göbeklitepe ile olan hipotezimize destek sağlamaktadır. Zira burada bahsedilen kent Göbeklitepe'nin kuş uçuşu 50 km kuzeyinde yer alan Eski Samsat'tır⁸⁷. Genel olarak Hurriler'in tilki ile özdeşleştirilmesi⁸⁸ ise konunun pekiştirilmesi açısından değerlidir. Hurriler'in egemenlik alanına bakıldığında yaklaşık olarak Göbeklitepe ve çevresinin devletin merkezi ya da merkezine yakın olduğu görülmektedir. Sonraki süreçte nadir görülecek olan Göbeklitepe'deki tilki sembolizminin, aradan geçen uzun zaman sonrası burada müstakil bir devletin tasviri için Hitit metinlerinde kullanılıyor oluşu ortaya koyduğumuz veriler ile uyum göstermekte ve hipotezimizi desteklemektedir.

Göbeklitepe'deki işaretin Luvi hiyeroglif yazısı ile olası bağlantılarına işaret eden bir diğer önemli ayrıntı Luvi hiyerogliflerinin buluntu yerlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu yazı türü MÖ. 1400 – 1200 arasında Büyük Hitit İmparatorluğu Dönemi'nde çivi yazısıyla beraber hem anıtlarda hem de

---

⁸⁶ B. J. Collins, "Hattuşili I, The Lion King", *Journal of Cuneiform Studies*, 50 (1998), s. 16.

⁸⁷ Hahhu kenti ile ilgili farklı lokalizasyonlar önerilmektedir, ancak genel kabul Samsat olduğu yönündedir. Bkz.: G. Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Period*, Copenhagen 2011, s. 103 vdd.

⁸⁸ Tilkinin Hurrileri temsil ettiği ile ilgili Hitit metinleri arasında başka bir atıf daha bulunmaktadır. Hantili dönemindeki bir Hurri tehdidine karşı Telepinu Ferman'ında Hurriler yine tilki ile ilişkilendirilmektedir. Bkz.: Collins 2017, s. 17.

mühürlerde kullanılmıştır. Ancak çok dikkat çekici bir şekilde hiyeroglif yazısının yoğun olarak kullanıldığı ikinci bölge MÖ X. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar olan zaman diliminde Kuzey Suriye'dir ve burada kitabeler üzerinde görülmektedir⁸⁹. Göbeklitepe'nin Kuzey Suriye kültürel teritoryumu içerisinde değerlendiriliyor oluşunu Schmidt'in anıtları yorumlarken referans olarak gösterdiği Kuzey Suriye yerleşimlerinde⁹⁰ görmek mümkündür.

Göbeklitepe ile Luvi hiyeroglifi arasında kurulan bağlantıya benzer bir açıklamanın Göbeklitepe'nin hafiri Schmidt tarafından başka bir konu ile ilgili ifade ediliyor oluşu da hoş bir tesadüf olarak karşımıza çıkmaktadır. Schmidt 1 No'lu dikilitaş üzerindeki yılanlar tarafından oluşturulan ağ benzeri örgü ve bunun hemen altında yer alan bir koç tasvirini şu şekilde açıklamaktadır:

“Eski Doğu mitolojileri, binyıllar arasındaki uçurumu geçebilmek için bazen neredeyse bir atlama tahtası işlevi görür. Yine aynı şekilde yorumların baştan çıkarıcı bir başka başlangıç noktasını ritüeller meydana getirir. Ritüel uygulamalar başlangıcından itibaren, aradan geçen uzun zaman nedeniyle, hiç de az olmayan garip ayrıntıları nedeniyle, çoğu zaman daha ortaya çıkışlarından sonra bile pek fazla anlaşılmamıştır. Dikilitaş 1'deki yılan ağı ve koç kabartmaları belki de bize, MÖ 2. bindeki Hitit yazılı kaynaklarıyla aktarılagelmiş benzer bir ritüeli resmetmiş olabilir. Bizler, Hititlerin bu ritüelin (dinsel törenin) kökeninin nereye dayandığını bilip bilmediklerini açıklayacak durumda değiliz. Burada söz konusu olan her şeyin suçlusu motifidir: Kötü güçler ritüelde bir tekeye yüklenir ve hayvan tören sonunda çöle salınarak kaderiyle baş başa bırakılır. Kötü güçler böylece toplumdan uzaklaştırılmış olur. Günümüze kadar devam etmiş olan bu her şeyin suçlusunun ortaya çıkışı ve işlevi, bu davranış tarzında açıkça ortaya çıkmaktadır”⁹¹.

Sonuç ve Değerlendirme

Yazının icadına daha binyılların olduğu bir dönemde ortaya çıkan bu sembollerin Göbeklitepe insanı için ne ifade ettiğini belki hiçbir zaman tam olarak kavrayamayacağız. Keza yazının ortaya çıkmış olduğu dönemde dahi, bir sembolün anlamını tam olarak ortaya koyabilmek mümkün değildir.

---

⁸⁹ Goedegebuure 2017, s. 5.

⁹⁰ Schmidt, Göbeklitepe'yi Yukarı Mezopotamya içerisinde tanıtmaktadır. Ona göre Yukarı Mezopotamya kavramı Türkiye'nin güneydoğusunda, güneydeki Türkiye sınırına kadar uzanan Fırat ve Dicle arasındaki dağlık bölgeyi ifade etmektedir. Arazi buradan sonra Orta Mezopotamya Ovası'na bağlanmaktadır. Böylelikle Yukarı Mezopotamya sınırı doğu da Zağroslara, batı da ise Maraş vadi kesintisine uzanarak, bir taraftan Kilikia ile Levant (Doğu Akdeniz kıyısı) diğer tarafları ise doğuya doğru, her dönemde kesin olarak bir kültür ve iklim değişim noktası olarak kendini göstermektedir. Schmidt 2007, s. 51. Burada Schmidt'in tanımladığı alanın hemen hemen Geç Hitit yerleşim alanı ve dolayısıyla Hitit hiyerogliflerinin bulunduğu coğrafyayı kapsıyor oluşu, Göbeklitepe ile Hitit hiyeroglifi arasında kurmaya çalışığımız bağlantının bir tesadüf ile açıklanamayacağını onaylamaktadır.

⁹¹ Schmidt 2007, s. 118 vd.

Bununla birlikte, araştırmacılar tarafından ortaya konulacak olan metodolojik yaklaşımlar ile Göbekli-tepe sembolizmi üzerindeki sis perdesinin kısmen dağılacağı kanaatindeyiz.

Göbekli-tepe'nin dinsel muhtevası burada kullanılan sembollerin de bu konu ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Konu edindiğimiz semboller ile Hititler çağı arasındaki yaklaşık yedi bin yıllık zaman dilimi elbette ki büyük bir muammadır. Tüm bu uzun zaman dilimi boyunca aradaki boşluğu dolduracak örneklerin eksikliği, çalışmamız açısından bir handicap oluşturmaktadır. Ancak amacımız konuya farklı bir bakış açısı kazandırarak sonraki araştırmacılar için bir ipucu verebilmektir.

Çalışmada rneklerle ele aldığımız veriler bir bütün şeklinde rntsel olarak değerlendirildiğinde, önce Göbekli-tepe'de uzun bir zaman dilimi sonrasında ise çevresindeki bölgede bin yıllar sonra ortaya çıkan benzer semboller, arada bir korelasyonun varlığına dair çok güçlü kanıtlar olarak kabul edilebilir.

Kaynakça

S. F. Adalı, "Göbekli-tepe'deki Hayvanların Eski Anadolu ve Mezopotamya'da Tasvirleri", Dr. Veysel Ayhan vd. (eds.), *Göbekli-tepe ve Semboller*, İstanbul 2022, s. 43-74.

G. Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Period*. Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2011.

D. S. Bessera, "The Earliest Precursor of Writing", *Scientific American*, 238/6 (1978), s. 50-59.

P. F. Biehl, "Symbolic Communication Systems: Symbols on Anthropomorphic Figurines of the Neolithic And Chalcolithic from South-Eastern Europe", *Journal of European Archaeology*, 4 (1996), s. 153-176.

J. Black vd., *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia An Illustrated Dictionary*, Great Britain 2004.

W. G. Boltz, "Early Chinese writing", *World Archaeology*, 17/3 (2010), s. 420-436.

M. Budja, "Seals Contracts and Tokens in the Balkans Early Neolithic Where in the Puzzle", *Documenta Praehistorica*, 30 (2003), s. 115 – 130.

J. Campbell, *Tanrının Maskeleri III Batı Mitolojisi*, ev. Kudret Emiroğlu, Ankara 2003.

J. Cauvin, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, trans. Trevor Watkins, Cambridge 2002.

A. Collins, *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul 2017.

B. J. Collins, "Hattuşili I, The Lion King", *Journal of Cuneiform Studies*, 50 (1998), s. 15-20.

J. Cooper, "Babylonian Beginnings The Origin of the Cuneiform Writing System in Comparative Perspective", S.D. Houston (ed.), *The First Writing Script Invention as History and Process*, Cambridge 2004, s. 71-99.

P. Demattè, "The Origins of Chinese Writing: the Neolithic Evidence", *Cambridge Archaeological Journal*, 20/02 (2010), s. 211 – 228.

J. Droogan, *Religion Material Culture and Archaeology*, London 2012.

M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, İstanbul 2003.

J. Friedrich, *Kayıp Yazılar ve Diller*, çev. Recai Tekoğlu, İstanbul 2000.

J. J. Glassner, *The Invention of Cuneiform Writing in Sumer*, London 2003.

P. Goedegebuure, "Hittite Anatolia Cornucopia of Cultures in Contact", *News & Notes Member Magazine*, 234 (2017), s. 4-9.

M. Gross, "The evolution of writing", *Current Biology*, 22/4 (2012), s. 981-984.

R. Hachmann, "Die Befestigungen des akaramischen Jericho", *Baghdader Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, 25 (1994), s. 19-74.

S. Hırçın, *Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı Gelişmesi Çözümü*, İstanbul 2000.

I. Hodder, "The Role of Religion in the Neolithic of the Middle East and Anatolia with Particular Reference to Çatalhöyük", *Paléorient*, 37 (2011), s. 111-122.

D. N. Keightley, "Marks and Labels: Early Writing in Neolithic and Shang China", Miriam T. Stark (Ed.), *Archaeology of Asia*, 2006, s. 177-201

E. Laroche, *Les Hiéroglyphes Hittites*, Paris 1960.

C. Lichter, "Neolithic Stamps and the Neolithization Process A Fresh Look at an Old Issue", Krauß, Raiko (Ed.), *Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*, Papers of the International Workshop 8th – 9th April 2009, İstanbul 2011, s. 35-44.

L. L. Lloyd, D. R. Fullar, The role of iconicity in augmentative and alternative communication symbol learning" W. I. Fraser (eds), *Key Issues in Mental Retardation Research*, London 1990, s. 295-306.

A. Lorenzis vd., "New Possible Astronomic Alignments at the Megalithic Site of Göbekli Tepe, Turkey", *Archaeological Discovery*, 3/1 (2015), s. 40-50.

G. Magli, "Sirius and the Project of the Megalithic Enclosures at Gobekli Tepe", *Nexus Network Journal*, 18/2 (2013), s. 337-346.

H. B. Schatz, "The God Table: A New Origins Theory of Religion and Civilization", *Archaeological Discovery*, 10 (2022), s. 215-261.

K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapımlar*, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007.

K. Schmidt, "Adler und Schlange: „Großbilder“ des Göbekli Tepe und ihre Rezeption Der Anschnitt", *Anatolian Metal VI*, Bochum 2013, s. 145-152.

K. Schmidt vd., "Like a Carpet of Snakes – Towards an Iconography of the PPN in Upper Mesopotamia", Bill Finlayson and Cheryl Makarewicz (ed.), *Settlement, Survey, and Stone Essays on Near Eastern Prehistory in Honour of Gary Rollefson*, Berlin 2014, s. 73-79.

R. Schoch, *Forgotten Civilization: The Role of Solar Outbursts in Our Past and Future*, Rochester 2012.

W. Senner, *The Origin of Writing*, Nebraska 1991.

M. Seyfzadehh vd., "World's First Known Written Word at Göbekli Tepe on T-Shaped Pillar 18 Means God", *Archaeological Discovery*, 7/2 (2019), s. 31-53.

A. Stauder, "The Earliest Egyptian Writing", C.Woods (ed.), *Visible Language Invention of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*, Chicago 2010, s. 137-147.

M. B. Sweatman vd., Decoding Göbeklitepe with Archaeoastronomy: What does the Fox say? *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 17/1 (2017), s. 233-250.

R. Takaki vd., "Analysis of Spiral Curves in Traditional Cultures", *Forma*, 22 (2007), s. 133-139.

B. Toprak, *Din arkeolojisinin imkânı ve Göbeklitepe*, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2019.

Ö. Uzunel, *Düalist Pagan Sembolizmi Işığında Mithra ve Mithraizm*, Ankara 2021.

D. S. Whitley, "Cognition, emotion and belief: first steps in an archaeology of religion", K. Hays-Gilpin & D.S. Whitley (eds.), *Belief in the Past Theoretical Approaches to the Archaeology of Religion*, California 2008, s. 85-103.

W. Waal, "Writing in Anatolia: The Origins of the Anatolian Hieroglyphs and the Introductions of the Cuneiform Script", *Altorientalische Forschungen*, 39 (2013), s. 287-315.

J. Yakar, "The language of symbols in prehistoric Anatolia", *Documenta Praehistorica*, 32 (2005), s. 111 – 121.

J. Yakar, "Symbols and Abstract Motifs in Neolithic Art More than just Fanciful Aesthetic Designs?", *Anatolian Metal VI*, Bochum 2016, s. 165-178.

Resimler

207 1. « MONTAGNE. » 2. *wa*.

Ligature de DIEU (n° 360) et d'une montagne.

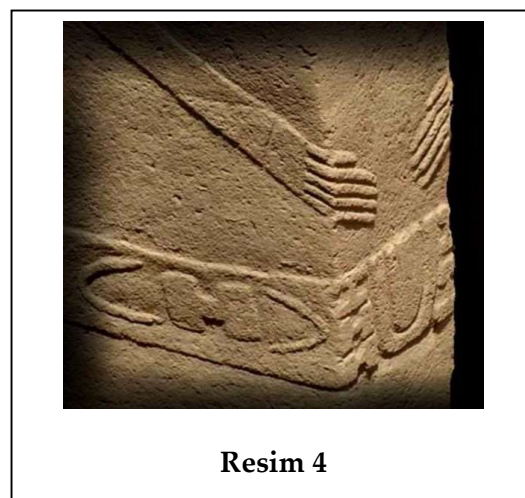
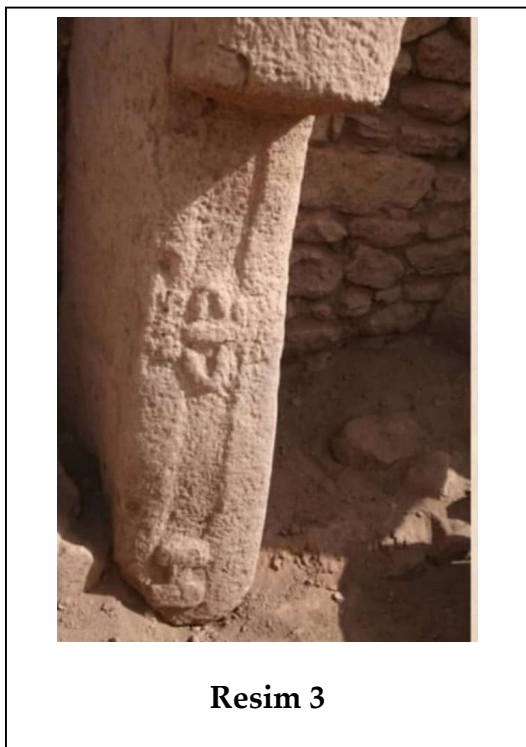
Variantes :

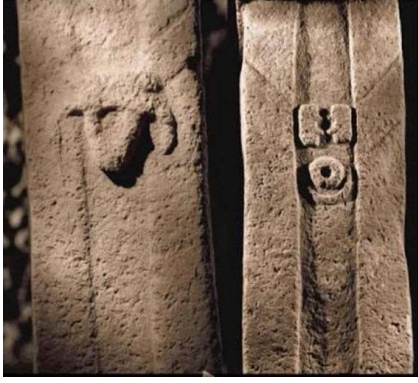
Resim 1

360 « DIEU. »

Variantes :

Resim 2

Resim 5

	an	yıldız	An - Gökyüzü, Gökyüzü tanrısı Dingir - Tanrı Tanrı determinatifi
---	----	--------	---

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

184

SBo II 220 : symbole divin ou ornement; cf. Güterbock, SBo II (1942) 28, 35.

185

Cekke, rev. 12 : 185-*hu-sa-i*, lect. et sens inconnus.

407

Demi-ovale.
Marque d'id. sous les n°s 105, 269, 331, 379, etc. — Ainsi Meriggi, ZA 39 (1929) 173.

Resim 10

196 1. « FOUFRE. » 2. *ha.*

Foudre à trois branches.

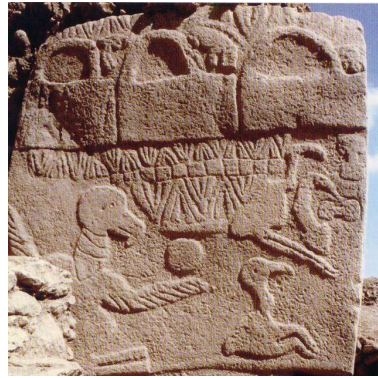
Variantes :

390 « SEIGNEUR. »

Trois barres verticales liées ou non à la base.

Variantes :

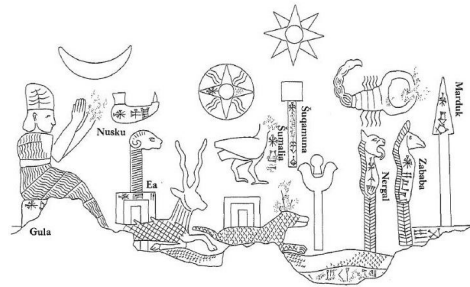
Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

ANTİK ÇAĞDAN OSMANLI İDARESİNE KADAR KERKÜK VE ÇEVRESİNİN SİYASİ DURUMU*

Hasan KARAKÖSE**

Ahmed AYAD EMAD ULDEN***

Özet

Irak'ın kuzey doğusunda bulunan Kerkük, Irak'ın dördüncü büyük şehridir. Kerkük şehrinin, 7000 yıl eskiye uzanan tarihi vardır. Şehir devletleri çağı (M.Ö. 5500-4000) diye isimlendirilen Sümerler döneminden, sülalelerin doğuş çağı (M.Ö. 2060-1960) diye adlandırılan çağa kadar, Mezopotamya'da bağımsız şehirler var olmuştur. Musul ve Ninova'yı buna örnek olarak verebiliriz. Bunlar gibi Erbeha da (şu andaki Kerkük) Sümerler zamanında, kentleşme açısından, genişliği ve refahı ile öne çıkmış ve bağımsız bir devlet olarak var olmuştur. 1923'te Kerkük kalesinde bulunan çivi yazısı tabletlerine göre de Erbeha (Kerkük) Sümerler zamanında bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmış veya eski bir devletin merkezi olmuştur. Kerkük Sümerler'den sonraki Amurrular, Hurriler, Mitanniler, Medler, Persler, Makedonyalılar, Selekiler, Sâsânîler Dört Halife Dönemi, Emevîler, Abbasîler, Moğollar, Hamdânîler, Atabekler, Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlı Devleti hâkimiyetinde bulunmuştur. Pek çok devletlerin hâkimiyetinde bulunan Kerkük, her bakımdan zengin tarih kültürü ile yoğrulmuş bir şehirdir.

Abbasîler'den başlayarak, özellikle Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi ile başlayan dönemlerden itibaren Kerkük her bakımdan Türk özelliği taşımaya başlamıştır. Türk dilinin konuşulduğu, Türk örf ve adetlerinin yaşandığı şehir, günümüze kadar aynı özellikleri korumaktadır. Çağımızda Irak'ta yaşayan Türkmenlerin yoğun olarak yerleşme dönemleri ise Karakoyunlular zamanına rastlamaktadır.

Anahtar kelimeler; Erbeha, Irak, Kerkük, Musul, Türkler, Türkmen.

THE POLITICAL STATUS OF KIRKUK AND ITS SURROUNDINGS FROM ANCIENT AGES TO THE OTTOMAN ADMINISTRATION

Abstract

Kirkuk, located in the north-east of Iraq, is the fourth largest city in Iraq. The city of Kirkuk has a history that goes back 7000 years. The city of Kirkuk has a history dating back more than 5000 years BC. Independent cities existed in Mesopotamia from the Sumerian period, called the age of city-states (5500-4000 BC), to the age called the birth age of dynasties (2060-1960 BC). We can give Mosul and Nineveh as examples. Like these, Erbeha (current Kirkuk) stood out with its breadth and prosperity in terms of urbanization and existed as an independent state during

---

* Bu çalışma, 2022 yılında Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Osmanlılar Zamanında Kerkük Ayanları (1869-1918)" adıyla hazırlanan Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir

** Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e posta: hasanahievran@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1853-8266

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, e posta: ahmedkirdar1988@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9538-5465

the Sumerian times. According to the cuneiform tablets found in the Kirkuk castle in 1923, Erbeha (Kirkuk) emerged as an independent state during the Sumerian period or became the center of an old state. After Kirkuk Sumerians, Amurru, Hurrians, Mitanni, Medes, Persians, Macedonians, Seleucids, Sassanids, Four Caliphs Period, Umayyads, Abbasids, Mongols, Hamdanis, Atabeks, Great Seljuks, İraqi Seljuks, Celayirs, Karakoyunlus, Aqqoyunlus It was under the rule of the state. Kirkuk, which is under the domination of many states, is a city kneaded with a rich historical culture in every respect.

Starting from the Abbasids, especially starting with the entry of Tuğrul Bey into Baghdad, Kirkuk has started to have a Turkish character in every respect. The city, where Turkish customs and traditions are lived, maintains the same features until today. In our age, the settlement period of the Turkmen living in Iraq coincides with the Karakoyunlu period.

Keywords; Erbeha, Iraq, Kirkuk, Mosul, Turkmen, Turks.

Giriş

İrak'ın kuzeyinde Bağdat-Erbil karayolu üzerinde bulunan Kerkük, Bağdat, Basra ve Musul'dan sonra Irak'ın dördüncü büyük şehridir (Saatçi, 2009: 137). Kerkük sancağı, Musul vilayetine bağlı Şehrizer sancağının merkez idâresi olup, eski ismi "Kerkura"dır (Kılıç, 2010: 256). Irak'ın kuzeyinde bulunan Kerkük, 35–25 dakika kuzey paraleli ile 44–25 dakika doğu meridyenleri arasındadır (Kramers,1977: 589). Bugünkü Kerkük şehri, eski Şehrizer değıldir. Eskiden Şehrizer denen yerin harabeleri şimdi Süleymaniye kasabasının güneyinde bulunmaktadır (Kılıç, 2010: 256). Kerkük, eski Şehrizer'un kuzeybatısından 115 km uzaklıkta, Ravendüz, Salahiye, Erbil, Ranya, Köy Sancak adlı kazalardan meydana gelmektedir (Kılıç, 2010: 256). 1862 yılında Kerkük bir ara sancak olarak Bağdat'a bağlanmış ise de 1878 yılında Musul vilayeti yeniden oluşturulduğu sırada, Kerkük'te "Şehrizer" sancağı olarak Musul vilâyetine bağlanmışır. Kerkük, Zağros Dağları'nın eteklerinde deniz seviyesinden 310 metre yükseklikte olup, Türk toplumunun önemli kültür merkezlerinden biridir. Kerkük, Musul'a 140 km. Bağdat'a karayolu ile 248 km (Alâ-ü Saffar, Abdürrezzak Nedâvî, 2007: 41), demiryolu ile 338 km. uzaklıktadır (Saatçi, 2009: 137).

Şehrin kuruluşu kesin olarak tespit edilememişse de M. Ö. 800'lerde Assur hükümdarı Sarnabal¹ tarafından Medyalılar'dan korunabilmek için kurulduğu muhtemeldir. "Sarnabal'ın şehri" anlamında Kerhsuluh² denilirdi. XIV. yüzyılın sonlarına doğru burayı fetheden Timur döneminde, şehir, Kerkük şeklinde ilk defa Şerefeddin Ali Yezdî'nin tarihinde zikredilir. (Gündüz, 2002: 291; Kramers, 1977; 589; Mâhir Nakîp, 2008; 23; Kemal Mazhar, 2005: 39).

---

¹ ...hükümdar "Sardana" (Saatçi, 2015: 138).

² Kerkük şehrinin kurucusu olduğu kabul edilen Sarnabal şehre *Kerhsuluh* adını vermişti. *Kerh* kelimesi Keldânice'de şehir anlamına gelmekte, *Suluh* ise Sarnabal'ın esas ismi olup Sarnabal'ın şehri anlamına gelmektedir (Komisyon, 1993: 15).

Bölgede ekonomi ve ticâret bakımından önemli bazı şehirler vardır. Bunların önem ve tarihi değerleri, eski çağlardan orta çağa ve hatta günümüze kadar gelmektedir. Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunan Kerkük, diğer şehirler içinde tarihî önemi daha büyük olan ve özellik bakımından öne çıkan bir şehirdir (Alâ-ü Saffar, Abdürrezzak Nedâvî, 2007: 41). Kerkük'ün öne çıkmasında birçok etkenler vardır. Tarihî kaynakların belirttiğine göre bu etkenlerin başında bölgeyi önemli yapan ve eskiden beri var olduğu bilinen petrol gelmektedir (Bakır ve Sefer, 1865: 8). Irak'ın kuzey doğusunda bulunan Kerkük'ün kuzey kısmında Erbil, güney kısmında Selahaddin ve Musul (Ninova)³, doğusunda Süleymaniye, şehirleri bulunmaktadır (Şefik Haydar, 2012: 22). Büyük miktarda petrolün bulunmasından dolayı ilk sıralardaki yerini koruyan Kerkük, Irak'ın en önemli şehirlerinden sayılmaktadır. Diğer taraftan Irak'ın stratejik durumu da Avrupa, Asya ve Afrika arasında kara ve hava geçişleri bakımından Orta Doğu bölgesinde önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Kerkük şehrinde (Alâ-ü Saffar ve Âharûne, 2007: 41), kale surlarının dışında bina ve imarın başladığı on sekizinci asra kadar insanlar yaşamış, daha sonraları da kale içine yerleşmeler olunca, hayat iç kalede devam etmiştir (Bakır ve Sefer, 1865: 8).

1.Kerkük Kelimesinin Aslı

Tarihçilerin ve araştırmacıların herhangi bir bölge veya şehri incelerken, tarihî süreç içinde yerleşim yerinin adının kökenini ve varsa isimdeki değişikliği bilmeleri gerekir. Kerkük, eski tarihi süreç içinde Irak'ın kuzeyinde önemli yere sahip olan şehirlerden birisidir. Tarihçiler, târih boyunca Kerkük şehrinin isminin aslı hakkında tartışmışlardır. Kerkük şehrinin Aşağı Zap nehrinin güneyine kadar işgal ettiği yer, *Erbeha* veya *Erâbih* olarak bilinmektedir. Bu bilgi Üçüncü Ur Sülalesi'nin (M.Ö.2112-2004) kaynaklarında geçmektedir. Şehrin *Erbeha* veya *Erâbih* ismi Yeni Babil çağına kadar kalmıştır. Erbeha ismi bir Akkad adından (ha-arba -uru), Sümer diline geçmiştir. Bu iki kelimedden, birincisi *erbea* (*dört*) rakamı anlamına, diğer kelime ise *semekü* (*balık*) manasına gelmektedir. Böylece *Erbeha* veya *Erâbih* ismi “*Dört Balık*” anlamında olmaktadır (Abîr Adnan, (?): 9). Babilliler de Kerkük ve etraftaki bölgeye *Emnice*⁴ adını vermişlerdir (Mahir Hasan, 2014: 18).

Kerkük'ün en eski ismi M.Ö. ikinci bin yıla uzanan, isim olarak Hammuri dönemine varan ve Urfa'da keşfedilen çivi yazısı tabletlerine kadar varmaktadır. Aynı zamanda Assur Devleti kaynaklarında şehir yerleşim yeri, Edid tanrıçasının ibadet merkezi olarak belirtilmekte (Baban, 1986: 251; Saatçi, 2009:

³ Assur Devleti merkezi Ninova, Dicle'nin karşısında ve doğu tarafındadır. Ninova'yı Assur hükümdarlarından Ninova veya Ninos kurmuştur (Komisyon, 1993: 15).

⁴ Başka bir kaynak Babillilerin Kerkük bölgesine Garmakan dediklerini vermektedir (Saatçi, 2009: 138).

139) ve Assurlular, Kerkük bölgesini Garmakan olarak anmaktadırlar (Saatçi, 2009: 138). M.Ö. ikinci ve birinci Kerkük Erbeha ve kraliçe şehri anlamına gelen *Leylânî* (*Lîlânî*) isimleri ile de bilinmekte, Hıristiyanlığın ilk asrında ise *Kerha* (*Kürha*) veya *Kerh* (*Kürh*) adları verilmektedir (Mahir Hasan, 2014: 19).

Süryânî kaynaklarda *Beyt-i Kermâ*⁵ ismi *Karhad Beth Slokh* (*Kerhad Beyt-ü Sulh*)⁶ isminden geldiği belirtilmektedir (Saatçi, *Medinetü Kerkük*, 2008: 18-19). Yunan kaynaklarında *Arabhuuyus*⁷ olarak geçen şehrin ismi, Batlamyus (Ptolemaios M.S.100-170) coğrafyasında *Korhuran* olarak ((Saatçi, *Medinetü Kerkük*, 2008: 18-19) , miladi üçüncü yüz yıl Roma haritalarında ise *Konkun* (*Concon* olarak geçmektedir (Saatçi, 2008: 139).

Yakup el-Hamevî'nin Erbil ve Dakûk⁸ arasındaki Tellü'l-Âl üzerinde bulunan *Kal'at-ü Hasîn* olarak nitelediği mekan, *Kerkük* şehri (*Kerhini*)⁹ olarak anılmaktadır (Şihabüddin Ebû Abdillâh, (?): 45). Mustafa Cevad¹⁰, *Kerkük* kelimesinde birinci kef harfinin fetha (üstün) ile okunduğunu söyler. *Kerkük* isminde Arap harflerinden üç kef harfi bulunmaktadır. Arapça'da böyle isimlere yani bir kelimedede aynı cinsten üç veya daha fazla harflerin olmasına çok nadir rastlanmaktadır. Bu da bize kelimenin Ârî yani "Ârâmî"¹¹ isimlerden olduğunu göstermektedir. Lübnan Dağları'nda bulunan *Karak* ismi de böyledir. *Karak*, Şam yolu üzerinde *Kerh'e* yakın sağlam bir kale ismidir. Bunların her ikisi de Sâmi isimlerden ve aynı manayı ifade eden "kale ve "hısın" anlamına gelmektedirler (Alâü's-Saffar ve Âharûne, 2007: 42). Bu kelimeler başka hikâye kitaplarında da geçmektedirler. *Kârî Kûk*, *Kerkûk* kelimeleri de böyledir (Fehmi Arab Ağa ve Âharûn, 1957: 6).

Bir de *Kerkük* ismine en yakın olanı *Kerhînî* ismi vardır. Şehrin isminin *Kerhini* isminden *Kerkük* ismine değiştirilmesi, Türkmen Karakoyunlu Devleti

---

⁵ Başka bir kaynakta Süryani kaynaklarında "Beth Garne" olarak verilmektedir (Saatçi, 2015: 138).

⁶ Bu ismin *Kerkük* olduğunu G. Hoffman iddia etmiştir (Saatçi, 2015: 138)

⁷ Veya "Arrapkhuis" denmektedir (Saatçi, 2015: 139).

⁸ Bağdat-Kerkük karayolu üzerinde yer alan Dakuk, *Kerkük*'ün 40 km. güneyindedir (Saatçi, 2015: 171).

⁹ İlk dönem Müslüman Arap coğrafyacılar da şehrin ismini *Kerhînî* olarak zikrederler. Ayrıca Kalkaşendî (Ö.821/1418) Dımaşklı (Şamlı) coğrafyacı İbn Fadlullah el-Ömerî'nin (Ö.748, 1347/1348), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Ebsâr* adlı eserinde bu ismin geçtiğini belirtir (Kemal Mazhar 2005: 34-35).

¹⁰ Mustafa Cevad (1905-1969), aslen *Kerkük* Türkmenlerinden olup, Iraklı, alim, edip ve tarihçidir. Bütün Arap dünyasında tanınan, çok yönlü ilim adamlarından birisidir (Mahmud el-Arnâut, 2020: 290).

¹¹ Bazı lehçeleri günümüzde kullanılan yarı ölü bir Sâmi dilidir. Persler (M.Ö. 538-330) zamanında milletlerarası ticaret dili haline gelen Ârâmîce Yunanistan, Mısır, Anadolu, Suriye, Kuzey Mezopotamya, İran, Afganistan Pakistan'a kadar geniş bir alana yayılmış bir dildir (Dinçol, 1991: 267).

zamanında yapılmıştır. Gelişen olaylara bağlı olarak ve tarihi kaynaklardan alınan bilgilere göre Karakoyunlular zamanında şehrin ismi Kerhînî ve Kerkük olarak ifade edilmektedir. Tarihçi Abdullah b. Fetullah el-Bağdâdî, Bağdat ve Irak'ın bir kısmının meliki olan Karakoyunlu Muhammed b. Kara Yusuf'un biyografisinde, "*İskender b. Kara Yusuf*" babası Yusuf'a karşı Kerhina tarafında isyan etmiş ve burasını almıştı. Onunla hiç kimse mücadele edemedi ve 1428'de öldü. Yusuf öldüğünde oğlu Ceftâî (Cüftâî) kaçarak Irak tarafına gitti ve Kerkük eteklerine vardı" ifadesi yer almaktadır. Bu biyografide şehrin ismi bir defa Kerhina, bir defa da Kerkük olarak zikredilmiştir (Komisyon, Isdârâtü Merkezi, 2013: 7).

2. Antik Çağ'dan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Kerkük Tarihi

Mezopotamya'da önemli coğrafi bir bölgede oluşan Asur ve Erbil ile tarihi şehirlerin en eskisi sayılan, aslı Erbeha (Ali Belavalî, 2019: 11) olan Kerkük şehrinin kuruluşu 5000 yıldan daha eskiye uzanan tarihi derinliği ile öne çıkmaktadır (Alâ'ü Saffar ve Âharûne, 2007: 42). Fakat kaynaklarda Kerkük şehrinin tarihi ve kuruluşu hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Biz bunları size tarihi veriler ışığında sırasıyla sunmakla yetinecek ve kararı okuyuculara bırakacağız.

Birinci görüşe göre, 1923'te Kerkük kalesinde keşfedilen çivi yazısına dayandırılan bilgilere göre Erbeha şehri (şimdiki Kerkük) bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmış veya eski bir devletin merkezi olmuştur (Bayraktar, 2011: 55). 1938'de kazı ve araştırmalar sırasında Erbeha şehrine yaklaşık üç kilometre uzakta, M. Ö. 2600'de, hanedanların doğuşu sırasından Sümerlerin M.Ö. 4000-2000 zamanına kadar, çanak çömlek kapları, silahlar ve nefes aletleri bulunmuştur (Bayraktar, 2011: 55). Buradaki kazılar sonucunda şehrin yerleşim tarihi M.Ö.2600'lere kadar varmaktadır (Saatçi, 2009: 139).

Şehir devletleri çağı (M.Ö.5500-4000) diye isimlendirilen Sümerler çağı döneminden, sülalelerin doğuş çağı (M. Ö. 2060-1960) diye adlandırılan çağa kadar, eski bölgelerde bizzat bağımsız şehirler var olmuştur. Eski tarihi kaynakları inceleme sırasında Sümerler zamanında Mezopotamya (Irak) şehir devletleri sistemi vardı. Yani Mezopotamya, birçok küçük devletlere bölünmüştü. Her bir şehir devletinin kendine mahsus sistemleri vardı. Örneğin, Musul, M. Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru yıkılmış Asurluların dînî merkezi olan Ninova'nın yerini almıştır (Komisyon, 1993:15). Bunun gibi Erbeha (şu andaki Kerkük)'nin Sümerler zamanında, kentleşme açısından, genişliği ve refahı ile öne çıkmasından, bağımsız bir devlet olduğunu söyleyebiliriz (Bayraktar, 2011: 55; Kevseroğlu, 2019: 14).

İkinci görüşe göre, Erbeha (Kerkük) şehri milattan önce yaklaşık üçüncü bin yılda Akkadların (M. Ö. 2334-2150) idaresi altında bulunduğu söylenmektedir (Kevseroğlu, 2019: 14). Bizi Akkad dönemine götüren birtakım

eserler ve silindir mühürler bulunmuştur (Mahir Hasan, 2014; 19). Mezopotamya ülkeleri kral ve yöneticileri, çağlar boyunca, Zağros Dağları karşısında oturan kavimlerin yaptıkları hücumlara karşı önemli bir kapı durumunda olduğu için Erbeha (Kerkük) şehrine önem vermişlerdir (Taha Bâkır, 2012: 407-408). Akkad hanedanı Zağros Dağları'nda oturan Barbar Kûtîler (Gûtîler) tarafından saldırıya uğradıklarında, saldırı sonucu ülkelerinin yıkılmasından sonra Akkad Irak'ın kuzey bölgelerine çekilmişlerdi. Bu dönemde Erbeha şehri onlar için bir medeniyet ve kültür merkezi durumundaydı. Fakat kendileri kültür tarihi ve medeniyetlerine dayanak olabilecek somut eserler bırakmadılar. Bundan dolayı bazı kaynaklar, Akkadların buradaki tarihleri için "karanlık tarihlerini gösteren fetret devri" olarak bahsetmektedir (Tahâ ve Bâkır, 2012: 407-408).

Akkadlar, Mezopotamya'ya tam hâkim olamadılar yani bütün kuzey Mezopotamya'yı tam idâreleri altına alamadılar ve buradan ayrılmadan önce şehirleri tahrip ettiler. Güneydeki bölgeye gelince, doğrudan Kûtîlerin (Gûtîler) yönetimi altındaki kuzey kesimlerde görülmeyen özerk bir yönetim vardı. Fakat Kûtî kabileler arasında ortaya çıkan problemler ve çekişmeler, onların sonunu getirdi, ülkede büyük kaosa yol açan siyasi liderlik çekişmelerine yol açtı. Kûtîler, idareleri altında bulunan Mezopotamyalıların tapınaklarını tahrip ettiklerinden¹² ve yüksek vergilerle halkı ezdiklerinden dolayı halkta idarelerine karşı büyük düşmanlıklar ortaya çıktı. Ülkede, dini, ekonomik, siyasi, iktisadî sıkıntılara sebep olan tepkiler baş gösterdi. (Abîr Adnan, (?) : 31-32).

Üçüncü görüşe göre; Akkad topraklarının batı tarafından büyük bir dalga geldi ve ülke yönetimine hâkim olmayı başardılar. Bunlar ilk Babil hanedanlığını kuran Ammuriler (Ö. 2000-1600) olarak bilinmektedir. İlk defa Erbeha (Kerkük) ismi ülkenin her tarafında uygulamayı başaran kanun koyucu meşhur Kral Hammurabi zamanında kullanılmaya başlandı. Eski el yazma eserlerde Kerkük ismi M.Ö. 615 senesine kadar kullanıldığı görülmektedir (Bayraktar, 2011: 56). Erbeha (Kerkük) ve çevre bölgeler Hititlere (M. Ö 1650-1200) kadar krallık yönetimi altında kaldılar (Abîr Adnan, (?) : 38).

Dördüncü kaynak verilerine göre, M.Ö. 1700'lerde Sâmi kavimlerden olmayan ve Ermeni ülkesinde yaşayan Hurriler (M.Ö.3000-1300) ortaya çıktı. Bunlar birkaç krallık kurdular. Bunların en önemlisi Hurri-Mitanniler'dir. Başşehirleri ise Nozi/Nuzu (şimdi Türklân şehri yakınlarında Yorgan Tepe'de) şehridir ve yüksek bir medeniyete sahiptirler. Hurrilerin başkentine yakın olması sebebiyle Erbeha (Kerkük) önemli bir konuma sahipti (Bayraktar, 2011: 56). Kerkük şehrinin (Hurriler tarafından tamamlandığı ifade edilmekte ve

---

¹² Gûtîler, Sümerler, Akkadlar ve Asurlulara karşı sürekli saldırı halinde olmuşlardır. Diğer bir ifade ile bu devletler, Gûtîlere karşı devamlı savunma durumunda kalmışlardır (Kemal Mazhar, 2005: 27).

devamında Kerkük ismi Sümer ve Akkad krallarının kurdukları şehirlere ilişkin Sümer ve Akkad yazıtlarında geçmemesi, bu şehrin kurucularının Hurriler olduğunu kuvvetlendirmektedir. Çünkü *Sümer ve Akkad krallarının tümü kendi dönemlerinde, kendi fermanları ile kurulan şehirlerin isimlerini, tescil ederlerdi. Sümer ve Akkad şehir isim listelerinde Kerkük ismi geçmediğine göre, şehir Hurriler tarafından kurulmuştur* sonucuna varılmıştır (Kemal Mazhar, 2005: 23). Fakat yine bu kaynakta, *Kerkük şehrinin kuruluşu Hurriler zamanında tamamlanmıştır* bilgisine yer verildiğine göre, demek ki şehrin kurulması ve imarına bu devletlerden önce başlanmış olmaktadır. Diğer taraftan Kerkük şehrinin kuruluşu ve varlığı hakkında söz eden birinci ve ikinci görüşler şehrin Sümerler ve Akkadlar zamanına kadar tarihini götürmektedirler. Dolayısıyla burada şehrin kuruluşu tamamen amacından saptırılmakta ve siyasi bir mecraya çekilmektedir.

Hurrilerin kaderi Ermenilerle birleşme ve kaynaşma ve M.Ö. 1200'lerde Ermeni dağlarına çekilme ile son buldu (Bayraktar, 2011: 56). Asurlular, II. bin yılın ortalarından sonra Medler ve Arîlerle çatışmaları sonrası, Kerkük şehrini yerle bir etmişlerdi. Bundan sonra Erbeha (Kerkük) şehri Asur İmparatorluğu idaresine girince (Kemal Mazhar, 2005: 28-29) Hititler ve Mitanniler burayı terk etmek durumunda kaldılar (Bayraktar, 2011: 56). Asurlular M.Ö. IX- VII. yüzyıllar arası şehri Medlere karşı sağlam ve sığınaklı kale durumuna getirdiler. Fakat bunun Medlerden korunmak için bir faydası olmamıştır (Bayraktar, 2011: 57; Kılıç, 2010: 247).

Devleti'nin kuzeyinde bulunan dağlık bölgeler üzerinde Asur devletinin yönetimi hayati ve mühim noktalara ulaşmasından dolayı ayrı bir önem kazanmaktaydı. Ayrıca Yeni Asurlular zamanında Erbeha (Kerkük) şehri daha önemli konuma geldi. Asur devletinin doğu sınırı ve bu bölge, Asur devletinin idaresi dışında kalan isyancı bölgelere karşı askeri seferler düzenlemek için, devletin doğu kapısı sayılmaktadır (Abîr Adnan, (?): 21).

Medler M.Ö. 612'de Assur Devleti'ni ortadan kaldırdılar ve başkentleri Ninova'yı tamamen işgal ettiler. Bağdat'ın kuzeyinde Dicle'nin doğusuna doğru uzanan bölgenin tümünü Kerkük, Erbil dahil hakimiyetleri altına aldılar (Kemal Mazhar, 2005: 29). Assur Devleti dönemi Erbeha (Kerkük)'da son bulunduğu Medler doğudan (Bayraktar, 2011: 57), Babiller de güneyden şehre girmişlerdi. Bu gelişmeler neticesinde Ninova'nın düşmesinden sonra Eriha (Kerkük) da Asur devletinden ayrıldı. Şehir yönetimi sadece Mezopotamya'nın kuzey bölgelerini içine alan Medlerin idaresi altına girdi. Bundan sonra Kyros (Kuraş/Cyrus)'un Medyen krallık tahtını ele geçirmesiyle Med İmparatorluğu (Medler) ve Keldânî Krallığı da son buldu (Abîr Adnan, (?) : 61). M. Ö. 550-549 tarihleri arasında Medler, akrabaları olan Persler (Fersler) tarafından ortadan kaldırıldılar (Kemal Mazhar, 2005: 30).

Erbeha (Kerkük) şehrinin de içinde olduğu Med kraliçesinin bütün mallarına el konuldu. Böylece şehir Ahemeniş idaresi altına girdi (Bayraktar, 2011: 58). Makedonyalı İskender'in Sâsânî İmparatorluğu'na (Dara) karşı zafer kazanmasından sonra Erbeha (Kerkük) Büyük İskender idaresi altına girdi (M.Ö.331). İskender'in ölümüne kadar bu devletin idaresi altında kaldı. İskender'in vefatından sonra devleti ve Kerkük, ona bağlı komutanlar arasında bölüştürüldü. Erbeha (Kerkük), Seleukos'ların da¹³ önem verdikleri, imar ettikleri, idari düzenleme yaptıkları topraklar arasındaydı (Saatçi, 2015: 138-139). Ayrıca eski suru yıktılar ve kale üzerine tepe şeklinde yeniden inşâ ettiler. Onun üzerine 65 burçlu sağlam taştan sur inşâ ettiler. Surun birisi güney batıda diğeri kuzey doğuda olmak üzere iki kapısı vardı. Seleukos'ların son zamanlarında, Partlarla uzun mücadeleden sonra zayıf düştüler ve M.Ö.139'da Partlar Irak'ın idaresini ele geçirdiler. Böylece Erbeha şehri de Partlar'ın hâkim oldukları topraklar arasına girmiş oldu (Bayraktar, 2011: 58).

Bundan sonra lakabı Sâsânî olan Sasânî Devleti'nin (226-636) kurucusu Erdeşir b. Babek'in etkin olduğu ve bunların Erbeha'ya girdikleri sırada çıkan iç isyanla birlikte Ferisiler dönemi son buldu (Bayraktar,2011:58). Bölge, Hz. Ömer zamanında 633 tarihinde Sâsânîlerle yapılan Kadisiye savaşından sonra da tamamen İslam topraklarına katıldı (Saatçi, 2015: 140).

Müslümanların eline geçmeden önce şehirde Hıristiyanlık yayılmış ve bu dinin önemli mezheplerinden olan Nestûrîlerin merkezi durumuna gelmişti (Saatçi, 2015: 139). Hıristiyanlar şehre el-Karh adını vermişlerdir (Saatçi, 2009: 139).

Bunlara ilaveten şehrin Naramsin savaş kayıtlarında adı geçmektedir. Bu kayıtlara göre Kerkük, Diyarbekir ve Suriye'ye kadar uzanan Subartu ülkeleri hudutları içinde değerlendirilmektedir (Cemal Reşid, 2002: 29). Bütün bu bilgilerden anlaşılan şudur ki, Erbeha, Asurlular (M.Ö.2025-612), Babilliler (2100-539), Selekîler (M. Ö. 312-64) Partlar (M. Ö. 247-M.S.224), Sâsânîler ve ismini burada zikretmediğimiz diğer devletlerin hakimiyetinde bulunduktan sonra Müslüman Araplar, Selçuklular ve diğer Türk devletleri ve Osmanlılar idaresinde bulunmuştur. Şehir, çağlar boyunca, bölgeye hükmetmek isteyen imparatorluklar ve devletler arasında pek çok çarpışmalar ve mücadelelere şahid olmuştur (Ali Belavalî, 2019: 11).

3.İslami Dönemin Başlamasından Osmanlılara Kadar Kerkük Şehri

Halife Ömer zamanında Dicle-Fırat taraflarına yapılan seferler sonunda Musul ile birlikte aynı sene içinde komutan İyaz b. Ganem 21 (642) Kerkük ve civarını ele geçirmişti (Gündüz, 2002: 291; Komisyon, 1993:15). Fetihden sonra

---

¹³ Kral Seleukos Kerkük şehir kalesine bir burç yaptırmış bundan dolayı şehir "Karh Selokh" olarak söylenir olmuştur (Saatçi, 2015: 139).

Müslüman Arapların buraya ne isim verdikleri bilinmediği gibi coğrafyacıların da Kerkük adını verdikleri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır (Saatçi, 2009: 139). Sâsânîler ve erken İslam dönemlerinde *Karhina*, *Karhanî veya Karhînî* olarak söylendiği, muhtemelen burasının *Kerkük* olduğu ağırlık kazanmaktadır (Saatçi, 2015: 139).

Emevîler ve Abbasîler zamanında önemli miktarda şehre Türkler yerleştirildi ve özellikle Abbasîler zamanında Kerkük ve Musul birer Türk merkezi haline gelmişti. Abbasî halifelerinden Mû'tasım zamanında Türkistan'dan getirilen Türklerden henüz yerleşik hayata geçmeyen (Saatçi, 2015: 140) hassa orduları oluşturulmuştu. (Demirci, 1990: 8). Fakat Bağdat idaresi ile Kerkük arasındaki ilişkilerin zayıf olduğu dönemde (Kemal Mazhar, 2005: 35-36), Kerkük, Hamdânîler (905-1004) ve Ukaylîler (990-1096)'in idâresine girmişti (Gündüz, 2002: 291).

Kısa bir süre Ukaylîler yönetiminde kalan Kerkük, bu defa Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyetine girdi (Gündüz, 2002: 291). Büveyhîlerin Abbasîlere karşı uyguladıkları büyük baskı sebebiyle Selçuklu Emiri Tuğrul Bey, Abbasî hâlifesi tarafından birkaç defa davetten sonra 1055 tarihinde Bağdat'a girince, Büveyhî emiri tutuklandı ve Büveyhîlerin Abbasî hâlifesi üzerindeki baskısına son verildi, Tuğrul Bey, askerî harekâtla Bağdat'ta güvenliği sağlamasını müteâkip, Kerkük'e kadar bütün bölgede hâkimiyeti sağladı. Bunlarla yetinmeyen Tuğrul Bey, Basra, Halep, el-Cezire, Musul gibi başka bölgeleri de hâkimiyeti altına alarak, bütün Irak'ın tek hâkimi oldu. Yaklaşık 63 sene Kerkük şehri Büyük Selçuklu hâkimiyetinde kaldı (Mâhir Nakîp, 2008: 21). Diğer bir ifâde ile Kıpçak emirliğinin merkezi olan Erbeha (Kerkük), Selçuklu Devleti hükümdarı Tuğrul Bey'in Irak ve Suriye'ye girmesiyle Büveyhî idâresine son verildi (Saatçi; 2015: 140-141)

Büyük Selçuklular zamanında Kerkük, Musul ve Bağdat Türk dilinin konuşulduğu önemli merkezlerdendi (Remzi Kılıç, 2010: 247). 1191 tarihinde devlet yıkılana kadar, Kerkük, Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında kaldı (Gündüz, 2002: 291; Necat Kevseroğlu, 2019: 16-20). Aslında, Türkmenlerin bölgede yerleşerek yurt edinmeleri on birinci yüzyıla kadar uzanır. İskân politikasında (yerleşmek ve yurt tutmak politikası) Selçuklu sultanları şehzâdelerin fethedeceği yerleri belirler ve şehzâdeler de himâyelerindeki Türkmenlerle kendi bölgelerine seferler düzenlerdi. Bu bağlamda denebilir ki, İbrahim Yinal'ın görev sahasına giren Musul ve Kerkük daha 1048/1049' da tamamen Türkmen yerleşim alanı hâline gelmişti (Saatçi, 2015: 16-17).

Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a gelmesinden itibaren, Bağdat ve bugünkü Irak'ın kuzey kesimleri Türkleşmeye başlamıştır. Bundan sonra artarak çoğalan Türk göçleri var olan nüfusu daha da güçlendirmiştir (Saatçi, 2009: 14). Sultan Melikşah, Selçuklu topraklarını on iki eyâlete böldü. Bunlardan birisi olan Musul

vilâyeti, Süleymaniye, Erbil, Zor ve Kerkük'ten oluşturuldu. Bölgenin yönetimi Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra Irak Selçuklu Devleti'ne devredildi (Mahir Nakip, 2008: 21). Bundan sonra Erbeha sırasıyla İlhanlılar, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlu ve 1508'de Safevî yönetimleri altında kaldı (Gündüz, 2002: 291; Kevseroğlu, 2019: 16-20).

Selçuklu Devleti'nde uygulanan sistem adem-i merkeziyetçi yönetim sistemiydi. Bu sistemde iktâ ve toprak emirlere, kumandanlara verilerek yapılırdı. Bunlardan her biri nerdeyse emirliği bağımsız hale getirirdi. Bunun sonucu olarak Selçuklu Devleti'nde birçok emirlikler ve atabeylikler ortaya çıktı (Kevseroğlu, 2019: 16-20).

Bölge sonraki zamanlarda da yoğun Türk iskânına marûz kaldı. Artuklular (1102-1409) zamanında Musul, Halep, Antakya, Kerkük bölgeleri tamâmen Türkmen yurdu haline geldi (Saatçi, Medinetü Kerkük, 2008: 18-19). 1130'da Kıpçak emirlerinden Arslan Taş'ın oğlu tarafından Kerkük şehrinin de dahil olduğu Şehrizer bölgesi devralındı ve Arslantaş'ın oğlu buraya hâkim oldu (Saatçi, Medinetü Kerkük, 2008: 18-19). Kerkük bu emirliğin merkezi idi ve Selçuklu tarihinde uzun bir müddet ismi böyle geçmiştir (Kevseroğlu, 2019: 17).

1139'a gelindiğinde İmâdüddin Zengî Türkmenlerin yoğun olarak yaşadıkları kuzey ve orta Irak'ta Şehrizer ve Kerkük bölgelerini itaati altına aldıktan sonra (Merçil, 1993: 215), genişleme politikalarına devam ederek, kuzeyde Urfa ve Musul'dan Halep'e kadar uzanan geniş bölgelere hâkim oldu. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın yetiştirdiği Aksungur'un oğlu olan, uzun süre hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde tek söz sahibi konumundaki İmâdüddîn Zengî, çok meşhur Türkmen savaşçısı ve emiridir (Mâhir Nakîp, 2008: 22-23).

Bundan sonra Erbil ve Şehrizer bölgelerinin tamamı ve Kerkük, Zeyneddîn Ali Küçük Bey Tekin'in kurduğu (H.653/1167) Erbil Atabeyliği'nin emrine girdi (Saatçi, Medinetü Kerkük, 2008: 18-19; Kemal Mazhar, 2005: 38). Onun yönetimindeki atabeyliğin merkezi Harran, Telafer, Sincar, Kerkük ve Tikrit'e kadar uzanan Erbil idi (Kemal Mazhar, 2005: 38).

Kerkük bir asırdan fazla bir süre içinde (H.522-630/1128-1232) atabeylik idaresi altında kaldı. Bu ailenin son emiri Muzafferüddîn Gökbörü'nin saltanatı sırasında devlet genişleme siyâseti uyguladı, Kerkük ve Şehrizer dahil küçük emirlikleri hâkimiyeti altına aldı (Mahir Nakip, 2008: 22-23.; Kemal Mazhar, 2005: 38). Onun zamanında bölge kalkınmanın yanında refaha tanık oldu, kültüre ve sanata da önem verildi (Mahir Nakip, 2008: 22-23; Kemal Mazhar, 2005: 38).

Bu hanedandan Muzafferüddîn Gökbörü 1232'de öldüğünde, hânedan toprakları Abbasîlere geçmişti (Kramers, 1977: 590). Moğollar Abbasî idâresine son verince, Irak'ta bir asır devam edecek olan Moğol hâkimiyet dönemi de başlamış oldu. (Kramers, 1977: 590; Kemal Mazhar, 2005: 39). 1258'de Cengiz'in

torunu Hülâgû'nun Bağdat'a saldırmasıyla Irak'ta kötü bir dönem başladı. Ancak, İslam'ı benimseyen Gazan Han (1295-1304)'ın tahta çıkmasıyla Irak'ta durum değişti ve siyasî, sosyal, ekonomik alanlarda olumlu gelişmelerle birlikte İlhanlılar toplumu kaynaştılar, bölge halkının âdetleri ve kültürü ile beraber yaşamaya alıştılar. Sadece Bağdat'ta değil, aynı zamanda Kerkük ve Erbil'de de îmar faaliyetlerinde ilerlemeler oldu. İlhanlı devleti hükümdarı Gazan Han'ın vefâtı ile bütün Irak'ta İlhanlıların hâkimiyet dönemi özelliğini kaybetmeye yüz tuttu (Mâhir Nakîp, 2008: 24-25).

Gelişen siyâsî ortamdan yararlanmasını bilen Celâyirîliler (1340-1431)'den Şeyh Hasan Celâyirî Moğol hâkimiyetini Irak'ta kaldırmayı, Bağdat şehrinde kontrolü eline almayı başardı ve burada Celâyirîliler hükümetini kurdu. Irak'ta Celâyirîliler'in ilk hükümdarı olan Şeyh Hasan (Abbas el-Azâvî, 1936: 24). Bağdat'ı kendisine başkent olarak seçti. Şeyh Hasan Bağdat'ta yeni medreseler ve çarşılar yaparak îmara önem verdi, Irak, bir kültür ve sanat merkezi konumunu yeniden kazanmayı başardı. Ayrıca, Celâyirîlilerin, Kerkük ve çevresini hâkimiyetleri altına almaları ile Irak'ta Türklerin sayısı ve nüfusları çok daha fazla arttı (Mâhir Nakîp, 2008: 25).

Günümüzde Irak'ta yaşayan Türkmenlerin yoğun olarak yerleşme dönemleri Karakoyunlular zamanına rastlamaktadır (Saatçi, Medinetü Kerkük, 2008: 8; Mâhir Nakîp, 2009: 25). Karakoyunlulara bağlı Türk oymaklarından Hacılı kabîlesi Kerkük ve Erbil taraflarında, Döğerler'den de bir kol yine aynı bölgelerde yaşamaktadır (Sümer, 1967: 30). Karakoyunlu Devleti'nin kurucusu Oğuz Türklerinden Bayram Hoca'nın oğlu Kara Mehmed (1380-1389) zamanında Kerkük ve Erbil şehirleri fiilen Celâyirîlilerin kontrolünde bulunuyordu. Yaklaşık on sekiz-yirmi yıllık bir süreden sonra Karakoyunlular Kerkük kalesinin kontrolünü ellerine geçirdiler (Mâhir Nakîp, 2008: 26).

Emir Timur 1393 Ağustos ayında Bağdat'a kadar varmıştı (Aka, 2012: 73). Bağdat'tan dönüşte Kerkük kalesine geldi ve burayı Emir Ali'ye teslim etti. Böylece bölge yeniden Moğol hânedanlığı içine girmiş oldu (Saatçi, 2015;142). Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Timur Tarihi* isimli eserine göre Timur, Kerkük'ten kuzeye doğru seferine devam etmiş ve buradan Diyarbekir'e ulaşmıştır. (Kramers,1977: 590; Mâhir Nakîp, 2008: 23; Kemal Mazhar, 2005: 39).

Bölge 1411'de Karakoyunluların hâkimiyet idâresinde bulunurken (Saatçi, 2015: 142) Karakoyunlulardan, Kara Yusuf (1389-1420)'un beş oğlundan biri olan İskender Mirza (1420-1438) Kerkük ve çevresinin idaresini üstlenmişti (Sümer, 1967; 111). Kara Yusuf'un ölümünden sonra, askerleri doğrudan Kerkük'te bulunan İskender'in yanına gittiler. İskender Mirza bu askerlerle ordusunu daha da güçlendirdi ve Mardin'i kuşatma altında tutan Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'in üzerine yürüdü. Osman Bey'i Sincar'ın kuzeyinde bulunan Hâtuniye gölüne yakın Şeyh Kendi'de ağır bir yenilgiye uğrattı (Mart 1421). (Sümer, 1967;

118-119; Sümer, Karakoyunlular, 2001: 436). Fakat bu galibiyetle yetinmeyen İskender Mirza kuzeye doğru harekâtını sürdürdü, Çağatay sülâlesinden Şahrüh (1405-1447) ile Âdilcevaz'da yapmış olduğu savaşı kaybetti (1 Ağustos 1421) (Sümer, 1967: 119-122; Yuvalı, 2010; 294). Bu tarihlerde, yani on beşinci yüzyılın ilk çeyreğinde İran, Irak-ı Arab ve Doğu Anadolu'da Moğol hâkimiyeti devam ederken, Musul-Kerkük bölgesi, Karakoyunluların kışlık alanları idi (Sümer, 1967: 15).

Akkoyunlu Uzun Hasan ile Karakoyunlulardan Cihan Şah, Muş'ta çetin bir muhârebe yaptı. Tarihe Muş Savaşı olarak geçen bu karşılaşmada Cihan Şah'ın askerleri büyük bir hezimete uğradı. Ölenler arasında Cihan Şah, divan emiri, veliahd ve aileleri, Emir Yusuf'un kızı ve emirlerden pek çoğu da vardı. 1469 senesinde yıkılan Karakoyunlu Devleti böylece son buldu ve devletin toprakları Akkoyunlular eline geçmiş oldu (Sümer, Karakoyunlular, 2001; 436). Bu olaylara ilâveten bir de Şah Cihan'ın katledildiği yerde Karakoyunlu ailesinde çatışma ve bölünme yaşandı. Bu çatışmalar ve bölünmelerden yararlanmak isteyen Uzun Hasan Irak'ta hâkimiyeti elde etmek için askeri bölüklerin bir kısmını harekete geçirdi. Bu arada Irak şehirlerinin yöneticilerinden bazılarını kendi yanına almaya ve kendi idaresi içine girmelerine çalıştı. Bu teklife bir kısmı olumlu cevap verdi bir kısmı da reddetti (Alâ ü Muhammed, 2012: 148-150). 1508 tarihine kadar Akkoyunlular elinde kalan bölge el değiştirdi ve bölgede Safevîler hakimiyeti başladı (Saatçi, 2015: 142).

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferini müteâkip, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethi için görevlendirilen Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından, Mayıs 1516'da Mardin yakınlarında Kızıltepe mevkiinde yapılan Koçhisar savaşından sonra Safevîler kesin bir yenilgiye uğratarak, Mardin, Musul, Hasankeyf, Rakka gibi yerler ile beraber Kerkük'te Osmanlı hâkimiyetine girdi (Kramers, 1977: 590-591). Bölge üzerindeki Osmanlı-Safevî mücâdelesinde sık sık el değiştiren Kerkük, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 tarihinde düzenlediği Irakeyn Seferi'nin ardından tam olarak Osmanlı yönetimine girdi ve doğudan gelecek İran saldırılarına karşı önemli bir savunma merkezi konumunu kazandı. Bölge tamamen Osmanlı hâkimiyetine girdiğinde, Kânûnî 941/1535 yılı 21 Nisan'da Kerkük'e geldi ve burada ordusu ile konaklayarak 24 gün kaldı. Kerkük bundan sonra Musul ile Bağdat arasındaki ticaret yolunun çok önemli bir uğrak yeri haline gelmişti (Kramers, 1977: 591; Kılıç, 2010: 256).

Sonuç

Kerkük tarih öncesi dönemden itibaren Mezopotamya'da yerleşim yeri olarak var olan şehirlerden birisidir. Mezopotamya'da devlet olarak var olan yönetimlerin hemen hemen hepsinde yerleşim yeri hüviyetinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Şehrin, Sümerler, Babiller, Akkadlar, Asurlular ve diğer Mezopotamya devletleri zamanından beri tarih sahnesinde olması Kerkük'ün

kadim bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Müslümanların Hz. Ömer zamanında Irak'ı fethetmeleriyle birlikte Kerkük İslam toprakları içine girmiştir. Emeviler, Abbâsîler, Büyük Selçuklular ve daha sonraki devletlerin himâyesinde bulunan Kerkük, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı idâresi altına girmiştir.

Çaldıran zaferinden sonra (1516), Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethine görevlendirilen Bıyıklı Mehmet Paşa, Mayıs 1516'da Mardin/Kızıltepe'de yapılan Koçhisar savaşında Safevîleri mağlup ederek, Mardin, Musul, Hasankeyf, Rakka ve Kerkük'ü Osmanlı topraklarına katmıştır. Bölge üzerindeki Osmanlı-Safevî mücâdelesini sırasında sık sık el değiştiren Kerkük, Kânûnî Sultan Süleyman'ın 1534 tarihinde düzenlediği İrakeyn Seferi'nin ardından tam olarak Osmanlı idaresine girdi ve bundan sonra İran saldırılarına karşı önemli bir savunma üssü olarak kullanıldı. Kânûnî Sultan Süleyman 21 Nisan 1535'te Kerkük'e geldi ve burada ordusu ile 24 gün kaldı. Bundan sonra Kerkük, Musul ile Bağdat arası ticaret yolunun çok önemli bir uğrak yeri olmuştur.

Türkler, Büyük Selçuklular zamanında Kerkük ve etraf bölgelere hızla yerleşmeye başlamış ve devam eden göçlerle birlikte sosyal yapıda önemli miktarda Türkleşme hareketi kendisini göstermiştir. Günümüzde Kerkük'te yaşayan Türklerin Akkoyunlular zamanında buraya yerleşen Türkler olduğu kabul edilmektedir.

Kaynakça

Abbas el-Azâvî (1936). *Tarîhu'l-Irak Beyne'l-İhtilâleyni*, c. 2., Matbuatü Bağdâdî'l-Hadîs, Bağdat.

Abîr Adnan Yusuf (?). *Erbeha (Kerkük Hâliyen) Dirâsetün, Siyâsiyyetün, Hadâratün*, (M.Ö. 3500-359) Risâletü Mâcistir, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmiâtü Musul, Musul.

Aka, İsmail (2012). "Timur", *İslam Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını, 173-177.

Alâ-ü Muhammed Gadâvî (2012). *Târîhu'l-Irakı fî Ahdi'l-Karakoyunlu ve'l-Akkoyunlu*, (H.814-914/M.1411-1508), Dâru Ğidâ-i lin-Neşri ve't-Tevzi, Amman. 2012

Alâ-ü Saffar, Abdürrezzak en-Nedâvî, et-Türkmân (2007). *el-Irak*, Menşûrâtü Müessesetü, el-Muhtar, li-Tıbbâati ve'n-Neşri, Kerkük.

Ali Belâvâlî (2019). *İklîm-ü Kerkük*, el-Müstakil, Kerkük.

Baban, Cemal (1986). *Usûlü Esmâi'l-Müdiri ve'l-Mevâki'l-Arabiyyetü*, el-Cüz'i-l-Evveli, Bağdat.

Bakır ve Sefer, Tâhâ ve Fuâd (1865). *el-Mürşidü ilâ Muvâtmü'l Âlâ-i ve-l-Hadârati, er-Rihletü'r-Râbiatü (Bağdat, Kerkük, Süleymâniye), Dâru'l-Cumhuriyyeti ve'd-Tibâati ve'n-Neşri, Bağdat.*

Bayraktar, Necmeddin (2011). *Beyne'l-Hakikati ve'l-Vâku, ed-Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Mevsûati, Beyrut.*

Cemal Reşid Ahmed (2002). *Kerkük fi' Asri'l-Kadîme, Erbil.*

Demirci, Nefi, (1990). *Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük'ün Siyasi Tarihi), Ey Dizgi Matbaacılık, İstanbul.*

Diñçol, Ali Muzaffer (1991). "Ârâmîce", *İslam Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını, 267-268.

Fehmi Arab Ağa ve Âharûn (1957). *Mâzâ fi Kerkük, Matbaatü Tetevvüh. Kerkük.*

Gündüz, Ahmet (2002). "Kerkük", *İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını, 290-292.

Kevseroğlu, Necat (2019). *bi Aklâmi'r-Rehalati (1534-1979), Kerkük.*

Kılıç, Remzi (2010). *Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası, Türklük Bilimi Araştırmaları, (Tubar), İstanbul: Sayı, 28 / 247, 256*

Kemal Mazhar, Ahmet (2005). *Kerkük I. (Tarih, Politika ve Etnik Yapı), Çev. Kadri Yıldırım, Avesta Yayınları, İstanbul.*

Komisyon (1993). *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.*

Komisyon (2013). *İsdârâtü Merkezi Şarkı'l-Evsad li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsati't-Türkmâniyyeti, Kal'atü Kerkük, Kerkük.*

Mahir en-Nakip (2008). *Kerkük ve Hüviyyetühâ el-Kavmiyyetü ve's-Sekâfiyyetü, Müessesetü Vakfi Kebîr, İstanbul.*

Kramers, J.H. (1977). "Kerkük", *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, c. 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul. 589-590.

Mahir en-Nakip (2008). *Kerkük ve Hüviyyetühâ el-Kavmiyyeti ve's-Sekâfiyyeti, Müessesetü Vakfi Kebîr, İstanbul.*

Merçil, Erdoğan (1993). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.*

Saatçi, Suphi (2008). *Medinetü Kerkük ve Hüviyyetüha İmrâniyyeti, Müessesetü Vakf-ı Kerkük. İstanbul.*

Saatçi, Suphi (2015). *Irak Türkmen Boyları, Oymaklar ve Yerleşme Bölgeleri, Ötüken Yayınevi, İstanbul.*

Sümer, Faruk (1967). *Kara Koyunlular*, . I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

Sümer Faruk (2001). "Karakoyunlular", *İslam Ansiklopedisi*, c. 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını, 434-438.

Şefik, Haydar (2012). *Atlasü'l-ıraqı ve'l-Keşni'l-Arabıyyı ve'l-Âlemi*, Dâru'l-Mürîhi li'l-Ulûmi, Bağdat.

Taha Bâkır (2012). *Mukaddimetü fî Târîh-i'l-Hadâratı'l-Kadîmeti*, Dâru'l-Varrakı li'n-Neşri, Beyrut.

Yuvalı, Abdülkadir (2010). "Şahruh", *İslam Ansiklopedisi*, c. 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 293-295.

TİFLİS'İN FETHİ VE OSMANLI'YA ENTEGRASYON ÇABALARI (1723-1735)*

Kübra Nur ÇELİK**
Murat TUĞLUCA***

Özet

Osmanlı Devleti Tiflis'i 1723'te fethetmiş ve 1735'e kadar elinde tutmuştur. Bu çalışmada Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Tiflis'te yapılan düzenlemeler entegrasyon bağlamında incelenmiştir. Bu doğrultuda Tiflis'in fethi ve sonraki süreçte Osmanlı klasik fetih yöntemlerine benzer bazı temel uygulamaların hayata geçirildiğine şahit oluyoruz. Bunlar; tedrici fetih yöntemi, tahrir-tumar, istimalet, iskân ve vakıflarla şenlendirme politikalarıdır. Bu süreci yakından takip etmek üzere Tiflis'in fethinden sonra arşivde tutulan defterlerle belgeler incelenmiştir. İlk olarak gerçekleştirilen askeri, idari, lojistik ve imar faaliyetlerine göz atılmıştır. Böylelikle Tiflis'i ve hinterlandını elde tutmak ve askeri gücü artırmak için yapılan düzenlemeler tespit edilmiştir. Bilindiği üzere tahrir ve tumar faaliyetleri Osmanlı entegrasyon sürecinin temelini oluşturmaktadır. Bu faaliyetlerin Tiflis örneği, klasik fetih modeline uygunluğun en önemli işareti olarak gözlenmiştir. Ardından ahalinin gönlünü kazanmak üzere yapılan faaliyetler istimalet politikası çerçevesinde ele alınmıştır. Buradaki çabaların tam olarak istenen düzeyde gerçekleştiğini söylemek pek mümkün görünmüyor. İskân faaliyetlerinde de istimalet politikasına hizmet edecek türde faaliyetlerin gözetildiği anlaşılmaktadır. Son olarak yeni fethedilen bir bölgenin toplumsal entegrasyonu sağlamada etkin bir şekilde kullanılan vakıfların Tiflis'te de önemli roller üstlendiği söylenebilir. Netice itibarıyla bu çalışma ile Tiflis'in 1723'te fetih ve sonrasında gerçekleştirilen faaliyetlerin Osmanlıların erken ve klasik dönem fetih yöntemleriyle ve entegrasyon çabalarıyla uyum içerisinde olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Fetih, istimalet, iskân, tahrir, tumar, vakıf

CONQUEST OF TIFLIS AND ATTEMPTS TO INTEGRATE IT INTO THE OTTOMAN EMPIRE (1723-1735)

Abstract

The Ottoman Empire conquered Tbilisi in 1723 and held it until 1735. In this study, the regulations made in Tbilisi after the Ottoman rule are analyzed in the context of integrations there. In this regard, the conquest of Tbilisi and its aftermath witnessed the implementation of some basic practices similar to the Ottoman classical methods of conquest. These are the gradual conquest method, the policies of *tahrir-tumar*, *istimalet*, settlement, and the policies of development through foundations. In order to closely follow this process, the notebooks and documents kept in the archive after the conquest of Tbilisi were reviewed. The military,

---

* Bu çalışma, 2022 yılında Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Osmanlı Devleti'nin Tiflis'i Fethi ve Burada Tutunma Çabaları (1723-1735)" adıyla hazırlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e posta: kubranur0795@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6457-667X

*** Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e posta: mtugluca@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4472-1059

administrative, logistical and reconstruction activities were first reviewed. Thus, the regulations to hold Tbilisi and its hinterland and to increase military power were identified. As it is well known, tahrir and fief activities were at the very core of the Ottoman integration process. The example of Tbilisi was considered as the most significant sign of the conformity of these activities to the classical model of conquest. Then, the activities carried out to relax the people were handled within the framework of the policy of istimalet. It seems unlikely that the efforts here were fully implemented at the level intended. It is also understood that the resettlement activities were also targeted to serve the policy of istimalet. Last but not least, it could be stated that foundations, which were effectively used to ensure the social integration of a newly conquered region, also played an important role in Tbilisi. In conclusion, this study demonstrates that the conquest of Tbilisi in 1723 and its aftermath were in line with the Ottomans' early and classical conquest methods and integration attempts.

Keywords: Conquest, istimalet, settlement, tahrir, tımar, waqf

Giriş

Tiflis, Gürcistan coğrafyasında yer alan Kür nehrinin dağlar arasında açtığı vadide bulunmaktadır. Her dönem çeşitli devletlerin hâkimiyeti altına giren Tiflis, tarihte iki kez Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. İlk olarak 1578'de Osmanlı-Safevi savaşında Lala Mustafa Paşa tarafından ele geçirilmişti. 1603 yılında Şah Abbas'ın Safevi tahtına çıktığı döneme kadar Osmanlı yönetiminde kalmıştı. Tiflis, Safevilerin yönetimine geçtikten sonra ikinci kez Osmanlı hâkimiyetine girmesi ise 1723 yılını bulmuştur¹. Bu çalışmada Tiflis'in ikinci kez Osmanlı hâkimiyet altına alındığı dönem üzerinde durulacaktır.

Bu çalışmanın amacı, Tiflis'in 1723'te ele geçirilmesi ve sonrasında şehirde Osmanlı idaresini kurmaya ve korumaya yönelik çalışmalarını tespit etmektir. Bu doğrultuda; Tiflis ele geçirildikten sonra Osmanlı Devleti'nin burayı elinde tutmak için ne tür askeri, idari, lojistik faaliyetlerde bulunduğu sorusuna cevap aranacaktır. Bunun için çalışma boyunca; Osmanlı Devleti'nin burada yaptığı beylerbeyi ve asker atamaları, şehirde yapılan tamiratlar, zahire ve mühimmat tayinatları, Tiflis'te kurulan vakıflar ile tahrir işlemleri ele alınıp incelenecektir.

Tiflis'in bu ikinci fetih sürecinde Osmanlı klasik fetih yöntemlerine benzer bazı temel uygulamaların hayata geçirildiğine şahit oluyoruz. Bunlar; tedrici fetih yöntemi, tahrir-tımar, istimalet, iskân ve vakıflarla şenlendirme politikalarıdır. Osmanlılar erken ve klasik dönemlerde fetih harekâtlarını bu uygulamalar eşliğinde yürütmüştür.

İnalcık'ın tespitlerine göre Osmanlı'da fetihler iki aşamada gerçekleşirdi. İlk olarak komşu devletler üzerinde bir süzeranlık kurma yoluna gidiliyordu. Daha sonra ise bu devleti ele geçirerek doğrudan kendi denetimi altına almış

---

¹Mustafa Aydın, "Tiflis", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.41, İstanbul, 2012, s.150-151.

oluyorlardı. Denetimi, temelde toprak ve nüfus tahriri yapılarak uygulanan tımar sistemi üzerinden yürütmüşlerdir. Tımar sistemi, bölgelerin ve toplumsal grupların Osmanlı kurumlarıyla uygun şekilde bütünleşmesini sağlıyordu. İki aşamada gerçekleşen bu tedrici yöntemi Osmanlı fetihlerinde kuruluştan beri bilinçli olarak uygulandığı görülmektedir².

İstimalet, Osmanlı fetih siyasetinin başarısında önemli bir yere sahipti. Osmanlı kroniklerinde halkı ve özellikle gayrimüslim tebaayı gözetme, onlara karşı hoşgörülü davranma gibi anlamlarda kullanılmıştır. İstimalet uygulaması yeni fethedilen yerlerdeki halka iyi davranma onları himaye edip düşmanlar karşı can ve mal güvenliğini sağlama, dini konularda serbestlik, vergiler konusunda kolaylık gibi temel unsurları barındırmaktaydı. Uygulama Trakya ve Balkan bölgelerindeki fetihler sonrasında en dikkat çekici sonucu vermiştir. Bu bölgelerdeki feodal rejimin baskısından ve ağır yüklerden kurtulan köylüler Osmanlıları bir kurtarıcı olarak görmüşlerdi. Böylece Osmanlılar bu bölgelerde asırlarca tutunmayı başarmışlardı³.

İskân, bir kimseyi bir yere yerleştirmek, insanların toprak üzerine sürekli veya geçici olarak yerleştirerek yurt edindirmek olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde de uygulanan bu sistem ihtiyaç duyulan gerekli miktarda nitelikli insanların gerek duyulan yerlere yerleştirilmesi şeklinde olmuştur. Bu uygulamayla ülkenin her yeri mamur ve şen edilmek amaçlanmaktaydı. İskân daha verimli araziler, ulaşım yolları ve tımar sisteminin uygulanabileceği yerlerde devreye sokularak kullanılmıştı. Yeni fethedilen bölgelere düzen kurmak için kentlere ve kırsal kesime göçler yaptırılarak iskân uygulanmaktaydı. İskân, Osmanlı Devleti'nin yeni kurulduğu dönemlerde özellikle Türkmen aşiretlerinin arasında veya yerleşik hayata geçmemiş göçebe aşiretlerin yeni yerleşim yerlerine giderek serbest göçler şeklinde olmuştur⁴.

Vakıf, bir malın sahibi tarafından dini, içtimai ve hayri olarak ebediyen bağışlanmasıdır. Osmanlı Devleti bir yeri fethinden sonra devlet adamları ve zenginler buralarda vakıf müesseseleri kuruluyordu. Şehirlerdeki hizmetlerin yerine getirilmesinde en faydalı ve en uygun işler vakıflar aracılığıyla yürütülmüştür. Vakıflarda cami, okul, hastane, han, çeşmeler, imaretler vb. tesisler ve bunların bakımı gibi şehrin bütünü ilgilendiren her tür hizmet

---

² Halil İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, Timaş yay., İstanbul, 2015, s.67.

³ Mücteba İlgürel, İstimâlet, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., c.23, İstanbul, 2001, s.362; İsa Kalaycı-Oktay Kızılkaya, *Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme*, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.9, S.18, 2012, s.364.

⁴ Gülfettin Çelik, *Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikası*, *Divan*, 1999/1, s.70-76; Yunus Koç, *İskan*, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., c.EK-1, Ankara, 2020, s.649.

yapılırdı. Askeri sınıftan kimselerin vakıflar kurması Osmanlı'da siyasi iktidarın tesisinde, vakıf müesseselerinden yararlanıldığı görülmektedir. Osmanlı Devleti, halk üzerinde nüfuz sahibi olan ulema ve tarikat şeyhlerini de vakıflar aracılığıyla kendilerine bağlıyordu⁵.

Bu çalışma Tiflis'in 1723'te fetih ve sonrasında gerçekleştirilen faaliyetlerin yukarıda açıklanan Osmanlı fetih yöntemleriyle bir uyum içerisinde olduğu düşüncesiyle kaleme alındı. Bu doğrultuda çalışmada Osmanlıların Tiflis'i fethetme yöntemi, hâkimiyeti kurmak ve sürdürmek üzere gerçekleştirdiği askeri-idari faaliyetler, Osmanlı'ya Tiflis ve civarının entegrasyonunu sağlamaya yönelik, tahrir, istimalet, iskân ve vakıflaştırmaya yönelik faaliyetleri incelenmiştir.

A. Tiflis'in Fethi ve Askerî-İdarî Tasarruflar

Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce Tiflis'in içinde bulunduğu Gürcistan, Safevîler'in hâkimiyeti altındaydı⁶. 18. yüzyılda Safevîler, kendi içerisinde siyasi, ekonomik ve askeri birçok alanda zorluk yaşıyordu. Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlar ve askeri yeniliklere ayak uyduramaması gibi sebeplerden dolayı Safevîler eski enerjisini kaybetmişti⁷. Safevîler'in zayıflaması ve içinde yaşanan karışıklıklardan yararlanmak isteyen Afganlar, yaptığı saldırılar sonucunda Safevî Devleti'ni ele geçirmişti⁸. Bu durum Rusların da harekete geçerek bölgede hâkimiyet kurmaya çalışmasına neden oldu. Rusların hâkimiyet kurma çabaları da Osmanlıların bölgeye sefer düzenlemesiyle

---

⁵ Bahaeddin Yediyıldız, *Vakıf, TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., c.42, İstanbul, 2012, s.479-486; Mehmet Bayartan, *Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler, Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.10, 2008, s.160-170.

⁶ Nebi Gümüş, "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hâkimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları*, VIII. Dizi, S.13, Ankara, 2015, s.915-917.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.4/1, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s.172; Fikret Süleymanoğlu, "Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Tiflis Eyaleti'nin Demircihasanlı Nahiyesine Dair (1723-1728)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c.4, 2017, s.201.

⁸ Afgan hâkimiyeti döneminde Kartli'de vali olan VI. Vahtang, Rusya yanlısı bir politika izleyerek Afganların yönetimine karşı olan Şah Hüseyin'in yardım talebini de reddetmiştir. Bu hareketinden dolayı 1714'te Tiflis'in idaresi görevinden alınarak yerine Elyese (Ali Kulu Han) getirildi. VI. Vahtang, 1716'da İslam'ı kabul edince tekrar görevine döndü. 1723'te Rus Çarı Petro ile anlaşığı öğrenilince tekrar görevinden alındı. Yerine Kahet valisi Muhammed Kulu Han (III. Konstantine) atanmıştı. 8 Mart 1723'te Safevi, Gürcü ve Lezgi kuvvetleriyle birlikte Afganların hâkimiyetinde olan Tiflis'i ele geçirmiştir. Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.21, İstanbul, 2009, s.30.

sonuçlanmıştır. Osmanlılar İran sınırında bulunan Tiflis, Revan, Gence ve Tebriz bölgelerini ele geçirmek için harekete geçtiler⁹.

Osmanlı Devleti Tiflis'in durumunu, Rusların bölgede ilerlemelerini ve Tiflis Hanı'nın faaliyetlerini öğrenmek için 1722 yılında bir çuhadar göndermişti. Çuhadar, Tiflis'in düşmanlar tarafından sarıldığını ayrıca Tiflis Hanı'nın, İran Şahı'nın itaatinden çıkıp, isyan ettiğini bildirmiştir. Tiflis'in ele geçirilip, barışın sağlanması için Ekim 1722 yılında Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa, yapılacak olan seferde komutanlık yapması için tayin edilmiştir¹⁰. Sefer için kışın bitmesinin beklendiği süreçte Tiflis, Safevi Şahı II. Tahmasb'ın görevlendirmesiyle Kahet Kralı Muhammed Kulu Han tarafından 8 Mart 1723'te ele geçirilmişti. VI. Vahtang daha sonra Osmanlıların yardımıyla şehri ele geçirse de bu durum kısa sürmüş ve Muhammed Kulu Han tekrar şehri ele geçirmişti¹¹. Sefer için Kars'tan yola çıkıldıktan sonra Derviş Mehmed Ağa, Muhammed Kulu Han ile görüşerek Osmanlı Devleti'ne itaat etmesi için ikna etmiştir. 23-24 Haziran 1723'te Tiflis kalesi savaşılmadan ele geçirildi. Tiflis üstatları da Erzurum Valisi serdar-ı ekrem Vezir İbrahim Paşa, Tiflis'e vardığında itaati kabul ettiklerini bildirdiler¹².

Tiflis Kalesi alındıktan ve Kartli'nin tamamen ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti, 1723 yılında Tiflis ve Kahet eyaletlerini kurmuştur. Tiflis, Safevilerin hâkimiyeti altındayken bazı zamanlarda yönetime Müslüman olan Gürcüler getiriliyordu. Bu uygulama Osmanlılar zamanında da devam ettirilerek, İslam'ı kabul eden eski Tiflis Hanı VI. Vahtang'ın oğlu Şehnuvaz İbrahim Paşa'ya ocaklık olarak yıllık 40.000 gurusu maktu' vergi şartıyla tevcih edilmişti¹³. Eyalet yeni fethedilmiş olduğundan kendisinden emniyetin ve huzurun sağlanması istenmiştir¹⁴. Ayrıca Karahisar-ı Şarki sancağı mutasarrıfı Ömer'e, Gori Kalesi muhafazalığı tevcih edilmiştir¹⁵. Tiflis'e bağlı yerlerin yönetimi ise yerli feodallere bırakılmıştı. Vahuşt Abaşidze, Givi

⁹ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi 1700-1925*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s.105-113; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s.173-174; Ensar Köse, *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi-1724 İstanbul Antlaşması*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017, s.77-111; Elvin Valiyev-Doğan Yörük, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735)", *SUTAD*, Güz 2013;(40), s.18-19; Mehmet Hüseyin Uray, *Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)*, Doktora Tezi, Erzurum, 2004, s.11-12.

¹⁰ BOA, MD. 130, s.458, h.1325.

¹¹ İlker Külbilge, *18. Yüzyılın Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2010, s.106-107.

¹² BOA, MD. 131, s.209, h.560; Külbilge, *18. Yüzyılın Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, s.113; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.31.

¹³ Gümüş, "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hâkimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", s.918; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.37-39.

¹⁴ BOA, MD. 131, s.216, 220, h.578, 597.

¹⁵ BOA, MD. 131, s.220, h.597.

Amilahvari, Luarsab Tarhanişvili ve Erasti Kaplanişvili gibi Gürcü tavadlarına (soylularına) din değiştirmeleri konusunda baskı yapmayarak toprakları zeamet olarak kendilerine verilmiştir. İslamiyet'i kabul etmiş olan Prens İese ve oğulları Abdullah, Halil, Ali, Ahmed, Hüseyin beylerin kendi arazi ve mülkleri de zeamet olarak kendilerine verilmiştir. Bu bölgedeki topraklar, toprak sahibinin adıyla anılmaktaydı¹⁶. Burada yapılan uygulamalar dikkat edilirse erken ve klasik dönem Osmanlı fetihlerinde izlenen yöntemlerle doğrudan uyum içerisindedir.

Şehnuvaz İbrahim Paşa'nın Tiflis'e tayininden sonra ilk iş olarak kale muhafazasında askere ihtiyaç duyulmuştu. Kalenin asker ihtiyacını karşılamak üzere Bağdadcık Kalesindeki 33. cemaatin, Hotin Kalesindeki 38. cemaatin ve Erzurum Valisi serdar-ı ekrem Vezir İbrahim Paşa'nın maiyetindeki 79. cemaatin ortası Tiflis Kalesi'ne tayin olmuştu¹⁷. Ayrıca Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa'nın maiyetinde olup da Tiflis'e kale muhafazası için gönderilen, bütün dergâh-ı muallâ yeniçerileri ortaları ve serdengeçti ağalarının üzerine ocaktan Turnacı başı Abdullah zabıta olarak tayin edilmiştir¹⁸. Tiflis'te bulunan Gori¹⁹ Kalesi'nin muhafazasına da dergâhı âli yeniçerileri ortalarından birkaç orta tayin olunması gerekli görülmüştür. Bundan dolayı Hotin Kalesi'nde olan ortarlardan 20. cemaatin ve Erzurum Valisi serdar-ı ekrem Vezir İbrahim Paşa'nın maiyetinde olan dergâhı âli yeniçeri ortalarından 78. cemaatin ortası muhafazaya tayin olmuştur²⁰.

Şehnuvaz İbrahim Paşa'nın görevi uzun süre devam etmemiştir. Bab-ı Ali, Tiflis Kalesi muhafazasında eski kraliyet ailesinden birinin bulunmasının uygun olmadığını düşündüğü için Şehnuvaz İbrahim Paşa muhafızlık görevinden alındı. Yerine Ağustos 1723 Ağustos'unun sonlarında beylerbeyi olarak Diyarbakır Valisi Vezir Ahmed Paşa tayin oldu. Vezirle birlikte Diyarbakır eyaleti askeri, sancaklarının alay beyleri, tımar ve zeamet sahipleri,

---

¹⁶ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 557; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829*, s.557; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s. 32.

¹⁷ BOA, MD. 131, s.188, 189, 197, 204, h.499, 500, 515, 546.

¹⁸ BOA, MD. 131, s.210, h.563.

¹⁹ Tiflis de yer alan, önemli ve stratejik bir konumda olan Gori kalesi çoğunlukla güç kaybeden ve Tiflis'ten ayrılıp toparlanmak isteyen Gürcü krallar tarafından kullanılırdı. Tiflis, Osmanlıların eline geçtiğinde VI. Vahtang'da bu kaleye gelmişti. Tiflis'te serdar-ı ekrem olan Vezir İbrahim Paşa, Revan tarafına sefere hareket ettiğinde VI. Vahtang'ın oğlu Şehnuvaz İbrahim gelip itaat etmiştir. Gori kalesinde bulunan babası VI. Vahtang'ı İran askerlerinin yerine Osmanlı ordusu tarafından alınması için serdar tarafından bir ordu gönderilmişti. Bu şekilde kale muhafızları kapıları açmış ve Gori kalesi Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Gümüş, "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hâkimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", s.919.

²⁰ BOA, MD. 131, s.189, 205, h.503, 549.

hükümet ve sancaklarının mutasarrıfları muhafazaya gönderilmişti²¹. Ayrıca Diyarbakır Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya Tiflis muhafazasında yardım etmesi için Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa tayin edildi. Beraberinde Erzurum eyaletinin hükümet ve sancaklarının mutasarrıfları, alay beyleri, tımar ve zeamet sahipleri de gönderildi²². Dergâh-ı muallâ cebecileri çorbacılarından 18. cemaat de Tiflis Kalesi muhafazasına tayin olmuştur. Kale muhafazası için bundan önce gönderilen 400 neferden 150'si öncelikle Van muhafızı Vezir Abdullah Paşa'nın maiyetine tayin oldu²³. Ayrıca Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa, Kars ve Tiflis canibine gönderildiğinde dergâhı âli yeniçerileri ortaları ve serdengeçti bayrakları altına yeni gönderilen askerlerin arasında firar edenlerin ve kalanların miktarı belli olmadığı bildirilmişti. Kalan askerin miktarının bilinmesi için tahrir yapılması istendi. Ayrıca serdengeçti ağalarının yerlerine teslim olması için ocaktan orta çavuş Osman gönderilerek, Turnacı başı Abdullah ile birlikte hareket etmesi istendi²⁴.

Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa, Tiflis eyaletinin fethinden sonra Revan üzerine sefere tayin olmuştu. Ancak Vezir İbrahim Paşa'nın açgözlü davranışları ve Şirvan Hanı Davud Han'a yardım etmesi istenmesine rağmen harekete geçmemesinden dolayı Bakü'nün Rusların eline geçmesine neden olması gibi davranışlarından dolayı seraskerlik vazifesinden azledildi. Diyarbakır Mutasarrıfı olup Tiflis Kalesi muhafazasında olan Vezir Ahmed Paşa, kapı halkıyla birlikte Eylül 1723'te Revan üzerine sefere tayin edildi²⁵. Hazırlıklarını tamamlayan Diyarbakır Valisi Vezir Ahmed Paşa, Mayıs 1724'te 60.000 asker ve 26 toptan oluşan orduyla birlikte Tiflis'ten Revan üzerine harekete geçmiştir²⁶.

Vezir Ahmed Paşa, Revan üzerine seraskerliğe tayin edildiğinden dolayı Tiflis muhafızlığı Ekim 1723'te Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa'ya verildi. Vezir Ahmed Paşa beraberinde getirdiği eyalet askerleri de kendisiyle birlikte gönderilmiştir. Bu durumu Tiflis'e tayin olan diğer beylerbeyilerde de görmekteyiz. Görevden alındıktan sonra beylerbeyi giderken askerleri de beraberinde geri gittiği için her yeni gelen beylerbeyiyle birlikte yeni asker tayini yapılıyordu. Bu sebeple belgelerde sürekli olarak asker sirkülasyonu yaşandığı görülmektedir. Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa da kendi eyaletinde bulunan sancaklarının mutasarrıfları, alay beyleri, tımar ve zeamet sahipleriyle

---

²¹ BOA, MD. 131, s.211, 216, 217, 218, 219, 220, 261, h.565, 578, 579, 582, 587, 597, 690; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, s.197.

²² BOA, MD. 131, s.262, 263, h.698, 699, 700.

²³ BOA, MD. 131, s.236, h.632.

²⁴ BOA, MD. 131, s.229, h.614.

²⁵ BOA, MD. 131, s.259, h.688; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.824-825.

²⁶ Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829(Tarih-Toplum-Ekonomi)*, s.201.

birlikte Tiflis'e gönderilmiştir. Tiflis muhafazası için İshak Paşa'nın yanına bir eyalet askeri daha tayin olunması gerekli görülüp Erzurum eyaletindeki hükümet ve sancakların mutasarrıfları, eyalet askerleri bu göreve gönderilmiştir²⁷. Vezir İshak Paşa'dan, daha sonrasında Revan seraskeri Vezir Ahmed Paşa'yı yanına alıp Tiflis Kalesi muhafazası ve nizam verilmesi gibi işlerde birlikte hareket edilmesi istenmiştir²⁸. Tiflis Kalesi muhafazasına yardımcı olunması için daha sonra da beylerbeyi tayin edildiği görülmektedir.

Kasım 1723'te Tiflis Kalesi muhafazasına Erzurum Valisi Vezir Mustafa Paşa gönderildi. Erzurum Valisi Vezir Mustafa Paşa'nın kapı halkı, Erzurum eyaleti tımar ve zeamet sahipleri, Bayezid'in hükümet ve sancakların mutasarrıfları da Tiflis Kalesi muhafazasına memur olmuşlardı. Tiflis Kalesi'ne varıldığında Çıldır Valisi Vezir İshak Paşa ile gerek muhafazada gerek de ihtiyaç olan diğer işlerde birlikte hareket edilmesi istendi²⁹. Erzurum Valisi Vezir Mustafa Paşa buradaki görevinden sonra Gence seraskerliğine, Ağustos 1727'de ise Şemahi'ye gönderildi³⁰.

Beylerbeyiyle gelen askerler azledilince gittiklerinden dolayı Tiflis Kalesi'ne çeşitli bölgelerden muhafızlık görevi için asker tayini yapılmaya devam ettirilmişti. Tokat, Amasya, Malatya, Kastamonu, Tosya, Sivas, Harput kadılarından ve dergâh-ı muallâ yeniçerileri ocağındaki orta çavuş Osman'dan daha önce gönderilen 43 adet dergâh-ı âli yeniçerileri bayrağına ek olarak 7 bayrak daha gönderilmiştir³¹.

Tiflis Kalesi'nin hududu geniş olduğundan korunması için hayli askere ihtiyaç vardı. Bu amaçla Erzurum Kalesi muhafazasında olan dergâh-ı âli yeniçerilerinin mütekaidleri, kayıtlıları ve yamakları görevlendirildi³². Ayrıca Tiflis Kalesi'nde olan Şahtahtı tabyasının muhafazasına yerli askerle birlikte dergâh-ı âli yeniçerileri ortalarından asker tayini yapılmıştır³³.

Tiflis Kalesi muhafazasında olan Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa, kapı halkı ve Ahışa askeriyle birlikte Kahet ve Topkaraağaç kalelerini ele geçirip muhafazasının sağlanması için tayin edildi. Ocak 1724'te Tiflis'e verilen yurtluk-ocaklık statüsü, Şehnuvaz İbrahim Paşa'nın Tiflis'ten ayrılarak Elbruz Dağlarına kaçması ve tehlike oluşturması nedeniyle geri alındı, eski Halep

---

²⁷ BOA, MD. 131, s.266, h.714.

²⁸ BOA, MD. 131, s.266, h.712, 713, 715.

²⁹ BOA, MD. 131, s.301, 302, h.816, 817, 818.

³⁰ Uzunçarşılı, "XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri", s.834.

³¹ BOA, MD. 131, s.316, 864.

³² BOA, MD. 131, s.347, h.997.

³³ BOA, MD. 131, s.357, h.1058.

Valisi Receb Paşa'da düzeni sağlanması için Tiflis'in muhafazasına atandı³⁴.

Daha önce beylerbeyiyle gönderilen askerler gittiği için Temmuz 1724'te Tiflis Kalesi muhafazasına 6 oda yeniçeri, 4 oda cebeci, 2 oda topçu ile 2540 nefer ve Erzurum'dan 120'şer neferden 10 bayrak serdengeçti gönderilmiştir. Ayrıca Tiflis canibinde gönüllü bulunup kaçan askerlerin yerine Vezir Receb Paşa'nın talebiyle Sivas eyaleti askerleri tayin olmuştur. Kapı halkıyla birlikte serdengeçti askerleri 2700 nefer olduğu görülüp, 495 nefer yemin ve yesara 215 nefer eklenerek toplamda 3410 nefer gönderilmiştir. Sivas eyaletin de 1308 nefer kaydolup Çıldır eyaleti halkı beylerbeyi, ümera ve eyalet askeriyle deftere 2267 nefer yazılmıştır. Tamamı 5677 nefer olmuştur. Tiflis muhafazası için açılmış olan 10 bayrak dahi 1200 nefer olup vezirin ve piyade beyinin adamlarıyla birlikte hepsi 7877 nefer olmuştur³⁵. Ayrıca Tiflis Kalesi muhafazası için Diyarbakır Valisi olup Revan seraskeri olan Vezir Ahmed Paşa 50 adet ve orta çavuş 10 adet serdengeçti askerleriyle varıp Tiflis muhafızı Vezir Receb Paşa'yla birlikte muhafazaya davranması istenmiştir. Vezir Ahmed Paşa, 14 bayrak asker serdengeçtiyle kaleye davranıp muhafazaya istihdam edilmiştir³⁶. Çıldır eyaletindeki kadılara, mütesellimlere, kethüda yerlerine, yeniçeri serdarlarına ve ayan-ı vilayet iş erlerine yazılarak yakındaki Tiflis Kalesi'nin etrafında, devlete düşman yerlerden saldırı olma ihtimali bulunduğu bildirilmişti. Bu sebeple Tiflis muhafızı Vezir Receb Paşa tarafından haber vardığında kazalarda bulunan dirlikli ve dirliksiz askerlerden harbe hazır durumda olanların bir an önce varmaları için yeniçeriler ve sipah ocakları tarafından mübaşir tayin edildi³⁷. Ayrıca Rumeli tarafından gönderilen Dukakin sancağı mutasarrıfı Kurd Mehmed Paşa ve İlbasan sancağı mutasarrıfı Zeynel Mehmed Paşa kapı halkı, 507 piyade askeri ve 1000 nefer zabitiyle Gori, Revan ve Tiflis kalelerinin muhafazalarına tayin olunmuş ve mühimmatında gerektiği gibi her taraftan takviye edilip, nizamın sağlanması için çalışmalar yapılmıştır³⁸. 18 Eylül 1724'te Mehmed Behram Paşa'ya da kısa bir süre Tiflis muhafazalığı görevi verilmiştir³⁹.

14 Haziran 1725'te Tiflis eyaletine mutasarrıf Vezir Receb Paşa'ya, Revan Kalesi'nin muhafazası şartıyla, Diyarbakır ve Revan eyaletleri verilmiştir⁴⁰.

---

³⁴ BOA, MD. 131, s.440, h.1348; MD. 132, s.11, h.50; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829*, s. 198; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.37-39; Gümüş, "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hâkimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", s.921.

³⁵ BOA, MD. 132, s.11, h.50.

³⁶ BOA, MD. 132, s.18, h.71.

³⁷ BOA, MD. 132, s.115, 116, h.403, 404.

³⁸ BOA, MD. 132, s.114, h.397.

³⁹ Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.37-39.

⁴⁰ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s.164-280

Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa, Tiflis'te kışlayıp muhafazada görev alması istenmişti. Daha sonrasında ise Tiflis muhafızı Vezir Receb Paşa'nın gerek muhafazada gerekse lazım olan devlet harcamasında zorlandığı görülerek Vezir İshak Paşa memur olmuştur. Alay beyleri, sancaklarda dâhil tımar ve zeamet sahipleri, beylerbeyiyle birlikte muhafazaya gönderildi⁴¹. Tiflis muhafazasında bulunan Sivas ve Çıldır eyaletlerinin askeri, Gence fethine değin Gence ve Şirvan taraflarına memur edilen Erzurum valisi serasker Vezir Mustafa Paşa'nın maiyetinde bulunmaları için görevlendirilmişlerdi. Ancak ihtiyaç üzerine Sivas ve Çıldır eyaletlerinin askeri, Gence tarafındaki görevlerinden affedilerek Tiflis muhafazasına tayin oldular. Daha önce olduğu gibi Tiflis muhafazası görevinde bulunmaya devam etmeleri istendi⁴². İshak Paşa, 13 Aralık 1727'de tekrar Tiflis Kalesi muhafızlığına tayin edilmiştir⁴³. İncelenen belgelerde ve kaynak eserlerde Tiflis ve Çıldır Valisi Vezir İshak Paşa'nın bu dönemden sonra birkaç kez daha tayin edildiği ancak ne sebeple tekrar tayin edildiği veya neden azledildiği konularından bahsedilmemektedir.

Gori Kalesi ve Gürcistan arasında bulunan Ademeli'nin muhafazası Tiflis valileri tarafında yapılıp, memleketin nizamı da ocak beyleri tarafından yapıyordu. Tiflis'te bulunan Ağcakal'a'da olan İsmail Paşa'nın kapı halkının ise muhafazaya gücü yeterli değildi. Bu yüzden Köprü muhafazasında olan Hasan Paşa bütün kapı halkıyla Ağcakal'a muhafazasına gönderildi⁴⁴.

Tiflis'te bulunan Topkaraağaç Kalesi muhafazasında savunma önemli olduğundan Kazak sancağı mutasarrıfı Ali tayin edilmiştir. Ayrıca Tiflis Kalesi'nin yemin ve yesar ağaları da Topkaraağaç muhafazasına gönderildi. Tiflis muhafazalığı, eskiden olduğu gibi Sultan III. Ahmed tarafından sürekli ocaklık olarak Vezir İshak Paşa'ya tevcih oldu. 9 Nisan 1729'da tekrar kapı halkıyla kale muhafazasına gönderilmişti⁴⁵. 1730'da Tiflis Kalesi muhafazasına önceleri nöbetleşme yoluyla verilen nizam bu sene terk edilmişti. Çıldır eyaletinde olan 100 nefer zuama kendilerinden başka ikişer nefer hizmetkârlarıyla ve 787 nefer tımar erbabı yerlerinden çıkarılıp, alay beyleriyle birlikte Tiflis Kalesi'ne varıp muhafazasına davranmaları ve Vezir İshak Paşa'nın emri altına girmeleri istendi⁴⁶. Haziran 1732'de Şahin Mehmed Paşa,

---

⁴¹ BOA, MD. 132, s.115, h.399, 400, 401; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.38-39.

⁴² BOA, MD. 132, s.354, h.1309.

⁴³ Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, s.151; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.39.

⁴⁴ BOA, MD. 132, s.354, h.1311.

⁴⁵ BOA, MD. 134, s.245, h.836, 837, 838; Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, s.151; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.39.

⁴⁶ BOA, MD. 137, s.19, h.38.

Tiflis muhafazalığına tayin edildi. Ancak görevi kısa sürdü ve Vezir İshak Paşa yeniden ve son Tiflis beylerbeyi olarak tayin edildi⁴⁷.

1. Mühimmat Sevki ve Zahire Tedariki

Askerin en temel ihtiyaçlarından olan arpa, un ve buğdayın tedariki büyük önem arz etmekteydi. Tiflis'in fethinden sonra kaleye asker tayini yapılmaya başlanacağı için zahire ihtiyacı doğacaktı. Bu yüzden fetihten hemen sonra gerekli zahirenin tedarik edilmesi için çalışmalara başlandı⁴⁸. Tiflis ve Gori kaleleri muhafazasında bulunan kapı kullarına ve muhafazaya gelecek olan askere lazım gelen zahirelerin defterdar vekili Halil tarafından tedariki ve satın alınmasının yapıp, dağıtılması için emir gönderildi. Ayrıca zahire ihtiyacını karşılamak için Tiflis Kalesi'nin çevresinde bulunan yerlerden arpa satın alınması istenmiştir. Bu amaçla akçe gönderilerek ilk olarak Kars tarafından arpa alımı yapılmıştır. Kaleye gelecek olan arpaların saklanması ve işlenip kullanılabilmesi için ambar, değirmen ve fırın yapılması da istendi. Ambar, değirmen ve iki adet fırının masraflarının karşılanması için hazineden 10.000 kuruş gönderilmiştir⁴⁹.

1724'te Tiflis'te bulunan ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için 30.000 kuruş gönderilmişti⁵⁰. Tiflis muhafazasında olan dergâh-ı muallâ yeniçerileri ve yerli neferat için bir senelik zahire de Çıldır eyaletinden tedarik edilmiştir. Tiflis'e birer, ikişer ve üçer merhale yerlerinden 20-30.000 kile arpa ve un satın alınması için akçe gönderildi. Satın alınan zahirelerde Tiflis ambarına nakledilmişti⁵¹. Bu dönemde Vezir Receb Paşa'ya Tiflis muhafızlığının yanında Trabzon eyaleti tevcih edilmişti. Vezir Receb Paşa, Trabzon eyaletindeki kadılardan ve ayan vilayetinden Tiflis'te bulunan askerlerin masraflarını karşılayabilmek için imdad-ı seferiye olarak 80 kese akçe de toplanılmıştır⁵².

Tiflis, Revan ve Tebriz canibi üzerine memur olan askerlere lazım olan top, humbara havanları, barut, yuvarlak ve humbara daneleri gibi cephaneye ve tophane mühimmatları Aralık 1724'te âsitâne-i saadetten gönderilmiştir. Tamamı Trabzon iskelesine nakledilip, iskeleden sonra karadan Tiflis'e götürülmüştür. Ayrıca Karadeniz ve Tuna caniplerinde olan bazı iskelelerden dahi zahireler gönderilmekle gereken yerlere nakledilmesi için Boşnak Mustafa ambar emini tayin edilmiştir⁵³.

⁴⁷ Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.37-39.

⁴⁸ BOA, MD. 131, s.262, h.695.

⁴⁹ BOA, AE. SAMD. III. 141/13647.

⁵⁰ BOA, C. AS. 784/33194.

⁵¹ BOA, MD. 132, s.10, h.48.

⁵² BOA, MD. 132, s.31, h.113.

⁵³ BOA, MD. 132, s.175, h.642.

Tablo 1. 20 Mart 1726'ya gelinceye dek Tiflis ve Çıldır eyaletinden bir sene önce ferman olup nakil ve teslim edilen zahireler ve miktarları

Zahire Türü	Miktar (Kile)
Un	5.479
Buğday	16.596
Arpa	65.104

Tablo 1'de belirtilen zahirelerin dışında daha önce nereden satın alındığı belirtilmeyen bir yerden alınan ve aşağıdaki Tablo 2'de miktarları belirtilen zahire bulunmaktaydı.

Tablo 2. Zahire ve Miktarları

Zahire Türü	Miktar (Kile)
Un	13.521
Buğday	8.404
Arpa	48.896

Tablo 2'de belirtilen miktardaki zahirelerle birlikte başka bir eyaletten satın alınıp, gönderilmek için hazırlanan 180.000 kile un, buğday ve arpada birleştirilerek Tiflis tarafında bulunan askerlere gönderilmiştir. Tiflis muhafazasında olan askere tedarik sağlandıktan sonra Gence askerinin zahiresi de eyaletten karşılanmıştı. Malların tedariki ve ihracı için nakliye ücretini de Tiflis defterdarı ödemiştir⁵⁴. 1728'de Tiflis muhafazasında olan yeniçerilerin mevacibleri, zahireleri ve elbise paraları da Diyarbakır eyaletinden göndermiştir⁵⁵.

Tiflis, Halabar? ve Gori kaleleri muhafazasında olan yerli neferatın mevaciblerinin gönderebilmek için neferatın mevcutta ne kadar olduğu ne tarihte verilmesi gerektiği deftere yazılması istendi. Buna göre gereken mevacib⁵⁶ kaç akçe ise tarihleriyle hesaplanıp, hazineden karşılandı. Tiflis defterdarı tarafından deftere 1724'teki nefer sayısının 730 olduğu yazıldı. 1725 senesinde de askerin mevacib miktarının 20.340 buçuk kuruş ettiği hesaplanarak para hazineden Tiflis Defterdarına gönderilmiştir. Para ulaştığında askerlerin 1724'teki üç kıta? mevaciblerinin yazılı olduğu defter suretine göre dağıtımı yapılmıştı. Tiflis ve Gori kalelerindeki dergâh-ı âli

⁵⁴ BOA, MD. 133, s.195, h.686.

⁵⁵ BOA, C. AS. 541/22645.

⁵⁶ Osmanlı'da memur ve askerlere üç ayda bir verilen maaştır. Bu maaşlar günlük (yevmiye) olarak hesaplanıp topluca dağıtırdı. Erhan Afyoncu, "Mevâcib", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.29, Ankara, 2004, s.418-419.

yeniçerileri odalı ve serdengeçti askerlerine mevacibleri de gönderilmiştir. Lakin askerlerin bir kısmı firar ettiği için mevcut bulunan askerlerin mevaciblerinin dağıtılması, kalan akçeninse defterdar vekiline iletilmesi istenmiştir⁵⁷.

2. Kale Tamirâtı

Tiflis Kalesi genel olarak şehrin temel yapısını oluşturmaktaydı. Diğer kaleler gibi tek bir yapıdan değil iki ayrı yapıdan oluşuyordu. Bu iki kale yapısından biri şehirde bulunan Kür nehrinin güneybatısında yer alan tepenin üzerindeki Büyük Kale, diğeri de yine Kür nehrinin kuzey doğusundaki tepede yapılan Küçük Kale'dir. İki kale önceleri iç kale olarak yapıp surlarla çevrelenmişti. Daha sonrasında etrafına yerleşim yerleri inşa edilmiştir. Böylece yerleşim yerlerinin etrafındaki surlarla savunma ihtiyacı karşılanmıştır⁵⁸.

Fetihten hemen sonra Tiflis Kalesi'nde ve etrafındaki binalarda oluşmuş olan hasarların tamir işine girilmiştir. Ayrıca içerideki birliği güçlendirmek ve oluşabilecek çatışmaları önleyebilmek için Demircihasanlı, Kazak, Baydar, Baratlî gibi nahiyelerde bulunan aşiretlerin bazıları getirilerek Tiflis Kalesi yakınında bulunan yerlere yerleştirilmiştir⁵⁹. Kalenin tamiri için 1724 yılında Mimar İbrahim Efendi görevlendirilmiştir. Tiflis Kalesinin tamirâtı işi önceleri Defterdar Seyyid Mahmud Efendi denetiminde yapılırken, daha sonra Defterdar Lam'î Halil Efendi bu işi devralmıştır. Kalede bulunan vali konağı, kışla, karakollar, sarnıç ve çeşme tamirinin yanında bazı kiliselerinde camiye dönüştürülmesi için işlemlere başlanmıştır. Yapılan inşaat ve tamiratların bütün masrafları Bursa ve Kütahya'da alınan cizyelerle ödenmiştir⁶⁰.

Tablo 3. 1724'te Tiflis Kalesi tamir ve onarımı için getirilen Marangoz ve Duvarcı amelesi neferleri⁶¹

	Marangoz	Duvarcı
Tokat (Ulu)	35	-
Amasya	20	25

Tiflis Kalesi'nde Defterdar Vekili olan Lam'î Halil, Tiflis ve Çıldır kalelerinin etrafında harap olup onarıma muhtaç olan yerlerde tamirat yaptırılmak üzere bina emini olarak tayin edilmiştir. Tamirat için gerekli olursa takviye alabileceği söylenerek, kale tamirâtı için gerekli olan masrafların parası

⁵⁷ BOA, C. AS. 124/5555; MD. 132, s.101, h.356.

⁵⁸ Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.40.

⁵⁹ BOA, MD. 131, s.281, h.762, 763.

⁶⁰ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.215; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih Toplum, Ekonomi)*, s.554.

⁶¹ BOA, C. AS. 399/16489.

da miriden gönderilmişti⁶². Tiflis Kalesi'yle birlikte karşısında bulunan Halabar? Kalesi ve Şahbaktı Kulesi yakınlarındaki yerlerde Mimar Sinan Ağa tarafından tamirati yapıldı⁶³. Ayrıca Kür Nehri üzerindeki köprü ile Topkaraağaç Kalesi'nin tamirati da tamamlanmıştı. Tamirat işlerinin tamamı için 5000 guruş harcanmıştır⁶⁴.

Mayıs 1724'te Âsitâne-i Saadetten Tiflis Kalesi'ndeki tamir ve onarımına Mehmed tayin olmuştu. Defterdar tarafından Mehmed'e görevi bitene kadar ekmek, et ve arpa temin edilmiştir⁶⁵. Bu dönemde de Tiflis Kalesi dışında ihtiyaç olan yerlerde tamirat işleri yapılmaya devam edilerek güçlendirme çalışmaları yapılmıştır. Bunlardan Şahtahtı Hisarı'nda olan yeniçeri kışlağı ve etrafta olan bir yalının inşaatı yapılmış, ayrıca bölgede bulunan havuzun sıvası, yapılacak iç katı ve Ribat Hisarı tamiri de görevlendirilen mimar tarafından yapılmıştır⁶⁶.

1726'da tekrar Tiflis Kalesi'nde bazı tamiratların yapılması gerekli görülüp kalenin durumu Dersaadete bildirilmiştir. Gelen cevaba göre defterdar, kalenin tamirini yaptırmış ve vezir gelince kendisine muhafaza konusunda gerekli bilgilendirmeyi yapmıştır⁶⁷.

1731'de Tiflis Kalesinin bazı yerlerinin tamire muhtaç olduğu görülmüştür. Bu yerlerin düzenli tamir ve onarımın yaptırılması mühim ve gerekliydi. Bundan dolayı Vezir İshak Paşa gerekli incelemeleri yaptırıp buna göre kalede tamir ve onarım işlerine girişmek için işlemlere başlamıştır. Ancak kış mevsimi yaklaşırken geniş bir tamir işinin yapılma imkânı olmayacağından sadece çok gerekli olanların yaptırılmasına karar verildi. Bunun için Tiflis defterdarına miriden akçe gönderilerek çabucak amele tedarik ettirilip lazım olan tamir işlemi yapılmıştır⁶⁸.

3. Kaleye Giden Yolun ve Nehrin Temizlenmesi

Tiflis'e gerekli olan zahire ve mühimmat naklinin Faş Kalesi üstünden gerçekleştirmesi planlanmıştı. Buna göre zahire ve mühimmat gemilerle Faş Kalesi'ne gönderilecek, oradan da arabalarla Tiflis'e nakledilecekti. Bu sebepten Faş'tan Tiflis'e varıncaya kadar olan yolların genişletilip, temizlenmesi istenmişti⁶⁹. Ayrıca Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kafkasya'da ilerleme ihtimaline karşı tedbirler almaya başlamıştı. Bu amaçla 1726'da Faş muhafızı Vezir Mirza

⁶² BOA, AE. SAMD. III. 188/18196; MD. 131, s.281, h.762, 763

⁶³ BOA, C. AS. 1204/53949.

⁶⁴ Serdar Genç, *Lale Devrinde Savaş*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s.201.

⁶⁵ BOA, AE. SAMD. III. 91/9039.

⁶⁶ BOA, MD. 132, s.13, h.55.

⁶⁷ BOA, C. AS. 583/24550.

⁶⁸ BOA, MD. 136, s.239, h.1041.

⁶⁹ BOA, MD. 134, s.380, h.1301.

Paşa, Faş Kalesi'nin tamirine⁷⁰ ve Tiflis'e gidecek yolun temizlenmesine görevlendirildi⁷¹. Ayrıca arşiv belgelerinde ismi belirtilmeyip Faş tarafından Tiflis'e doğru akan bir nehrin temizlenmesi için gerekli işlemlere de başlanmıştır⁷². Yol temizliği ve genişletme işlemlerine 1727 ve 1728 yıllarında da devam edilmiştir. Mühimmat ve zahire nakli için Tiflis tarafına giden yolun temizlenip, genişletilmesi ve kalenin tamirinin çabucak tamamlanması için Gönye sancağında olup Faş Kalesi muhafazasında olan Ali'ye gereken mühimmat, amele ve rençper tedariki yapılmıştır⁷³.

B. İstimalet

Gürcü kaynaklarında Tiflis'in Osmanlı hâkimiyeti altında bulunduğu 1723 ve 1735 yılları arasındaki dönemi anlatmak için "Osmanloba" tabiri kullanılmıştır. Bu dönemde Tiflis'in bulunduğu bölgede nüfus, Türk ve Gürcü etnik gruplarından oluşmakta olup Gürcülerin büyük çoğunluğu gayrimüslimdi. Bu gayrimüslim halkın çoğu Ortodoks Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. 18. yüzyılın başında Tiflis şehrinin içerisinde 3 cami, 5 Ortodoks kilisesi, 7 Gregoryen kilisesi ve 1 tane de manastır bulunmaktaydı. 5 Ortodoks kilisesinin, dördü şehrin içinde iken biri şehrin dışındaki mahallede bulunmaktaydı. Safevi hâkimiyeti döneminde Şah'ın atadığı bir Gürcü patriği ve bir Ermeni metropolü Tiflis'in en büyük dini lideri konumundaydı. Bundan başka Fransisken Kilise bulunmakta olup bu da küçük bir yapıdan oluşmaktaydı. Doğu da bulunan kiliselerin üstünde haç bulunmazdı. Bunun yerine haç kiliselerin çan kulesinin üstüne yerleştirilirdi. Tiflis'in Osmanlı hâkimiyetine girdiği dönemde yapılan tahrir işleminde etnik ve dini ayırım yapılmadığı için nüfusun arasında Gürcü, Ermeni ve Yahudilerin sayısı net olarak bilinmemektedir⁷⁴.

---

⁷⁰ Faş Kalesinin tamiri bulunduğu konum itibarıyla Osmanlı Devleti için büyük önem arz etmekteydi. Faş Kalesi, Karadeniz'den gemilerle gelen gıda ve mühimmat malzemelerinin Rioni ve Kür nehirleri yoluyla Tiflis ve Güney Kafkasya bölgesine ulaştırılmaktaydı. Faş kalesinin tamiri önemli olduğu için Dadyan meliki Bejan ve Abaza meliki Rostom'un yardımı gelmesi istenmişti. Ayrıca Guria beyi Giorgi'den de yardım etmesi istenmişti. Tamirat sonrası muhafaza için tedbirlerinde alınması istenmişti. Bu amaçla Gönye ve Üsküp sancakbeyi İbrahim Paşa tayin olmuştu. Gümüş, "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hakimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", s.941-942; BOA, MD. 133, s.184, 216, 229, h.652, 737, 782.

⁷¹ BOA, MD. 133, s.184, h.652; Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki Askerî Yaptırımları", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, S.3, 2004, s.17.

⁷² BOA, MD. 133, s.305, h.1023, 1024.

⁷³ BOA, MD. 134, s.144, 311, h.500, 1103.

⁷⁴ Bilgili, Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl), s.43-46; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829*, s.557; Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, Haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman, c.2/2, Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 2008, s.368.

Osmanlı Devleti Tiflis'i ele geçirdikten sonra bölgede bulunan gayrimüslim halkın Osmanlı yönetimine alışması amaçlanarak, bu dönemde feodaller ve din adamlarına özel ayrıcalıklar verilmiştir. Bu bölgeden göçen halkın geri getirilmesi ve güvenliklerinin sağlanarak dini inançlarını serbestçe yaşamaları konusunda tedbirler alınarak Osmanlı Devleti'nin kuruluştan itibaren uyguladığı istimalet anlayışını Tiflis'te de barışçıl bir yolla uyguladığı görülmüştür. Bu amaçla III. Ahmed, hak ve imtiyazların garantilendiğini bildiren bir belgeyi Gürcü Ortodoks Kilisesi Katolikosu Doment'i'ne ⁷⁵ göndermiştir. Osmanlıların ortaya koyduğu hoşgörü ve dini imtiyazlar, Osmanlılara yönelik olan bakış açısını olumlu bir şekle büründürmeye yetmemiş görünüyor. Öyle ki Gürcü tarihçilere göre hoşgörüden ziyade Osmanlıların Gürcü din adamlarını sıkıştırdıkları için inançlarını korumak amacıyla Rusya'nın yanında yer almışlardır. Ayrıca Gürcü Kilisesi Katolikosu'nun, Rus Çarı I. Petro'ya başvuruda bulunarak yardım istedikleri aktarılmaktadır. Kartli bölgesindeki Arkie piskopos Kristepor, Mitropolit Pavel Tbileli ve Episkoposlar: Nikoloz Mroveli, Mangleli Arseni vb. gibi bazı din adamlarının ve Tiflis dışında bulunan VI. Vahtang ve Tiflis Beylerbeyliği de yapmış olan oğlu Şehnuvaz İbrahim'in de Rusya'ya sığınmış olması bu durumu destekleyen veriler olarak Gürcü tarihçilerce kullanılmaktadır⁷⁶.

Ancak Osmanlıların istimalet çerçevesinde hareket ettiğini reddetmek pek mümkün görünmüyor. Vezir İshak Paşa'nın Tiflis muhafazası ve imarı için gerçekleştirdiği faaliyetlerde bunu görebiliyoruz. Tiflis muhafızlığı döneminde bölgede yaşanan istikrarsızlıklar sebebiyle şehri terk eden halkı geri getirerek şehri ve ticareti canlandırmak gibi önemli bir konuyla ilgilendiği görülmektedir. Yaşanan karışıklıklar sebebiyle halkın bir kısmı çevrede bulunan yerlere yerleşmişlerdi. Vezir İshak Paşa bu kimseleri tekrar Tiflis'e getirmek için bazı kimseleri görevlendirmiştir. Ancak bunun zorla olmaması gerektiğini çünkü halkın yerlerini boşuna terk etmedikleri zulüm görmeleri ve himaye edilmediklerini gördüklerinden dolayı güvenli gördükleri yerlere göçe mecbur kalmışlardı. Bu yüzden güvenli gördükleri yerden zorla getirilmeye müsaade olmadığı görülerek istimalet yoluyla geri getirilmesi gerekli

---

⁷⁵1725 yılındaki Kartli isyanından sonra Gürcü Katolikosu Doment, Tiflis'i terk ederek bu dönemde Osmanlı yönetiminde olmayan Lori'ye gitmiştir. Doment gidince Gürcü Katolikosu görevine İese/Mustafa'nın tavsiyesiyle Besarion getirilmiştir. Bu görev tayinin öğrenince Doment, Sultan III. Ahmed ile görüşmek için payitahta gitmiştir. Osmanlı Devleti tarafından iyi karşılanan Doment, III. Ahmed'den Gürcü Hıristiyanlara karşı merhametli olunması için ricada bulunmuştur. Ancak Vezir İshak Paşa ve İese tarafından Sultan'a gönderilen bir mektupla Doment'in Tiflis'te Osmanlı yönetimi aleyhine yaptığı faaliyetlerin iletilmesiyle durum değişiklik göstererek Doment tutuklanmış ve Tenedos Adası'na sürgüne gönderilmiştir. Valiyev-Yörük, Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735), s.24.

⁷⁶ Valiyev-Yörük, Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735), s.24; Bilgili, Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl), s.32-33.

görülmüştü⁷⁷.

Ayrıca bu konuda kanunlar ve mülkiyet açısından düzenlemelere de göz atmakta fayda var. Osmanlı Devleti, VI. Vahtang'ın daha önce eski Bizans, Gürcü ve Ermeni kanunlarını esas alarak hazırlamış olduğu kanunnameyi yeni düzenlemelerde temel alarak bu bölgede kendi kanun düzenini kurmuştur. Bu kanunnamelerde yer alan toprak mülkiyeti, miras kuralları, feodal vergiler ve geleneksel Gürcü hukuku, Osmanlı hukuku ve tarımsal kurumları birlikte var olmaya devam ettirilerek Osmanlı Devleti'nin Gürcü halkını da eski alışkanlıklarından tamamen ayırmamış ve düzenin aynı şekilde devam ettirmeye gayret etmiştir. Osmanlıların bu dönemde uyguladıkları politikalar göz önüne alındığında Gürcüler için korkunç bir dönem olmadığını söyleyebiliriz⁷⁸.

C. İskân

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde fethedilen topraklarda hâkimiyetini güçlendirmek için kullandığı iskân politikasını Tiflis üzerinde de uyguladığını görüyoruz. Bölgede yaşanan savaşlardan dolayı halk kendini korumak amacıyla daha güvenli bölgelere göç etmişti. İskân yöntemi konargöçer taifeden kişilerin Tiflis'te boş kalan yerlere yerleştirilmesi amaçlanmıştı. Bu amaçla Revan üzerine serasker tayin edilen Diyarbakır Valisi Vezir Ahmed Paşa, Tiflis'e gönderilmiştir. Vezir Ahmed Paşa'nın Tiflis, Gence ve Gori sancaklarına ait Demircihasanlı, Kazak ve başka yerlerdeki konargöçer aşiretler üzerinde sahip olduğu nüfuzdan faydalanarak Tiflis canibinde uygun yerlere ikamet ettirilmeleri istenmiştir. Konargöçer taifeden kimselerin Tiflis'te uygun yerlere yerleştirilmesiyle şehir yeniden bir canlılık kazandırılmaya çalışılmıştır⁷⁹. Osmanlı Devleti ayrıca sorun çıkaran grupları da başka bölgelere iskân ettirmişti. Gürcü topraklarına karşı yaptıkları akınlar düzenleyen Lezgilerin 1727'de Sultan III. Ahmed yayınladığı bir fermanla Kahet bölgesine iskân ettirilmesi buna örnektir⁸⁰. Ancak 1733 yılında Tiflis muhafızı Vezir İshak Paşa'ya yazılan bir hükümle gerek Lezgilerin saldırıları gerek başka sebeplerle yerlerini terk edip perişan ve dağılık olan halkın eski yerlerine iskân edilmesini ancak askerin halka zulmetmeden yapılması istenmiştir⁸¹.

Bu süreçte ticaretin yoğun olduğu şehirler, yollar, maden çıkarılan alanlar gibi özel güvenlik önlemlerinin alınması ve bu tür yerlerin iyi tanınması için güvenilir devlet adamlarının gönderilmesi ve sürekli teftişinin yapılması

⁷⁷ Gümüş, Tiflis'te İkinci Osmanlı Hakimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri, s.926.

⁷⁸ Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829*, s.557.

⁷⁹ BOA, MD. 131, s.281, h.762, 763.

⁸⁰ Çaycıoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1732)*, s.74.

⁸¹ BOA, MD. 139, s.210, h.839; Gümüş, Tiflis'te İkinci Osmanlı Hakimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri, s.927.

istenmiştir. Ayrıca kale veya eyalete yapılabilecek muhtemel saldırılar veya sefer için tayin edilmiş olan memurlar, aynı zamanda eşkıyaların saldırılarının bastırılmasında görev yapmışlardır. Genelde yetkili kişinin sancağından uzaklaştığı sefer zamanlarında eşkıyalar askeri ve idari boşluktan yararlanarak ortaya çıkıyorlardı. Bunu önlemek amacıyla sefer esnasında ek tedbir olarak bölgenin güvenliğini sağlamak üzere ayrı yetkililer memur edilmiştir. Eğer yine de eşkıya faaliyetleri sürerse bölgedeki en yakın askeri kuvvet gönderilmekteydi. Eğer ki saldırıların boyutu artarsa süvari ve piyade askerleri ayrı bir destek olarak gönderilmekteydi. Netice itibariyle eşkıya saldırılarına karşı her türlü önlem alınarak mücadele edilmeye çalışılıyordu⁸².

D. Tahrir ve Tımar

Osmanlıların yeni fethedilen bölgelerin entegrasyonunu tahrir yapmaktan geçirdi. Tahrir, anlam olarak yazma, kaydetme, deftere geçirmeyi ifade eder. Osmanlıların, fetihten sonra yapılan en önemli uygulamalarının başında gelmektedir. Tahrir uygulaması, fethi tamamlayıcı bir unsur olarak görülürdü. Tahrir işlemiyle ele geçirilen bölgeden hazineye aktarılacak vergi, bölgede uygulanacak idari teşkilatlanma, vergi mükellefiyeti ve dirliklerin dağıtılması için lazım olan veriler elde edilmiş oluyordu. Tahririn yapıldığı idari birimdeki şehir, kasaba, köy gibi yerleşim yerlerinin adları, vergi mükellefleri ve muaf olan kişilerin ve babalarının isimleri, mülkiyet statüsü, reayanın ödediği verginin türü ve miktarı, toprağın statüsü, yetiştirilen ürünler ve miktarları, has, vakıf veya mülk gibi cihet unsurları, ekonomik faaliyetler, ticaret vergileri ve diğer vergiler yazılırdı. Buradaki bütün gelirler askeri sınıf içerisindekilere özelliklere fethi katılan sipahilere pay edilirdi⁸³. 1729 yılında Tiflis'te 14 zeamet ve 137 tımar kaydedilmişti⁸⁴. 1730'da ise Tebriz, Tiflis, Erdebil ve Hoy kalelerine tayin olunan neferlere de tımar ve zeamet tevcih edilmişti⁸⁵.

Tahrirlerde vergilendirilebilir şeylerin sayımı yapıldığı için nüfusun bir bölümü de bu sayımlarda yer alıyordu. Tiflis'te Osmanlılardan önce de bu tür sayımlar yapılmıştır. Bu sayımların çoğu düzensizdir ve tüm nüfusu kapsamaz. Sayımlarda genelde Türkler/Tatarlar sayılmamış, insanlardan ziyade evlerin kaydı yapılmış ve bundan dolayı bölgenin nüfusu hakkında net bir rakam verebilecek veriler sunmamaktadır. Osmanlı öncesindeki sayımlarla

---

⁸² BOA, MD. 139, s.210, h.839; Bayrak, 13 Numaralı Mühimme Zeyline Göre ..., s.205-208.

⁸³ Mehmet Öz, "Tahrir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., c.39, İstanbul, 2010, s.425-429; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*, çev. Halil Berkay, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2018, s.155-164; Uray, *Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)*, s.13-16.

⁸⁴ BOA, MD. 135, s.287, h.1010.

⁸⁵ BOA, MD. 136, s.65, h.205.

Osmanlı tahrirleri karşılaştırıldığında içerik açısından belirgin bir zenginlik fark edilir. Çünkü tahrir, Osmanlı Devleti'nde idarenin temelini oluşturmaktaydı. Tahrirle bölgenin vergilendirilebilir kaynaklarının hesaplanması ve defterlere kaydedilmesinden oluşmaktaydı. Bu defterlerde köylülerin vergi oranlarının yanında toprakların yasal sahiplerini de göstermesi açısından önemli bilgiler sunmaktaydı. Askerlerin gelirleri olacak vergilerin toplanması için de bazı bölgelerin onlara tahsisinde kullanılıyordu⁸⁶.

Osmanlı Devleti'nde yeni fethedilen topraklardaki köyler fethe katılan sipahilere tımar olarak verilir. Tiflis'te de bu durum değişmemiş ve fethinden hemen sonra Kaygulu ve Soğanlı nahiyelerinin bir kısmında zeamet ve tımar için tahrir yapılması istenmişti. 1724 yılında ise Tiflis'te nizamın sağlanması ve vergilerin düzenlenmesi için genel bir tahrir işlemi yapılması⁸⁷ için hazırlıklara başlandı. Defterhane-i amire kâtiplerinden Avni Efendi ve defter-i hakani kâtipleri şakirdlerinden iki nefer tayin edildi. Tiflis eyaletindeki Kazak ve Ağçakal'a sancaklarında tahrir kayıtları yapılırken bu bölgelere İranlıların saldırılar düzenlemesinden dolayı tahrir işlemi tamamlanamamıştır. Bu yüzden tahririn yeniden yapılması istenmiştir. Ayrıca yine Tiflis eyaletinde bulunan Gori sancağının da henüz tahrir işlemi yapılmadığı için Hemedan'ın tahriri için görevli olan iki kâtibin Tiflis'te bahsi geçen yerlere giderek tahrir işlemini tamamlamaları için görevlendirilmişlerdir. Ayrıca Tiflis eyaletine bağlı köy ve kasabalarda düzensiz bir tahrir işlemi olduğu için yeniden tahrir gerekli görülmüş ve bu iş için eski defterhane kâtiplerinden Mustafa Ruhi görevlendirilmişti. Yanına da defterhanenin gedikli kâtiplerinden İhsan, Sadık ve Tiflis defterdarı Abdullah tahrir için hizmetinde kâtip olarak tayin edilmişlerdir. Tiflis barışla fethedildiği için tahrirde halkın ve idarecilerin mal varlıklarının tespitinde uyulacak esaslar baş defterdar İbrahim'e, Divan-ı Hümayun tarafından çıkarılan fermanla bildirilmişti⁸⁸.

Tiflis'teki tahrir işlemleri 4 Mayıs 1728'de "Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Tiflis" adıyla tamamlanmıştır. Tahrir işlemi neticesinde hazırlanan icmal ve mufassal defterler, Defterhane-i Amire'ye gönderilmiştir. Bu kayıtlar, bugün Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde 897 ve 900 numaralı Tapu Tahrir Defteri olarak kayıtlıdır. Ayrıca, 1728 tarihli Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde

---

⁸⁶Süleymanoğlu, Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Tiflis Eyaleti'nin Demircihasanlı Nahiyesine Dair (1723-1728), s.204; İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, s.72.

⁸⁷Tiflis'in tahriri bittikten sonra da yeni fetih olunan Kirmanşahın, Hemedan ve Erdelan memleketinin tahririnin de yapılması da istenmişti. BOA, MD. 132, s.118, h.414.

⁸⁸BOA, MD. 131, s.210, 359, 478, h.564, 1070, 1470; C. ML. 465/18936; MD. 132, s.175, h.641; MD. 133, s.15, 16, 31, 76, 307, 372, h.59, 62, 63, 121, 276, 1027, 1228; İE. DH. 23/2128; İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, s.70.

3966 numara ile kayıtlı bir tahrir defteri daha bulunmaktadır⁸⁹.

Tiflis'in mufassal defteri iki ciltten oluşmaktadır. İçerisinde Tiflis'in sosyo-ekonomik yapısı, siyasal durumu, tarih-coğrafya, istatistik ve birçok konu hakkında bilgi bulunmaktadır. Bu tahrir kaydının sonunda birkaç sayfa eklenerek Tiflis'te bulunan vakıf camilerinde çalışanların maaşları, yaptıkları işler ve kim oldukları hakkında bilgiler de yer almıştır. Defter, özelde Tiflis'in ve genelde bulunduğu coğrafya olan Gürcistan hakkında bilgi edinilmesi açısından önemli bir kaynaktır⁹⁰.

Osmanlı Devleti Tiflis'i büyüklüklere göre sancaklara bölmüş ve idaresini sancak beyine verilmişti. 1728 yılında Tiflis eyaleti; Tiflis, Somhit, Ağçakal'a, Gori, Trialet, Kaygulu ve Kazak sancaklarından oluşmaktaydı. Tiflis sancağına Baratlı, Baydar ve Demirci Hasanlı nahiyeleri; Somhit sancağına Merkez/Somhit, Taşır ve Petek/Penbek nahiyeleri; Kazak sancağına Ahtala, İnce, Çuvar ve Türk nahiyeleri; Gori sancağına Sisi, Bedre, İmrahor, Karakalkan, Şansi, Muhran nahiyeleri; Trialet sancağı ise Trialet ve Kumaret nahiyeleri bağlıyken Kaygulu ve Ağçakal'a sancağına ait nahiyeler bulunmamaktadır⁹¹.

E. Vakıf

Osmanlıların yeni fethedilen bölgeleri kendi bünyelerine entegre etme sürecinde en yaygın kullanılan yöntemlerinden birisi de vakıflar inşa etmektir. Osmanlıda şehre önemli bir etkisi bulunan vakıflar din, sosyal, kültürel, iktisadi ve idari açıdan değer katan kurumlar olmuşlardır. Bu da şehri kırsal kesimlerdeki yerleşimlerden farklı bir görünüme sahip olmasını sağlamıştır. Böylece şehirlerdeki merkezi hâkimiyeti artarken güçlenmektedirler. Toplumda birçok ihtiyaca ve probleme cevap vermeye çalışan vakıflar, başta padişahlar olmak üzere sadrazamlar, devlet adamları veya varlıklı kişiler tarafından

---

⁸⁹ Uray, *Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)*, s.13-16; BOA, MD. 134, s.269, h.947. Bkz. Ek-4.

⁹⁰ Şengelia, 1728 tarihli Tiflis vikiyetinin mufassal defteri, s.917.

⁹¹Karamanlı, Gürcistan, s.315; Süleymanoğlu, Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Tiflis Eyaleti'nin Demircihasanlı Nahiyesine Dair (1723-1728), s.203; Uray, *Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)*, s.17; Şengelia, 1728 tarihli Tiflis vikiyetinin mufassal defteri, s.917-918; Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, s.296; 1588'deki kayıtlarda ise Tiflis'te, 36 köyün bağlı olduğu Gori Kalesi; 16 köyden ibaret Tiflis Kalesi; 34 köyü bulunan Tumanus Kalesi; 20 köyü olan Lori Kalesi merkez olmak üzere dört sancağa ayrılmıştı. 1728'deki kayıtlarda daha önce Tiflis'e bağlı olduğu görülen Lori'nin Gence eyaletine bağlandığı görülmektedir. Aydın, Tiflis, s.151; Süleymanoğlu, Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Tiflis Eyaleti'nin Demircihasanlı Nahiyesine Dair (1723-1728), s.203; İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, s.71.

kurulmaktaydı⁹². Bu süreci Tiflis örneğinde de görmek mümkündür. Nitekim Osmanlıları Tiflis'i ele geçirdikten sonra çeşitli vakıflar kurarak entegrasyon sürecini hızlandırmaya çalışmışlardır. Tiflis'te kurulan vakıflar hakkındaki çoğu bilgiyi tahrir kayıtlarında bulmaktayız. 1728'de yapılan tahrir kayıtlarının son kısmına ilave edilmiş olan ve Vakıfname adıyla geçen kısımda Gürcistan'da bulunan vakıfların tarihi hakkında bilgilere ulaşılmaktadır. Tiflis'te çalışan ve işlerini yapan Müslümanlar hakkında genel bilgiler yer almıştır. Vakıfnamede camilerdeki hizmetçilerin görevleri, çalışmaları ve maaşları yazılmıştır⁹³. Bu görevliler arasında müderris, şeyh, hatip, imam, müezzin, ferraş, kayyum, mütevellî, devirhan, kurrahan, muallim, bevab, cabi, kâtip, nazır, molla gibi görevleri yapan toplamda 94 hane yazılmıştır. Bu tür bilgilerden medrese sakinlerinin ve hizmetçilerinin gelirleri hakkında da bilgi edinilebiliyordu⁹⁴. Cami, medrese, mescit gibi kurumların dışında Tiflis'te Nakşibendî tarikatına ait zaviye de vardı. Diyarbakırlı Şeyh İsmail irşad faaliyetleri için bu zaviyeyi kurmuştur. Daha sonrasında kendisi Diyarbakır'a dönmüş ve yerine Tiflis Müftüsü Seyit Kasım geçmiştir⁹⁵.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında Tiflis'te yeni veya tamir ettirilerek yenilenen cami ve medreseler kullanıma açılmıştı. Sultan Ahmed Camii ve Medresesi, İbrahim Paşa Camii, Kethüda Mehmed Paşa Camii, Davud Han Camii, İshak Paşa Camii ve Medresesi, Sini (İsni) Camii ve Medresesi olmak üzere altı tane cami ve medreseye vakıflar kurulmuştu. Bu camilerin ve medreselerdeki gelir ve gider masrafları, görevlileri maaşları hakkında bilgiler 1728'de yapılan tahrir kayıtlarında yer almaktadır⁹⁶. Osmanlı hâkimiyeti döneminde yaptırılan bütün camiler, 1735 yılında Nadir Şah'ın Tiflis'i işgal etmesiyle birlikte yıktırılmıştı⁹⁷.

---

⁹² Bayartan, Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, s.172.

⁹³ Nodari Şengelia, "1728 tarihli Tiflis vikiyetinin mufassal defteri", 6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, c.2 Ankara, 2009, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s.917-918.

⁹⁴ Bilgili, Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl), s.47; Şengelia, 1728 tarihli Tiflis vikiyetinin mufassal defteri, s.918.

⁹⁵ Valiyev-Yörük, Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735), s.23.

⁹⁶ Bilgili, Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl), s.55-60; Gümüş, Tiflis'te İkinci Osmanlı Hakimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri, s.926.

⁹⁷ Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, s.557.

Tablo 4. Tiflis ve Etrafında Kurulan Vakıflar⁹⁸

Vakıflar	Yeri	Gelirleri	Toplam Yıllık Gelir (Akçe)	Giderleri
Sultan Ahmed Camii ve Medresesi Vakfı	Tiflis	2 Hamam, 30 dükkân ve 30 fırın icaresi (kirası), 3 köyün öşür ve resimleri	191.084	Personel maaşı, bakım, yağ, hasır ve kandil gibi
İbrahim Paşa Camii Vakfı	Gence Kapısı	1 köy, 1 çiftlik, 1 boyahane, 1 ev, 2 zemin ve 9 dut ağacı	76.620	Personel maaşı, bakım, yağ, hasır ve kandil gibi
Kethüda Mehmed Paşa Camii Vakfı	Celayir Kalesi	Boyahaneler, 1 tuzhane ve maktu para	39.980	Personel maaşı, tamir, yağ, mum, hasır ve kandil gibi
Davud Han Camii Vakfı	Tiflis	Sultan Ahmed Camii Vakfı	-	Personel maaşı, tamir, yağ, mum, hasır ve kandil gibi
İshak Paşa Camii ve Medresesi Vakfı	Tiflis	1 ticarethane, 3 mum yağı, 10 kasap, 7 debbağ (deri) dükkânı ve maktu para	95.800	Personel maaşı, tamir, yağ, mum, hasır ve kandil gibi
Sini (İsni) Camii ve Medresesi Vakfı	Celayir Kalesi	1 kaplıca icaresinin (kirasının) hissesi	69.320	Personel maaşı, tamir, yağ, mum, hasır ve kandil gibi
Müderriş Molla Abdullah	Akçakal'a Nahiyesi	1 mezra'a, 12 Hark kirası	2.400	Molla Abdullah'ın maişeti (ücreti)

Fetihten sonra Tiflis'te yapılan ilk cami ve medrese Sultan III. Ahmed için yapılmıştır. Camiın adı Hünkâr Camii olmuştur. 31 Ağustos 1723'te bu cami ve medrese için vakıf müessesesi de kurulmuştur. İkinci cami ise Erzurum

⁹⁸ Ali Sinan Bilgili, *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2011, s.77-82.

Beylerbeyi olup Tiflis seraskerliği yapmış olan Vezir İbrahim Paşa adına yapılmıştı. İbrahim Paşa Cami için de 1725 yılında bir vakıf kurulmuştur. Bir diğer vakıf ise Tiflis'teki Celayir (Celaver) Kalesi'nde bulunan Serasker Vezir İbrahim Paşa'nın kethüdası Mehmed Paşa tarafından yaptırılan caminin vakfıdır. Bundan başka Şirvan Hanı olan Davud Han'ın Ribat-ı Tiflis'te yaptırmış olduğu cami için kurulmuştur. Tiflis'e 1725 yılında beylerbeyi olarak atanan Vezir İshak Paşa tarafından da Tiflis'in merkezine şehir ve medrese için bir vakıf kurulduğu anlaşılıyor. Hatta medresenin yanına bir de sıbyan mektebi açılmıştır. Bir diğer vakıf ise Celayir (İsni) Kalesi önündeki köprübaşında bulunan Sini Cami ve Medresesinin vakfıdır. Cami kısmı ilk olarak Şah I. İsmail döneminde 1522-23 seferinden sonra yaptırılmıştı. Osmanlılar Tiflis'i ele geçirdikten sonra dergâh-ı âli görevlilerinden Ali Ağa tarafından tamir ettirilip, ibadete açılmıştır. Medresenin yanına bir de mektep yapılmıştır. Son vakıf ise aslında kim olduğu hakkında bilgi bulunmayan ancak adından müderris olduğu anlaşılan Molla Abdullah'ın maişetini temin için bazı gelirler vakfedilmişti⁹⁹.

Sonuç

Bu çalışmada 1723'te Tiflis Kalesi'nin ele geçirilmesiyle Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyet kurma çalışmaları ele alınmıştır. Bunu yaparken Osmanlı Devleti'nin bölgeyi Osmanlı sistemine entegre etme yöntemleri üzerinde bir inceleme tercih edilmiştir. Bu çalışmanın iddiasına göre Osmanlıların erken ve klasik dönemlerde uyguladığı fetih yöntemleri ve entegrasyon çabalarıyla Tiflis örneğinde belirgin bir benzerlik ve dolayısıyla süreklilik gözlenmektedir. Bunlar fetih süreci, tahrir ve tımar, istimalet, iskan ve vakıf konuları üzerinden incelenmiştir.

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın başında Safevilerde yaşanan karışıklıklardan faydalanarak Tiflis bölgesini ele geçirip zaman kaybetmeden bu bölgede hâkimiyet kurmak için çalışmalara girişmişti. İlk olarak yerel hanedanların yöneticiliklerine son vererek merkezden vali atamaları gerçekleştirildi. Bu süreçte valiler yalnız bırakılmamış ve çevre eyaletlerden güç aktarımı sağlanarak bölgedeki Osmanlı askeri varlığı artırılmıştır. Bütün bunların elbette lojistik desteklenmesi zaruriydi. Mühimmat ve zahire tedariki, yolların ve nehirlerin temizlenmesi, kale içinde ve dışında tamiratların yapılmasıyla da Tiflis Kalesi askerî açıdan ve yapı olarak güçlendirilmiştir.

Tiflis'in büyük çoğunluğu Gürcü kökenli gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Bu halkın Osmanlı yönetimine alışması adına III. Ahmed

---

⁹⁹ BOA, C. EV. 513/25933; BOA, C. EV. 513/25934; Bilgili, *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları...*, s. 78-82; Uray, *Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)*, s. 140-141.

tarafından bazı hak ve imtiyazlar verilerek olumlu bir etki yaratmak amaçlanmıştır. Bu süreçte istenen sonuca erişildiğini iddia etmek güç görünüyor. 1728'de yapılan tahrir işlemiyle Tiflis'in Osmanlı Devleti'ne entegrasyonu için çok önemli bir adım daha atılmıştır. Yapılan tahrir işlemiyle bölgenin sosyo-ekonomik, nüfus ve idari yapısı hakkında bilgiler edinilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda idari ve askeri tayinlerle entegrasyon süreci yönetilmiştir. Ayrıca bölgede yapılan vakıflar da Tiflis'i kendisine entegre çalışmalarından biri olarak öne çıkmıştır.

Bu ve bunlara benzer entegrasyon çalışmaları, yukarıda birçok kez işaret edildiği üzere Osmanlıların erken dönem ya da klasik dönem fetih yöntemlerinde uyguladığı çalışmalarla neredeyse birebir uyum içerisindedir. Sonuç olarak fetih sürecindeki faaliyetler, güvenlik gücünü tahkim, ahalinin eşkıyaya karşı korunmasına yönelik faaliyetler, dini ve sosyal imtiyazlar, tahrir yapılması, vakıflar kurulması gibi çalışmalar, Osmanlıların Tiflis'i 1735'te Safevilerin hâkimiyetine girene kadarki süreçte bir düzen kurmak ve korumak için klasik dönemlerde uyguladığı türden çalışmalara benzetilebilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA(Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

AE. SAMD. III (Ahmed III): 91/9039; 141/13647; 188/18196.

C. AS. (Askeriye): 124/5555; 399/16489; 541/22645; 583/24550; 784/33194; 1204/53949.

C. EV. (Evkaf): 513/25934.

C. ML. (Maliye): 465/18936.

İE. DH. (Dâhiliye): 23/2128.

Mühimme Defteri (MD)130:458/1325.

Mühimme Defteri (MD) 131: 188/499; 189/500; 189/503; 197/515; 204/546; 205/549; 209/560; 210/563; 210/564; 211/565; 216/578; 217/579; 218/582; 219/587; 220/597; 229/614; 236/632; 259/688; 261/690; 262/695; 262/698; 263/699; 263/700; 266/712; 266/713; 266/714; 266/715; 281/762; 281/763; 301/816; 302/817; 302/818; 316/864; 347/997; 357/1058; 359/1070; 440/1348; 478/1470.

Mühimme Defteri (MD) 132: 10/48; 11/50; 13/55; 18/71; 31/113; 101/356; 114/397; 115/399; 115/400; 115/401; 115/403; 116/404; 118/414; 175/641; 175/642; 354/1309; 354/1311.

Mühimme Defteri (MD)133: 15/59; 16/62; 16/63; 31/121; 76/276; 184/652; 195/686; 216/737; 229/782; 305/1023; 305/1024; 307/1027; 372/1228.

Mühimme Defteri (MD)134:144/500; 245/836; 245/837; 245/838; 269/947; 311/1103; 380/1301.

Mühimme Defteri (MD)135: 287/1010.

Mühimme Defteri (MD) 136: 65/205; 239/1041.

Mühimme Defteri (MD) 137: 19/38.

Mühimme Defteri (MD) 139: 210/839.

Araştırma ve İncelemeler

Afyoncu, Erhan, “Mevâcib”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 29, Ankara, 2004, s. 418-419.

Aydın, Mustafa, “Tiflis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 41, İstanbul, 2012, s. 150-151.

Başar, Fahameddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.

Bayartan, Mehmet, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 10, 2008, s. 160-170.

Bayrak, Serpil, 13 Numaralı Mühimme Zeyline Göre Gence, Revan, İsfahan, Erdebil ve Tiflis’te Eşkıyalık Faaliyetleri (1727-1730), *Türk&İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.25, 2020, s. 195-216.

Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.

_____, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Bilgili, Ali Sinan, “Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.21, İstanbul, 2009, s. 30-40.

Bilgili, Ali Sinan, *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı Vakıfları (XVI.–XVIII. Yüzyıllar)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2011.

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, *Osmanlı Devleti’nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1732)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2014.

Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan*, 1991/1, s. 70-76.

Genç, Serdar, *Lale Devrinde Savaş*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

Gümüş, Nebi, "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hâkimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları*, VIII. Dizi, S.13, Ankara, 2015, s. 915-919.

Güneş Yağcı, Zübeyde, "Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki Askerî Yaptırımları", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, S.3, 2004, s. 17.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, Haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman, C. 2/2, Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 2008.

İnalcık, Halil, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*, Çev. Halil Berkay, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2018.

İlgürel, Mücteba, "İstimâlet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 23, İstanbul, 2001, s. 362.

Kalaycı, İsa- Kızılkaya, Oktay, "Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S.18, 2012, s. 364.

Karadeniz, Yılmaz, *İran Tarihi 1700-1925*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Karamanlı, Hüsamettin M., "Gürcistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 14, İstanbul, 1996, s. 311-313.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1976.

Koç, Yunus, "İskân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. EK-1, Ankara, 2020, s. 649-650.

Köse, Ensar, *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi-1724 İstanbul Antlaşması*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017.

Külbilge, İlker, *18. Yüzyılın Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

Öz, Mehmet, "Tahrir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 39, İstanbul, 2010, s.425-429.

Süleymanoğlu, Fikret, "Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Tiflis Eyaleti'nin Demircihasanlı Nahiyesine Dair (1723-1728)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 4, 2017, s.201-203.

Şengelia, Nodari, "1728 tarihli Tiflis vikiyetinin mufassal defteri", 6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, C. 2, Ankara, 2009, s.917-918.

Uray, Mehmet Hüseyin, *Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)*, Doktora Tezi, Erzurum 2004, s.11-12.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 4/1, TTK Basımevi, Ankara, 1995.

_____, "XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.822-846.

Valiyev, Elvin -Yörük, Doğan, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735)", *SUTAD*, Güz 2013;(40), s. 18-19.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 42, İstanbul, 2012, s. 479-486.

SURİYE VİLÂYET GAZETESİNE GÖRE OSMANLI SURİYESİ'NDE SOSYAL VE DİNÎ YAŞAM (1899-1902)*

Ayşenur YURT**
Murat TUĞLUCA***

Özet

1864'te yayımlanan vilâyet nizamnamesiyle ülke toprakları vilâyetlere ayrılarak yönetilmeye başlanmıştır. Şüphesiz ki Suriye Vilâyeti gerek devletin dini İslam'ın çıkış noktasına olan yakınlığı, gerekse içerisindeki demiryolu ve telgraf hattıyla ticarî ve sosyal bir geçit olması sebebiyle devletin yakından ilgilendiği vilâyetlerden biriydi. Suriye Vilâyeti'yle ilgili çalışmaların sayısı fazla olmasa da devletin bölgedeki idârî yapılanması, bağlı olduğu ve etkilediği ticarî ağlar ve özellikle de Osmanlı Devleti'nden ayrılışı öncesinde yaşanan siyasî olaylar hakkında çalışmalar mevcuttur. Bölge hakkında konulara dair bilgi edinmek ve Osmanlı Devleti'ne dair ayrıntıları keşfetmek eskiye oranla daha kolay olsa da sosyal açıdan boşlukları doldurabilecek nitelikteki bilgi kaynaklarının işlenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada Osmanlı Suriyesi'nin sosyal yaşamının ayrıntıları devletin resmî gazetesindeki haberler kaynak alınarak incelenmiştir. Gazete aracılığıyla farklı dînî görüş ve etnik yapıya sahip tebaanın sosyal etkinlikler vasıtasıyla bir araya geldiği ve birbirlerine hoşgörü gösterdiği anlaşılmaktadır. Devlet ise sosyal yardım ve dayanışma faaliyetleri yürüterek tebaanın sosyal ve dînî yaşamına hizmet etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bayram, Cenaze, Düğün, Resmî Törenler, Yardımlaşma.

SOCIAL AND RELIGIOUS LIFE IN THE OTTOMAN SYRIA ACCORDING TO THE SYRIAN PROVINCE NEWSPAPER (1899-1902)

Abstract

In 1864, the Provincial Reform Law was published, and accordingly, the territory of the country was divided into provinces and started to be administered. The Vilayet of Syria was close to the birthplace of Islam and undoubtedly, this feature of the Syria Vilayet and the railway and telegraph lines providing commercial and social gateway has made this province closely associated with the Ottoman Empire. There are not many studies on Syria Province, however, it is possible to find works on the administrative organization of the state in the region, the commercial networks it influenced, and especially on the political events that preceded its separation from the Ottoman Empire. Even though it is easier than in the past to obtain information about the region and to discover details about the Ottoman Empire, it is necessary to process the sources of social information that can fill in the lack of information. In this research, the details of the social life of Ottoman Syria are analyzed based on the news in the official

* Bu çalışma, 2022 yılında Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Suriye Vilayet Gazetesi (1899-1902)" adıyla hazırlanan Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e posta: aysenuryurt@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5856-9887

*** Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e posta: mtugluca@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4472-1059

newspaper of the state. Through the newspaper, it is understood that people of different faiths and ethnicities come together through social events and treat each other with grace. The state supported the social and religious life of the community through social aid and solidarity activities.

Keywords: Charity, Feasts, Funerals, Official Ceremonies, Weddings.

Giriş

1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık Zaferiyle hâkimiyeti altına aldığı Şam merkezli Suriye bölgesi, 1918 yılında imzalanan Mondros Mütarekesi'ne kadar 402 yıl Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yer alan mühim bir bölgeydi (Buzpınar, 2009: 550). 1900 yılına ait vilâyet salnamesinde yer alan nüfus cetvellerinden anlaşıldığına göre bölgede Müslüman, Rum, Ermeni, Süryani, Marunî, Latin, Protestan, Dürzi ve Yahudi pek çok milletten ve dinden insan bir arada yaşamaktaydı (Suriye Vilâyet Salnamesi, 1900: 364-365). Bölgenin II. Abdülhamid Dönemi'nde farklı milletlerden almış olduğu göçler ve hac güzergâhında önemli bir nokta olması hasebiyle kozmopolit yapısının geliştiğini söylemek yanlış olmaz. Böylesine çeşitli unsurların bulunduğu bir ortamda sosyal tarih anlamında cezbedici malzemeler bulunmaktadır. Osmanlı Suriye'si hakkında yapılan çalışmalar genellikle bölgedeki idârî yapılanma, ticaret ve bayındırlık faaliyetleriyle ilgili olmuştur. Konunun sosyolojik boyutunda yapılan çalışmalar ise çoğunlukla bölgede yaşayan halkı Osmanlı Devleti'nden ayrılma eğilimi açısından ele almıştır. Suriye halkının özellikle etnik ve mezhepsel farklılıkları literatürde öne çıkanlar arasındadır. Osmanlı Suriyesi'nde yaşayan halkın sosyal ve dînî özelliklerine dair en belirgin çalışma ise Sebahattin Samur'un 1988 yılında hazırladığı doktora tezidir. Çalışma ağırlıklı olarak İngilizce ve Arapça kaynakları kullanmak suretiyle bölgedeki yerleşim biçimi, yaşam tarzı, etnik yapı ve kültürel faaliyetler hakkında bilgi vermektedir. Yazar, Suriye Vilâyet Gazetesi'nin ilk yayımlanmaya başladığı tarihe ait birkaç sayıdan da faydalanmıştır. Ancak özel olarak vilâyet gazetesi kaynak olarak kullanılan bir çalışma değildir. Elinizdeki çalışma işte tam da bu noktada Suriye'nin sosyal ve dînî yaşamına ışık tutacak, yaşanmış olayların kaydedildiği Suriye Vilâyet Gazetesi aracılığıyla, onun perspektifinden bakarak bölge halkı hakkında yapılan çalışmalara katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Konu, kullanılan kaynağın el verdiği ölçüde ayrıntılı olarak işlenmiştir.

1. Sosyal Yaşam

Suriye halkının %80'inin Müslüman olduğu bilinmektedir. Ancak Müslüman olan halk içerisinde dahi bağlı bulunan mezhep ve yaşam biçimine dayalı farklılıklar ön planda olduğundan çoğunluğun ortak kültürel değerlere sahip olduğunu söylemek güçtür (Samur, 1988: 105) Halk, kendi dininden insanlarla bir arada yaşayıp, farklı topluluklarla ayrışmayı tercih ediyordu. Bu sebeple kendi dışındaki unsurlarla ancak özel günler gibi vesilelerle bir araya

gelebiliyordu. Resmî törenler, nikâh törenleri, kutlamalar ve farklı içerikli sosyal etkinlikler bu vesilelerden sayılmaktadır.

1.1. Resmî Törenler

Suriye Vilâyet Gazetesi'nden ahalinin bir araya geldiği bazı sosyal etkinlikleri takip edebiliyoruz. Bunlardan ilki padişahın doğum günüdür. Devletin reisi olan hükümdarın doğumunu ifade ettiği için bu güne özel bir önem atfedilmiştir. Bu sebeple Suriye Vilâyeti'nde padişahın doğum gününü kutlamak amacıyla vilâyet vâlisi, memurlar, ulemâ, ruhanî reisler, konsoloslar ve halkın katılımıyla gerçekleşen törenler düzenlenmekteydi. Bu tarz törenlerde başta vâli olmak üzere devleti temsil eden memurlar, resmî kıyafetlerini giyerek ve nişanlarını takarak törene katılırlardı. Törenler genelde tebrik merasimi ile başlar, padişaha edilen hayır dualarıyla devam ederdi. Törende, kimsesiz fakir çocuklara meslekî eğitim vermek maksadıyla açılan, daha sonra sanat mektebine dönüştürülen ıslahhanelerden gelen müzisyenler müziklerini icra eder, kaleden de top atışları yapılırdı. Tören hazırlıkları için üç gün önceden çalışmalara başlanır, vilâyet dairesi başta olmak üzere adliye, jandarma, polis, telgrafhane, reji, düyun-ı umumiye daireleri, vâli konağı, idadi ve mülkiye mektepleri ve evler kandiller ve çiçeklerle süslenirdi. Doğum gününe karşı duyulan coşku yalnızca Müslüman tebaanın hazırlıklarından değil, Rum ve Musevi havralarının süslenişinden de anlaşılmaktadır. Kutlama günlerinin akşamlarında havâî fişek gösterileri yapılırdı. Vâlinin konuklarını kabul edip, yiyecek ve içecek ikramında bulunması ile kutlamalar sona ererdi (Suriye, 1899: 1743).

Padişahla ilgili kutlanan diğer özel gün cülusların sene-i devriyeleriydi. 1900 yılında Sultan II. Abdülhamit Han'ın cülusunun 25. sene-i devriyesi için bir tören düzenlenmiştir. Diğer özel günlerde olduğu gibi memurların kullanmış olduğu odalar kandil ve çiçeklerle süslenmiştir. Mülkiye memurları, askerî zabıtlar, ulema ve onlarca kişi hükümet dairesine gelerek saygı duruşunda bulunmuşlardır. Tebrik töreni gerçekleştikten sonra dualar edilmiştir. Müslüman toplumların özel günlerde uyguladıkları adetlerden olan ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunma geleneği bu törende de îfâ edilmiştir. Padişahın cülusunun 25. sene-i devriyesi vesilesi ile 36 yetim ve dul kadına birer kat elbise, hapisanedeki mahkumlara ise yiyecek yardımında bulunulmuştur. Yanı sıra bir süre önceden bugüne hazırlanan ve kamuya mal olmuş birtakım hizmetler yapılmıştır. Bu hizmetler arasında yardımlarla yeniden inşa edilen köprü ve merkez livada yer alan iki köyde kız ve erkek öğrencilerin eğitim görmesi amacı ile iki adet iptidaiye mektebi hizmete açılmıştır (Suriye, 1900: 1777).

Padişahın velâdet ve cülus törenleri mutat olarak her yıl tüm imparatorluk saatinde kutlanırdı. Bunların dışında bazı yöresel kutlamalar da yapılabiliyordu. Bunlardan birisine gazetemiz sayesinde Şam'da şahit oluyoruz. Yapımına Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'nde başlanmış olan daha sonra yapıya belirli

eklemelerde bulunulan Şam'ın Gök Meydanı'nda bulunan (İnbaşı, 2001: 223) Süleymaniye Külliyesi'yle ilgili 1899 yılına dair bir haber gazeteye yansımıştır. Gazete haberinden bölgenin ileri gelenlerinden Şeyh Esad Efendi isimli şahsın her sene Kanunî Sultan Süleyman'ın ruhuna hediye edilmek üzere Kur'an tilâveti yaptığı anlaşılmaktadır. Bunun gibi yöresel kutlama ve toplantılara, özellikle de manevî yapıda bulunanlara memurlardan sivil halka kadar bölge ahalisinin çoğunluğu tarafından katılım sağlanırdı. Nitekim bu etkinliğe vâli de katılmıştır (Suriye, 1899: 1723).

1.2. Sosyal Etkinlikler

Suriye Vilâyet Gazetesi aracılığıyla bölge içinde gerçekleştirilen sosyal içerikli birtakım etkinlikler olduğu anlaşılmaktadır. Halkın sosyal profilini yansıtan bu etkinlikler arasında sünnet düğünü, nikâh ve yarışmaların yanı sıra cenaze törenleri de bulunmaktadır.

Vilâyet içinde resmi görev yapan bazı şahıslar bağlı buldukları mercilerin izni dahilinde kendi girişimleriyle etkinlikler düzenleyebiliyorlardı. Bunlardan birisi Vilâyet Jandarma Kumandanı'nın ikramiyeli olarak düzenlemiş olduğu at yarışıdır. Yarışa kumandanın meslektaşları katılmıştır. Şam'ın Gök Meydanı'nda gerçekleştirilen etkinliğin düzeni gerek mülkiye ve askeriye memurları gerekse halk tarafından takdirle karşılanmıştır. Haberdan anlaşılana göre cins at yetiştirmeyi teşvik amacıyla düzenlenen etkinliğin benzerleri daha önceki yıllarda da yapılmıştır (Suriye, 1901: 1825).

1.2.1. Düğün ve Nikâhlar

Osmanlı Suriyesi'nde yaşayan dönem halkı ile ilgili gazetede yer alan bazı haberlerden bölge yöneticileri hakkında birtakım bilgiler elde edilebilmektedir. Pek çok devlet çalışanı kendi görev tabakasından yahut kendi sosyal çevresinden kişilerle evlilik yapmıştır. Örneğin Vilâyet Reji Müdürünün kızı Mektûbî Kalemî'nde görevli olan şahsın kardeşi ile evlenmiştir (Suriye, 1902: 1851). Suriye'de bulunan Beşinci Ordu Müşiri'nin kardeşinin kızının Şam'da bulunan bir kaza kaymakamlığında görev yapan binbaşılardan bir şahısla evlendiği bilinmektedir. Bu şekilde gerçekleşen evlilik törenlerine evlenen şahısların devlet memuru olması sebebiyle devlet erkânından kişiler katılırdı (Suriye, 1902: 1853). İslam dininin gereklerinden biri olan sünnet geleneği de en az nikâh ve düğün törenleri kadar önemsenmiş ve kutlanmaya layık görülmüştür. Bu sebeple vilâyet gazetesine yansıyan sünnet haberleri ve tebrik mesajları bulunmaktadır. Bölgede devlet hizmetinde bulunan şahısların ailelerine ait sünnet haberleri gazete aracılığıyla halka duyurulurdu (Suriye, 1899: 1745).

1.2.2. Cenazeler

Suriye Vilâyet Gazetesi'nin resmî gazete olması sebebiyle özellikle de bölgede bulunan yönetici ve memur kesime ait resmî görevlilerin cenaze törenleri hakkında sıkça haber yapılmıştır. Bu dönemde vefat etmiş şahsın adı gazete haberiyle duyurulmakla kalmaz, aynı zamanda resmî görev geçmişi hakkında da birtakım bilgiler aktarılırdı. Özellikle görevini uzun yıllar boyunca ifâ eden, alanında kıdemli kişilerin görev geçmişleri üzerinde kısaca durularak kazanmış olduğu başarılar ifade edilirdi. Vefat eden şahsın devlete ve görevine bağlılığı ön plana çıkarılmaktaydı. Böylece Osmanlı Devleti'nin yerel yönetiminde pozitif bir idare sistemi izlediğinin resmi çiziliyordu (Suriye, 1899: 1701). Vilâyet Gazetesi'ndeki vefat haberleri arasında önem arz edenler yalnızca devlet çalışanlarınınki değildi. Devlet hizmetinde bulunan görevlilerin ailelerinden herhangi bir mensubun da vefatı söz konusu olduğunda gazeteye yansiyordu. Cenaze sahibi yüksek rütbeli bir memur ise cenaze için ayrıca özen gösterilerek anma törenleri yapılabiliyordu (Suriye, 1901: 1830).

1.3. Göç, İskân ve Toplumsal Dayanışma

Bahsi geçen dönemde Suriye Vilâyeti çeşitli bölgelerden göç almıştır. Elbette göç hareketlerinin altında yatan belirli sebepler mevcuttur. Devlet idaresinin zaman zaman halkla iş birliği yaparak bu göçmenlere kucak açmasının sebebi şüphesiz ki yalnızca insanî yardım değildir. Osmanlı Devleti 19. yüzyılın son çeyreğine kadar muhacirleri kabul ederek bir taraftan nüfusunu artırmaya çalışırken, bir taraftan da bu muhacirleri jeostratejik açıdan önemli bölgelere yerleştirerek güvenliği sağlamayı ve tarıma elverişli bölgelerde iskân ederek tarım faaliyetlerini artırmayı amaçlamıştır. Bu amaçla muhacirler, Rumeli ve Anadolu coğrafyasında yer alan vilâyetler başta olmak üzere ülkenin birçok bölgesine yerleştirilmiştir. Muhacirlerin Suriye Vilâyeti'nde iskân edilmeye başlaması 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra olmuştur (Saylan, 2017: 433). Meselenin siyasi boyutu dışında Suriye vilayetinde sosyal yardım anlayışı çerçevesinde gazeteden veriler elde edilebiliyor. Gazete, devletin muhacirler açısından yürüttüğü politikaların yanı sıra halk tarafından gelen destek hakkında birtakım bilgiler edinmeyi mümkün kılmaktadır.

Muhacirlerle ilgilenmek, İskân-ı Muhacirin-i İslamiye adı verilen komisyonun göreviydi. Komisyonun, muhacirlerin uygun arazilere yerleştirilmelerini sağlamak, ihtiyaçlarının karşılanması adına yardım kampanyası yürütmek ve yapılan yardımlarla birlikte yürütülen faaliyetleri gazetede açık olarak belirtme gibi görevleri vardı (Suriye, 1900: 1745). 1900 yılında bu komisyonun kadrosu aşağıdaki tabloda verilmiştir (Suriye Vilâyet Salnamesi, 1900: 121).

İskân-ı Muhacirîn Komisyonu

	Başkan Vilâyet Valisi Nazım Paşa
	Vilâyet Defterdarı
	Meclis İdare-i Vilâyet Azası Abidzade Mustafa Paşa
A	Mevkib-i Hac-ı Şerif Muhafızı Abdurrahman Paşa
Z	Azmi zade Mehmet Fevzi Paşa
A	Belediye Başkanı Müeyyid Paşazade Abdülkadir Bey
L	Talâtîzade Ali Efendi
A	Eyyubîzade Halil Efendi
R	Umrüzade Müslim Efendi
	Vilâyet Başmühendisi Vasiliyadis Efendi
	Belediye Başmühendisi Apri Efendi
	İskân-ı Muhacirîn Memuru Nuri Bey
	Komisyon Kâtibi Ahmed Necib Efendi

Gazetede komisyon tarafından muhacirlerin yerleştirilmesi ve halk tarafından gelen destekler hakkında birtakım bilgiler yer almaktadır. 1899'da padişah iradesi ile belirlenen vilâyetlere yerleştirilmeleri uygun görülen 1000 kişilik muhacir grubu vapurla önce Aydın'a getirilmiş, bir kısmı burada kalmış, geriye kalan kısmı Şam'a nakledilmiştir. Daha öncesinde aileleriyle beraber gelen muhacir grupları ise meşgul oldukları işler göz önünde bulundurularak Salihîye'ye yerleştirilmiş, bunlar için 75 adet ev inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Vilayet Vâlisi ve Şam Muhacir Komisyonu hazır edilen bölgeyi keşif için ziyaret etmiştir. Ancak bölge daha önce Rumeli muhacirlerinin iskân edilmiş olduğu bir arazi etrafında olması ve suya olan uzaklığı sebebiyle kullanışsız bulunmuştur. Vâli ve görevli şahıslar yeni arazi arayışı içine girmişler, hal böyleyken şehrin ileri gelen birkaç ismi karşılıksız bir şekilde arazi bağışında bulunmuşlardır (Suriye, 1899: 1723). Kış bastırmadan muhacirlerin evlerine yerleşip mesleklerini icra etmeleri için çalışmalara hemen başlanmıştır. İki ay sonrasında çalışmalar tamamlanmış ve evler resmî bir törenle oturma açılmıştır. Tören esnasında muhacirler, kendilerine karşı gösterilen özen ve verilen hizmetten ötürü devlete karşı teşekkürlerini sunmuşlardır (Suriye, 1899: 1731).

Muhacirlerle ilgilenmek İskân-ı Muhacirîn-i İslamiye adı verilen komisyonun göreviydi. Komisyonun, muhacirlerin uygun arazilere yerleştirilmelerini sağlamak, ihtiyaçlarının karşılanması adına yardım kampanyası yürütmek ve yapılan yardımlarla birlikte yürütülen faaliyetleri gazetede açık olarak belirtme gibi görevleri vardı (Suriye, 1900: 1745).

Muhacirlere özellikle maddî durumu yerinde olan yerli halktan şahıslar da destekte bulunmuştur. Gazetede iane başlığı altında pek çok yardım haberi bulunmaktadır. Yapılan yardımlar açık ve net bir biçimde yardımı yapan şahsın ismi ve bağışladığı miktar ya da ürün olarak belirtiliyordu. 1899 yılında şehre gelen Kafkasya muhacirlerinin kıyafet, yatak ve yorgan gibi ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla bir yardım kampanyası başlatılmıştı. Altı gün içerisinde kadın, erkek ve çocuk için pek çok elbise, ayakkabı, yeni yorgan, çarşaf gibi malzemeler toplanmıştı. Nitekim yardım talebi o kadar fazlaydı ki bu sebepten toplama faaliyetinin uzatılmasına karar verilmişti. Ancak yayımlanan liste göz önünde bulundurularak yerli halktan çok özellikle devlet erkânının eşleri ve aileleri tarafından fazlaca yardım yapıldığı söylenebilir (Suriye, 1899: 1723). Muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla toplanan yardımlar dışında Müslüman halkın ramazan ayında vereceği fitr sadakasının da muhacirlere verilmesi yönünde teşvik edici haberler yayımlanıyordu (Suriye, 1901: 1793).

Muhacirlerin ihtiyaçlarıyla padişahın da özel olarak ilgilendiği anlaşılmaktadır. Padişah 1899 yılında Buhara ve Cezire muhacirlerinin vilâyete iskânları konusunda Vilâyet Dahiliye Nezareti'ne bir irade yollamıştır. İradeye göre muhacirlerin iâşe masrafları için 1000 lira tahsis edilmiştir (Suriye, 1899: 1735).

Devlet, muhacirlerin yanı sıra vilâyete içinde yaşayan yerli halkın da iskânı hususunda yardım çalışmaları yapıyordu. 1901 yılında Hama Sancağı'na tabi olan Selimiye Kazası'nda gerçekleşen sel baskını sonrası mağdur olan yerli halk için Hama Mutasarrıfı Celâl Paşa bölgeye duruma özel memurlar gönderilmesini sağlamıştır. Selden etkilenen aileler, geçici olarak başka bir bölgeye gönderilmiştir. İçerisinde muhacirlerin de bulunduğu mağdurların kayıpları tespit edilerek telafi için bir yardım komisyonu kurulmuştur (Suriye, 1901: 1830).

1.4. Sosyal Yardımlaşma

Vilâyete içinde muhacirler dışında farklı sebeplerle yardıma ihtiyacı olan vatandaşlara da ekonomik, sosyal ve insanî yardımda bulunuluyordu. Suriye Vilâyet Gazetesi'nde bu konuda yayımlanmış olan haberleri incelediğimizde dönemin sosyal yardım anlayışı ve şekli hakkında genel anlamda izlenim sahibi olunabilmektedir.

1.4.1. Sağlık Yardımları

Bu yardımlar arasında ilk sırada hasta vatandaşların tedavisi gelmektedir. Bu dönemde maddî durumu yerinde olmayan hastalara muayene, reçete ile ilaç alımı ve ameliyat gibi hizmetler, hastane bütçesinin belirlediği orana göre belediyeden alınan tezkire karşılığında ücretsiz olarak verilmekteydi. Ancak hastanenin bütçesi kısıtlı olduğu için belirli sayıda ücretsiz hasta alımı yapılmaktaydı. Suriye Vilâyet Gazetesi'nde kanser ve göz hastalıkları gibi çeşitli

rahatsızlıkları bulunan bazı hastaların ücretsiz tedavi talepleri yayımlanmıştır. Bu örneklerden bazıları padişahın bazıları ise hatırı sayılır kişilerin yardımıyla tedavi edilmiştir (Suriye, 1900: 1777). Tedavi görüp iyileşen şahıslardan bazıları ise vilayet gazetesinde teşekkür mesajları yayımlatıyordu (Suriye, 1900: 1757).

Suriye Vilâyet Gazetesi aracılığıyla bu dönemde yapımı devam eden Şam Gureba Hastanesi'nin tamamlanması için yardım toplandığına şahit oluyoruz. Bağışçıların ve toplanan yardım miktarının yazılı olduğu bir liste düzenli olarak gazetede yayımlanmaktaydı (Suriye, 1899:1721). Vilâyette bulunan Hamidiye Hastanesi bünyesinde yeniden inşa edilecek olan Bimarhane'nin (akıl hastanesi) inşaat masrafları için de bir yardım kampanyası düzenlenmişti. Özellikle büyük miktarda bağışta bulunanlara gazete aracılığıyla ismen özel teşekkür mesajı yayımlanıyordu. Böylece bağışçılar onurlandırılırken yeni bağışlar için insanları teşvik etme politikası izlendiği anlaşılıyor (Suriye, 1900: 1749).

1.4.2. Sosyal Güvenlik Yardımları

Herhangi bir konuda mağduriyet yaşayan kişilere içinde buldukları durum ve şartlara göre yardım sağlanıyordu. O dönemde “muhtâcîn maaşı” adı altında ihtiyaç sahibi olan kişilere bağlanan bir ödenek mevcuttu. Bu maaş muhacirlere, dul kadınlara ve yetim çocuklara, çok çocuklu olup bakmakta zorlanan ailelere ve daha bunun gibi özel durumda olan kişilere verilmekteydi (Düzgün, 2009: 15). Suriye Vilâyeti'nde dönemin bilinen çalışmalarından olan Hamidiye-Hicaz Demiryolu Hattı'nda çalışan Beyrut arabacılarından Hristiyan bir işçi, eşya naklederken iki ayağı birden arabanın altında kalarak vefat etmişti. Şahsın vilâyet vâlisinin bir yakını olduğu anlaşılmış, padişah ve gerekli mercilerin izniyle şahsın eşine, kızına ve oğluna aylık 30 kuruş maaş bağlanmıştı (Suriye, 1902: 1850). Yardımlar genel itibarıyla talep yoluyla gerçekleşiyordu. Ancak bu yardımlar dışında talep olmaksızın gerçekleşen yardımlar da bulunuyordu. Doğrudan para yardımı olmaksızın başka türde sosyal yardım örnekleriyle de karşılaşmıştır. Mesela 1901 yılında Belediye, Orman Müfettişliği ve Vilâyet İdare Meclisi'nce ortak bir karara varılmıştı. Karara göre Vadiyü'l-Sebîl mirî ormanından çıkan meşe kömürü, durumu kötü olan fakirlere ucuz fiyattan satılacaktı. Böylece maddî durumu yetersiz olan vatandaşların yakacak ihtiyacı uygun fiyattan karşılanmaktaydı (Suriye, 1901: 1832).

1.4.3. Dînî Yardımlar

Dînî vecibeler için bazı ihtiyaç sahiplerine yardımlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu vecibelerin başında elbette maddî açıdan önemli bir meblağı gerektiren hac ibadeti gelmektedir. Maddî durumu hac vazifesini yapmaya yeterli gelmeyen hacı adaylarının masrafları yardımlarla karşılanıyordu. Hacıları taşıyan gemilerin oldukça masraflı olduğu bilinmekteydi (Geçili, 2017: 67). II. Abdülhamit Dönemi'nde adı İdare-i Mahsusa olarak değiştirilen yolcu ve eşya

taşımacılığı yapan bir vapur şirketi mevcuttu (Akyıldız, 2015: 438). Bu şirketin inayet (yardım) vapurları da bulunuyordu. 1901 yılında bu yardım vapuru ile İzmir'den Trablusgarp'a giden ve vilâyette konaklayan fakir hacıların vapur pulları, han kiralari ve yiyecek masrafları Aydın Vilâyeti Mal Sandığı'ndan temin edilmişti (Suriye, 1901: 1793). Yine 1901 yılında Hicaz'a gidecek olan hacılara ücretsiz su tedarik edip hacıların gerekli eşyalarını ücretsiz olarak taşıyarak hayırda bulunmak isteyen yardım gönüllülerine gazete aracılığıyla çağrıda bulunulmuştur (Suriye, 1901: 1794).

1.4.4. Eğitim yardımları

Eğitim alanında yapılan yardımlar bazı durumlarda padişahın hazinesinden bazı durumlarda ise hayır yapmak isteyen kişilerin cebinden karşılanmaktaydı. 1900 yılında vilâyetin Kerek Sancağı'nda bulunan onlarca çocuğun eğitim masrafları padişahın buyurduğu irade üzerine Hazine-i Hassa'dan karşılanmıştır (Suriye, 1900: 1777). Kerek Sancağı Mutasarrıfı, Salt Kazası iptidai mektebi öğrencilerine 20 adet sıra rahlesi yaptırarak bağışta bulunmuştur (Suriye, 1900: 1771). Baalbek'te bir şahıs harap olmuş rüştiye mektebinin tamir ve onarımını üstlenmiş, mektebin azalan suyuna ilave yapılması konusunda yardımda bulunmuştur (Suriye, 1900: 1777). Bu olaydan bir sene sonrasında yine Baalbek rüştiye mektebine iki adet soba ve iki deve yükü kömür bağışı yapılmıştır (Suriye, 1901: 1793). Havran Sancağı'nda bulunan Der'a Kazası Kaymakamı Der'a iptidai mektebine sekiz adet sıra tahtası yaptırmıştır (Suriye, 1901:1805). Genel itibariyle sivil halktan ziyade idârî yapılanmasında görev alan itibarlı şahısların yardımda bulunduğu anlaşılmaktadır. Yerli halktan maddî durumu yerinde olanlar da yardım etmekle birlikte bunların sayıları azdır.

2. Dînî Yaşam

Halkın %80'i Müslüman olan Suriye Vilâyeti'nde Müslüman vatandaşların yanı sıra Hristiyan ve Yahudiler de bulunmaktaydı (Samur, 1988: 105). Suriye Vilâyet Gazetesi'nde yer alan haberlerde Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen özel gün, bayram ve ayların hatırlatılması, kutlanması, yapılan ibadet programları, yapılan dînî hizmetler ve bölgede bulunan gayrimüslimler hakkında haberler bulunmaktadır.

2.1. Dînî Bayramlar ve Özel Günler

İslam dini için en kutsal günlerden biri bayram günleri idi. Özellikle Ramazan ve Kurban Bayramı Suriye Vilâyeti'nde büyük bir coşkuyla kutlanmaktaydı. Bayram namazlarında vâli, devlet erkânı ve memurlar resmî kıyafetlerini giymiş halde eşraf ile bayram namazı kılardı. Namaz sonrasında Daire-i Vilâyet'e giderek bayramlaşma merasimi yapılır, resmî geçit töreni yapıldıktan sonra padişaha dualar edilirdi. Her zaman olduğu gibi musikî

bandosu bayram coşkusunu yansıtmak için tören alanında bulunurdu (Suriye, 1900: 1749).

İslam dini için kutsal sayılan berat, mevlit gibi kandillerde de bayram gününe benzer şekilde kutlamalar ve ibadet programları yapılırdı. 1899 yılında bir Berat Kandili'nde cami ve mescitler süslenmiş, bahşiş ve hediyeler dağıtılmış ve ibadet programları tertip edilmişti (Suriye, 1899: 1743). Hz. Muhammed'in doğum günü olarak bilinen ve kutlanan Mevlit Kandili'nde de geceden başlayarak top atışları yapılmaya başlanır, vilâyetteki camiler ışıklarla donatılırdı. Yalnızca camiler değil devlet daireleri, çarşı-pazardaki dükkânlar da süslenirdi. Vilâyet Vâlisi ve çeşitli devlet memurlarının katıldığı toplantılarda dualar okunup, Kur'an tilâvet edilirdi (Suriye, 1899: 1721). Hz. Muhammed'in dünyaya gelişini kutlamak maksadıyla yapılan dua programlarının yanı sıra kendisinin dünyaya teşrifleri üzerine yazılan methiyeleri okumak için de bir araya gelinirdi. Yapılan okumalar ve dualardan sonra lihye-i saadet olarak bilinen İslam peygamberi Hz. Muhammed'in korunmuş saç ve sakalı ziyaret edilirdi (Suriye, 1900: 1771). Benzer etkinliklerin yapıldığı özel geceler arasında Regaip Kandili (Suriye, 1901: 1829), Miraç Kandili (Suriye, 1901: 1832) ve Kadir Gecesi bulunmaktadır (Suriye, 1900: 1783).

2.2. Hac Vazifesi ve Hacı Alayları

Gerek İslam dini gerekse Müslümanlar açısından önemli sayılan bir ibadet olan hac vazifesi gazetenin ana konuları arasındadır. Nitekim gazete sayılarında hacı kabileleri, surre alayları, hacıların ihtiyaçları, hacı alaylarının karşılanması gibi konularda düzenli olarak bilgi paylaşımı yapılmıştır. Bu haberler o dönemde hacıların hac görevini ifâ ederken yerine getirmesi gereken prosedürler, kendilerine sağlanan kaynaklar, yapılan yardımlar ve coşkulu karşılama törenleri hakkında bir tablo çizmektedir.

Salgın hastalıkların önüne geçmek amacıyla karantina uygulaması yapılıyordu. Hacı kabileleri de gidiş ve dönüş yollarında doktor muayenelerini gerçekleştirdikten sonra karantinaya girmekteydiler. Karantina sürecini sağlıklı şekilde sonlandırabilenlerin karantinası kaldırılıyordu (Suriye, 1899: 1717). Bu dönemde salgın hastalıkların yaygın olmasından dolayı Dâhiliye Nezareti tarafından gidiş ve dönüş yolundaki hacı alaylarının sağlık durumları hakkında bilgi güncellemesi yapılmaktaydı (Suriye, 1899: 1711). Sağlıkla ilgili prosedürler yerine getirildikten sonra maddî ihtiyaçların sağlanması gerekiyordu.

Bazı panayırlardan elde edilen gelirler hacıların masraflarına aktarılabilirdi. Bilindiği üzere Osmanlı panayırları kuruluş amaçları açısından ticarî ve sosyal olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ticarî içerikli olanlar ticarî hedefler doğrultusunda ikame edilirken, sosyal içerikli olanlar ise Osmanlı toprakları içerisindeki cemaatler tarafından dini törenler ve eğlence kaygısıyla

kurulmuştur (Küpeli, 1999: 491). Surrelerin ve durumu olmayan bazı hacıların masrafları yardım amaçlı kurulan bu panayırlar aracılığıyla giderildiği anlaşılmaktadır (Suriye, 1901: 1797).

18. Yüzyıl öncesinde surreler deniz yoluyla Mısır'a ve oradan Haremeyn'e gönderilirken bu tarihten sonra karayoluyla Şam üzerinden gönderilmekteydi. Karayolunun kullanıldığı dönemden 1837 yılına ait güzergâh Sirkeci'den başlar, Üsküdar, İzmit, Akşehir, Konya, Adana, Antakya, Hama, Şam, Maan, Medine ve Mekke'de sona ererdi (Buzpınar, 2009: 568). 1901 yılının Ramazan Bayramı'nda hacı kafilesi ve surre-i hümayun emini hacca gidiş yolunda Şam'a uğramıştı. Bu esnada devlet erkânı, memur çevresi resmî elbiselerini giymiş ve nişanlarını takmış bir halde toplanırdı. Vâli ve Ordu-yu Hümayun Müşir-i Vekili tarafından Şam'a bir saat mesafede olan Kadem-i Şerif'i (peygamberin ayak izi) önceden ziyaret edilirdi. Surre emini ve hacı alayı muhafızı mahmil-i şerif (Surre adıyla yollanan hediye ve paraları taşıyan vasıta) ile sıralı bir şekilde tekbirler eşliğinde kadem-i şerifin bulunduğu yere giderdi. Hacı alayının ilerisinde bir bando takımı bulunurdu. Bando takımının arkasında sırasıyla topçular, süvari ve jandarma alayı, tabur ve bölükleriyle polis heyeti, protokol kurallarına uygun olarak memur erkânı, Surre-i Hümayun Emini, Hac-ı Şerif Muhafızı ve Nakîbü'l-Eşraf Kaymakamı yer alırdı. Hacı alayının iki tarafında nizamiye askerleri, zabıtlar, jandarma, mekteb-i idadi, rüştiye talebeleri bulunmaktaydı. Alayın Daire-i Askeriye'den çıkışı ve Kadem-i Şerif'in bulunduğu köye varışı esnasında top atışları yapılırdı. Ayrıca surre alayının getirdiği mahmil-i şerifin örtüsü de göz alıcı olurdu. Son olarak Hz. Muhammed'in mezarını ziyaret için Ravza-i Mutahhara'ya yönelen grubu izlemeye gelen kadın ve erkek pek çok kişi güzergâhın bulunduğu sokakları doldururdu. Yol üzerindeki dükkânlar, kahvehaneler dahi hınca-hınç dolu olurdu. Ancak kalabalık üslup olarak ağırbaşlı ve saygılı olur, alayın gelişini gördüğü andan itibaren ahlak üzere davranarak ve yolu açarak müsaade verirdi (Suriye, 1901: 1795).

Hacıların gidişi dışında dönüşleri de haberlere konu olmuştur. Hacıların dönüşünü müteakip karşılama törenleri yapılıp devlet erkânı ve memur taifesinden pek çok şahıs törende yer alırdı. Halktan bir kalabalık da bu törenleri izlemek için orada bulunurdu. Törenin şaşalı geçmesi önem verilen bir husustu. Törende top atışları yapılır, padişaha uzun dualar edilirdi (Suriye, 1899: 1718). Bu törenleri izlemek için şehirden uzak bölgelerden önemli ziyaretçiler şehre gelirdi. 1899 yılında hacı kafilesi için düzenlenen töreni izlemek üzere Beyrut Vâlisi'nin oğlu, Suriye ve Beyrut Nüfus Müfettişi ve Evrak Müdürleri'nin trenle Şam'a geldikleri yazılmıştır (Suriye, 1899: 1717).

2.3. Diğer Dînî Meseleler ve Ritüeller

Müslümanlar tarafından kutsal sayılan ve okunması için özel sebeplere ihtiyaç duyulmayan Kur'an-ı Kerim her fırsatta tilâvet edilmekteydi. Yavuz

Sultan Selim'in 1517'de Şam'ın Salahiye bölgesinde inşa ettirdiği camide her sene adet haline getirilmiş Kur'an tilaveti şeyhler tarafından okunmaktaydı (Suriye, 1901: 1817). Bölgede Kur'an'dan sonra sıkça hatmi yapılan kitap, üzerinde çok fazla çalışılmış olan, hadisleri kabulde hassasiyet gösteren, Kur'an-ı Kerim'den sonra en sahih kitap olarak genel kabule mazhar olmuş bir hadis kitabı olarak bilinen Buhari'nin Sahih'i idi (Özşenel, 2013: 457). Bu dönemde şehrin alim taifesinden bir şeyh her sene recep ayının başlangıcından itibaren şaban ayının sonuna kadar her perşembe günü Şam'da Gök Meydanı'nda Sultan Süleyman Han'ın yaptırmış olduğu camii de pek çok alim ile Buharî-i Şerif dersleri yapmaktaydı (Suriye, 1900: 1783).

İslam dinine ait her türlü sembole gerek halk gerekse devlet tarafından saygı gösteriliyordu. Dini miras olarak kabul edilen maddî ve manevî yapılar muhafaza edilmek amacıyla belirli zaman aralığında yenilenerek tamir ediliyordu. Hz. Muhammed'in kızı Haticetü'l-Kübrâ'nın Hicaz Vilâyeti'nde bulunan mezar örtüsü padişahın isteği doğrultusunda İstanbul'da imal edilen yeni bir örtü ile değiştirilmişti (Suriye, 1901: 1797). Mekke'deki Harem Bölgesi için ödeneği Hazine-i Hassa'dan temin edilen halılar, kuruluşunda gerekli olan makine ve teçhizatı yurt dışından getirilen, batılı yöntemlerle işletilen Hereke Fabrikası'nda imal edilerek Şam'a gönderilmişti (Topal, Erdemir, Kırlı, 2012: 62), (Suriye, 1901: 1797).

İslam inancına göre Şam'a defnedilmiş olan Yahya peygamberin mezar örtüsü ve Şam'ın Salahiye bölgesinde bulunan Sultan Selim Han'ın inşa ettirdiği camide türbesi bulunan Muhiddin-i Arabî'nin yıpranmış mezar örtüsü de masrafı Hazine-i Hassa'dan karşılanmak üzere bir törenle değiştirilmişti (Suriye, 1901: 1794, 1839). Suriye Vilâyet Gazetesi bu tarz haberlere gazetede yer vererek devletin dine hizmetini daha görünür hale getirmeye çalıştığı bellidir.

Devlet, önemseydiği ve korumaya çalıştığı dînî değerlerin sürekliliğini sağlamak için farklı yöntemlere de başvuruyordu. Bunun için bazı günlerde halka özel hatırlatmalar yapılmaktaydı. İslam dininde önemli bir yeri olan ramazan ayında halkın ibadet ve dinin gereği olan farzları yerine getirmekle meşgul olmaları gerektiği hatırlatılırken özellikle kadınlara yönelik bir ikazda bulunuluyordu. Kalabalık içerisinde dolaşan kadınların İslam'a aykırı davranışlarda bulunmasının caiz olmadığı ve dini ölçülere uygun olmayan kıyafetlerle sokakta dolaşmamaları gerektiği ifade ediliyordu. Zabit ve sansür memurlarına da diyanet ve adaba aykırı oyunların oynatılmaması hususunda uyarılar yapılıyordu. Bu uyarılar bizzat vilâyet valisi tarafından uyulması gereken gereklilikler olarak belirtilmekteydi (Suriye, 1900: 1792). Bu hususta ilginç bir başka haber, vilâyette bulunan bir camideki rahlelerin yüksekliği hakkındadır. Ahali rahlelerin yüksekliğinin Kur'an-ı Kerim'in üzerine koyulması için yeterli olmaması ve bazı kişilerin ayakkabılarını rahlelerin alt

kısmına koyması sebebiyle ikaz edilmekteydi. Söz konusu haberle bu tarz davranışlara mahal verilmemesi, Kur'an-ı Kerim okunduktan sonra mushafların rahlelerin üzerinden kaldırılarak dolaplara koyulmasının uygun olduğu hatırlatılıyordu (Suriye, 1901: 1800).

2.4. Gayrimüslimler

Daha önce de bahsedildiği gibi vilâyet tebaasında Müslümanların yanı sıra gayrimüslimler de bulunmaktaydı. Dolayısıyla gazetede dînî anlamda yer verilen haberler içerisinde gayrimüslimler ile ilgili haberler de bulunmaktaydı. Suriye'de Hristiyan topluluklardan öne çıkan Rum Ortodoks, Katolik, Maruni, Ermeni ve Protestan gruplar bulunmaktaydı. Çoğunluğu Rum Ortodoks idi (Samur, 1988: 153).

Azınlıkta olan gayrimüslim gruplar kendi dinlerine ait özel günleri diledikleri gibi kutlayıp ibadet edebiliyorlardı. Nitekim Rum Ortodokslara ait Paskalya Bayramı'nda kilisede gerçekleştirilen dua merasiminde dönemin padişahı II. Abdülhamid'e hayır duası edilmekteydi (Suriye, 1899: 1710). Bu hususta göze çarpan noktalardan biri de Müslüman ve gayrimüslim halk arasındaki ilişkidir. 1899 yılında Şam'da Katolik Patrikliği görevine getirilen şahıs bölgedeki diğer memurlar tarafından ziyaret edilerek tebrik edilmiştir. Gazeteden anlaşıldığı kadarıyla iki taraf arasında sağlıklı ve olumlu bir diyalog bulunuyordu (Suriye, 1899: 1713). Ayrıca vilâyet içinde bulunan gayrimüslim vatandaşların İslam dinine girmeleri Müslümanlar tarafından bir sevinç kaynağı olarak algılanmaktaydı. Öyle ki bu tarz haberler gazetede yayımlanarak halk ile paylaşılıyordu (Suriye, 1899: 1713, 1714).

Sonuç

Bu çalışmada Suriye Vilâyet gazetesi çerçevesinde bölgenin sosyal yaşantısı incelenmiştir. Gazeteden anlaşıldığı kadarıyla farklı dinlere mensup Suriyeli Osmanlı tebaası bir arada yaşamayı başarmış, devletin ve halkın ortak değerleri olan özel gün ve bayramları bir arada kutlanmış, herkesin dini değer ve ritüelleri rahatça yaşanmıştır. Müslüman ve gayrimüslim halk devlet tarafından bazen düzenlenen özel gün kutlamaları ve törenlere coşkuyla katılım sağlamış, saygı gösterisinde bulunmuşlardır. Vilâyette hem devlet hem de halk için kutsal sayılan İslam'ın dînî değerleri doğrultusunda bir yaşam tarzı benimsenmiş görünüyor. Gayrimüslim vatandaşların da dînî değerlerine saygı duyularak bir arada yaşanmıştır. Ancak gazetenin resmî niteliğe sahip olması itibarıyla bu durumun başka kaynaklarca da tetkik edilmesinde fayda bulunmaktadır. Gazeteden anlaşıldığı üzere muhacirler, hacılar, düşkünler gibi yardıma muhtaç gruplara ve kişilere devletin yardım politikası gazetede gündemde tutulmuştur. Belki de bu yola ve gazete vasıtasıyla devlete bağlılığın

artırılması hedefleniyordu. Bu hedef doğrultusunda yayımlanan haberlerle hizmetkâr ve yardımsever bir devlet portresi çizilmektedir.

Kaynakça

Gazete ve Salname

Suriye Vilâyet Gazetesi 1710, 1711, 1713, 1714, 1717, 1718, 1723, 1731, 1735, 1742, 1743, 1745, 1749, 1757, 1771, 1777, 1783, 1792, 1793, 1794, 1795, 1797, 1800, 1805, 1817, 1829, 1830, 1832, 1839, 1850, 1851, 1853, 2508.

Suriye Vilâyet Salnamesi 1900/ H. 1318/ R.1316-1317

Araştırma Eserleri

Akyıldız, Ali, (2015). "Osmanlı İstanbul'unda Deniz Ulaşımı (Modern Dönem)", *Antik Çağ'dan XVI. Yüzyıla büyük İstanbul Tarihi*, İBB Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul, 436-479.

Buzpınar, Ş. T. (2009). Suriye- Osmanlı Dönemi. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37, 550-555.

Düzgün, Mehmet Ali, (2009). "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Muhtacin Maaşı ve Uygulaması" (*Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*).

Geçili, D. (2017). Osmanlı Devleti'nde Hacıların Gemilerle Nakledilmesi Sırasında Alınan Önlemler. *Tarih Okul Dergisi*, 10 (30), 61-83.

İnbaşı, Mehmet, (2001). "Yavuz Sultan Selim'in Şam'daki Vakfiyesi", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:16 219-232.

Küpeli, Özer, (2019) "Osmanlı Devleti'nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırının Tarihine Dair", *Osmanlı* 3, 490-497.

Özşenel Mehmet, (2013). "Sahih-i Buharî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11 (21) 457-484.

Samur, Sabahattin, (1988). Suriye Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908). (*Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*).

Saylan, Kemal, (2017). "Suriye Vilâyetine Göç Eden Kafkas Muhacirlerinin İskân ve İaşe Meselesi", *Geçmişten Günümüze Göç I*, 433-442.

Topal, Mehmet., Erdemir, Erkan., Kırılı, Engin, (2012). "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:25 37-64.

CUMHURİYETİN ÇOK YÖNLÜ BİR SİMASI

MUHİTTİN BAHA PARS

(1300-1884/85-1954)

Muhammet KEMALOĞLU*

Özet

Muhittin Baha Bey, Bursa'da doğmuştur. Muhittin (Muhiddin) Baha Pars, Milli Mücadele ve TBMM'nin ilk devresinin önemli şahsiyetlerindedir. Muhittin Baha Pars, aynı zamanda gazeteci, hukukçu, cemiyetçi ve milletvekili kişilikleriyle de tanınmaktadır. Muhittin Baha Bey çok yönlü bir karakterdir. Köklü bir aileye mensup olması, aile üyelerinin tanınırlığı, dönemin ileri gelenlerine yakınlığı, gençliğinden vefatına kadar, hep Milli Mücadele faaliyetlerinde olmuştur. Bu çalışmada Muhittin Baha Bey'i, ulaşabildiğimiz tüm kaynaklar ile akademik bir bakışla ele alarak, hem yakın dönem Türkiye tarihine tanıklık etmiş bir şahsiyetin gözüyle döneme bakmış olacağız hem de bu yakın dönem tarihimizde önemli bir yer eden Muhittin Baha Bey'i kapsamlı olarak tanıtmış olacağız. Osmanlı Devleti'nin son ve yeni Türk Devleti'nin inşa ve gelişim yıllarında birçok alanda önemli görevler almasına, faaliyetlerde bulunmasına rağmen hakkında yazılanlar oldukça sınırlıdır. Bu çalışmamız ile Muhittin Baha Pars'ın hayatına ışık tutmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Bursa, Hukukçu, Gazeteci, Siyaset Adamı.

MUHİTTİN BAHA PARS WHO WAS A VERSATILE FIGURE OF THE REPUBLIC

(1300-1884/85-1954)

Abstract

Muhittin Baha Bey was born in Bursa. Muhittin (Muhiddin) Baha Pars is one of the significant figures of the National Struggle and the first period of the Turkish Grand National Assembly. Muhittin Baha Pars is also known for his journalistic, legal, social and parliamentary personality. Muhittin Baha Bey has a versatile character. Being a member of a very deep-rooted family, the recognition of his family members, his closeness to the notables of the period, he has always been in the activities of the National Struggle from his youth until his death. With this research, we will both look at the period through the eyes of a person who has witnessed the recent history of Turkey, by considering Muhittin Baha Bey with an academic point of view with all the sources we can reach, and comprehensively introduced Muhittin Baha Bey, who has an important place in our recent history. Despite the fact that the Ottoman Empire took important roles and activities in many areas during the construction and development years of the last and new Turkish State, the writings about it are quite limited. With this work, we will try to shed light on the life of Muhittin Baha Pars.

Key Words: Bursa, Journalist, Lawyer, National Struggle, Politician.

Giriş

Muhittin Baha Pars¹, Bursa'da 1300-1884/85 tarihinde Baba Efendi Dergâhı'nda-bugünkü Vakıf İşhanı'nın bulunduğu yerde-doğdu². Babası, Ahmed

---

* Dr., TRT Kurumu Genel Müdürlüğü, e posta: @gmail.com, ORCID: 0000-0001-7542-7517

Baba Efendi Dergâhı/Tekkesi Şeyhi, Şeyh Bahaattin Efendi, annesi Bursa kumandanı olan Hafız Mustafa Paşa'nın kızı Nâkiye Hanım'dır³. Muhittin Baha Bey'in ailesi Umurbey'in, hatta ondan önce kurulmuş olan Kozca Köyü'nün tarihinde ve idaresinde önemli bir yeri olan 600 yıllık geniş bir ailedir. Bunlar, Pars Beyler Sülalesi olarak tanınırlar. Pars ailesinin kökenleri, II. Murat dönemi tanınmış simalarından Pars Bey olarak bilinen Şeyh Abdullah oğlu Bedrüddin Mahmut Bey'e dayanır⁴. Pars Bey, Abdullah oğlu Bedreddin Mahmut Bey'in namı-ı diğer bir şöhretli ismidir. Vakfiyesinde bu zat için "Emir-ül-Azam" tabirinin kullanılması, kendisinin büyük bir amir ve kıymeti yüksek bir şahsiyet olduğunu belirtiyor. Şerafettin Yakup Bey, Ağazade Ahmet Bey, Ahmet Baba Efendi ise büyük dedelerinden bazılarıdır. Seyyid Hacı Hâfız Mehmed Said Efendi, Şeyh Hâfız Bahaeddin Efendi ile El Hafız Nuri Efendi amcalarıdır. Ayrıca, Bursa Belediye Başkanlığı yapan Ahmet Muhtar Bey⁵, eğitimci ve yazar Vedide Baha Pars bu soydan gelmektedir. Umurbey'de kalan Pars ailesi mensupları başta Pars olmak üzere Seyhan, Önev, Küçükdağ ve Okay soyadları ile soylarını sürdürmektedirler⁶.

Muhittin Baha, Bursa'nın sanat ve siyaset hayatına yön veren Pars kardeşlerin en küçüğüdür. O, büyük ağabeyi Mehmet Baha ve ortanca kardeş Hakkı Baha, Bursa'da 19. yüzyılı, 20. yüzyıla taşıyan kişiler arasında yer aldılar. Muhittin Baha

---

¹ TBMM Albümü 1920-2010, Ed. Sema Yıldırım ve Behçet Kemal Zeynel, C:1, TBMM Yayını, Ankara, 2010, s.19.

²Muhittin Baha Pars, TBMM Üyeleri İçin Tercüme-i Hal, Sicil: 318, Dosya:45, Seçim Dairesi: Bursa, TBMM Arşivi, D:5, İçtima Senesi:76, Fevkalâde.; https://www.bursa.bel.tr/dosyalar/yayinlar/bursadazaman_10.pdf [20 Şubat 2022].; Baha Bey, Soyadı Kanunu'ndan sonra "PARS" soyadını almıştır. <https://www.belgeseltarih.com/millet-yolunda-cerkes-edhem-bey-ve-cerkeslere-bir-hitabesi-nisan-1920> [20 Şubat 2022].; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/406533> [20 Şubat 2022].; Ayrıca bakınız: Muhammet Kemaloğlu, Hakkı Baha Pars: Hayatı ve Eserleri (1879-1942), *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2022.

³ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

⁴ Celil Bozkurt, "Milli Mücadele Döneminde Muhittin Baha Pars", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 56, 2015, s.11-32.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

⁵Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi BOA., DH.I.UM.EK., 53.47.1 (Bursa'nın eski belediye reisi Muhtar Bey'in Kestel namındaki köyde kain piriç tarlalarının pis sularının Susıgırlık Köyü'ndeki dut bahçelerine büyük zarar verdiği...-Hicri 12 09 1337); Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi BOA., HSDHADB., 4.88.1 (Bursa mebusluğuna seçilen Edirne Valisi Hacı Adil Bey'e, Bursa Belediye Reisi Muhtar Bey'den gelen tebrik telgrafı); Meclis-i Umumi-i Bursa Azasından Muhtar Bey, Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, Bursa, Matbaa-i Vilayet-i Hüdavendigâr, 1287/1870-1927, s.440.; <https://www.bursa.bel.tr/eski-baskanlar/sayfa/328> [20 Temmuz 2022]. ; "XIX.-XX. yüzyıl Bursa belediye başkanlarından. Ahmet Baba dergâhının kurucusunun soyundan gelmedir. Babası Hasip Efendi, dedesi de El-hac Mehmet Sait Efendi'dir. Birkaç kez Bursa Belediyesi meclis üyeliklerinde ve başkan yardımcılığında bulunmuş. Kentin işgalden kurtuluşu üzerine 11 Eylül 1922'de belediyede toplanan bir kurul tarafından belediye başkanlığı görevine seçilmiş. Bu görevini 9 Mart 1923'e değin sürdürmüştür." <https://www.bursa.bel.tr/eski-baskanlar/sayfa/328> [20 Temmuz 2022].; <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/muhtar-bey.html> [20.02.2022].; Ertuğrul Gazetesi, 3 Ağustos 1911, Raif Kaplanoğlu'ndan e-posta ile alınan belge.

⁶<http://yesilbursadergisi.com/mobil/koseyazisi.php?id=733> [20.02.2022].

Bey, büyük ağabeyi Mehmet Baha (kendisi Reşat Nuri Güntekin'in Çalıkuşu romanındaki Kamuran'ın esin kaynağıdır ve ilk Türk Opera bestecisidir) ve Hakkı Baha (Atatürk'ün Harp Okulu'ndaki sıra arkadaşıdır ve aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 10 kurucusu arasındadır ki, Mustafa Kemal'i İttihat ve Terakki'ye üye yapan da Hakkı Baha'dır) ile birlikte büyüdü⁷. Eşi Vedia Pars'tır⁸. Ömer Muhittin Baha Pars adında bir evlatlığı vardır⁹.

Muhittin Baha, Bursa Mekteb-i Sultanisi'ni sonrasında da Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'den pekiyi derece ile 26 Teşrinievvel 1329/8 Kasım 1913'te bitirir. Muhittin Baha Bey, fakültede iken 1906 (1322) tarihinde Temyiz İstida Dairesi'nde çalışmış ve bu görevinden istifa ederek 1909-1910 (1325-1326) yılları arasında Bursa Hidayet Azalığı yapmıştır. Kasım 1913 (25 Teşrinisani 1329)'te aldığı 1200/993 numaralı ruhsatname ile Dava Vekilleri Cemiyeti bünyesinde avukatlık da yapmıştır¹⁰.

Muhittin Baha Bey, Bursa Sultanisi'nde edebiyat, mantık, felsefe öğretmenliği (Muhiddin Baha Bey, Edebiyat ve Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye, Kitabet muallimi), Kız Muallim Mektebi Muallimliği ile Bursa Dârü'l-Muallimât Kitabet muallimliği¹¹ yapmıştır.

1. Milli Mücadele Dönemine Kadarki Faaliyetleri

⁷ "İstiklal Marşı'nın Şairi Bursalı Bir Avukat-Siyasetçi Olabilirdi". Rıza Ertekin, "Muhittin Baha Pars'ın Hayatı ve İstiklal Marşı", *Bilanço Dergisi*, Yıl: 15, (145), 2013, s. 44-45.

⁸ Resmî Gazete, Sayı: 11048, 1 Mart 1962 Perşembe, s.45.; Resmî Gazete, Sayı: 9548, 1 Mart 1957 Cuma, s.16562.; <https://tam-metni.nasil-yazilir.com/2020/06/11-temmuz-1945-aksam.html> [29 Mart 2022]..; https://www.TBMM.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunTBMMc045/kanunTBMMc045/kanunTBMMc04500034.pdf [29 Mart 2022]..; https://www.TBMM.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar/kanunTBMMc045/kanunTBMMc045/kanunTBMMc04500034.pdf [29 Mart 2022]..; "“Vefat”, *Milli Mücadelenin önde gelenlerinden Bursa eski Milletvekili merhum Muhittin Baha Pars'ın vefakâr eşi Baha Altıntaş, merhum Vedide Baha Pars, Cahit Pars, Selma İris, Dr. Bedrettin Pars, Umur Pars. Fikret Öndin, Kezihe ve Selâmi Dinçer ile Pars Umur, Arcul ailelerinin yengeleri, Muzaffer Pars, Hikmet, Nadide, Nejat, Tunç Bengililerin manevî anneleri Vedia Pars* 25 Eylül 1973 günü vefat etmiştir. Aziz nâşî 27.9.1973 Perşembe günü (bugün) öğle namazından sonra Şişli Camiinden alınarak Zincirlikuyu Kabristanında toprağa verilecektir. Allah rahmet eylesin." Cumhuriyet, Sayı: 7663, <https://www.cumhuriyetarsivi.com/katalog/192/yazar/63-OKTAY+AKBAL/1973/9/27.xhtml> [26 Nisan 2022]..; https://www.TBMM.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS_/t13/c015/b052/cs_130150520362.pdf [20 Temmuz 2022].; "Bursadaki Meşhur Havuz Meselesi", *Vakit*, Sayı:9877, 20 Temmuz 1945 Cuma, s.4.; <https://www.kanunum.com/files/34-1.pdf> [20 Temmuz 2022].; <https://www.kanunum.com/files/7466-1-1.pdf> [20 Temmuz 2022].

⁹ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

¹⁰<http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/hgdmakale/2011-2/11.pdf> [20 Temmuz 2022].

¹¹ "Okulun ilk hocalarından Muhiddin Baha Bey Kitabet...". Sabri Becerikli-Muammer Demirel, "Osmanlı'dan Cumhuriyet Bursa'sına Miras Kalan Öğretmen Okulları (1883-1975)", *Uludağ Üniversitesi, Journal of History Studies*, Volume 9, Issue 1, March 2017, p. 65-84.; Yasemin Tümer Erdem, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi, TTK., 2013, s.322.; BOA., DH.EUM.VRK, 25/49.; <http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/hgdmakale/2011-2/11.pdf> [20 Temmuz 2022].

Bursa İkinci Meşrutiyeti coşkuyla karşılayan Anadolu kentlerinden birisi idi. Bursa'da İyd-1 Milli Bayramı'nın ilk kutlaması 10 Temmuz 1909 da gerçekleştirilmiştir. Bayram günü valinin konuşmasının ardından, Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetiminden Celal Bey (Bayar), Avukat Muhittin Baha Bey (Pars) da konuşma yapar¹². Muhittin Baha'nın, Bursa'da düzenlenen İstanbul'un Fethi etkinliğinde konuşma yapanlar arasındadır¹³.

Muharebeler sadece savaşanların hayatını etkilemez ve muharebeler sadece er-erbaş ve zabitan ile yürütülmez. Cephe ardı dediğim alan vardır ki bu alan harp sahasını dolduranların tanıdığı, tanımadığı, bilip bilmedi binlerce etkenle iç içedir.

I. Cihan Harbi, tarihte meydana gelen en büyük harplerden bir tanesi olmakla yıkıcı, sarsıcı, yok edici özellikleri ile birçok ilki içerisinde barındırır. Harp sahası itibariyle dünyanın diğer bir ucundan gelen bir ANZAK askeri yine bir Maraşlı, Kırşehirli, Konyalı, Antep'li ve daha birçok Türk toprağından gelen askerlerle karşı karşıya gelmiştir. Bir ölüm kalım savaşı olan bu dünya harbinin her cephesi önemli olmakla birlikte Çanakkale Cephesi, Türkler için varlık yokluk mücadelesinin adı olmuştur. Bu nedenle tüm dünyanın gözü buradadır.

Hatta 1915 haziranında Çanakkale cephesinde vuku bulan kahramanlıkların görülmesi ve burada yaşananların tercümanı olunması için cephe bölgesine heyetler kabul edilir. Ahmet Ağaoğlu, Ali Canip, Celal Sahir, Enis Behiç, Hakkı Süha, Hamdullah Suphi, Mehmet Emin, Orhan Seyfi cepheye gidenlerdendir.

Muhittin Baha Bey de Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesindeki askerin/savaşın durumunu yerinde görmek, incelemek ve elde ettiği izlenimleri öğrencilerine aktarmak, "*milletimizin asar-ı hamasetini müşahede ve bilahare tabiye-i nakl ve hikâye eylemek üzere*" Maarif Nezareti'nden izin talebinde bulunur. Muhittin Baha Bey'in talebi uygun bulunur ve Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Başkumandanlığı Vekâleti de "*Saha-i harbe Azimet arzusunu izhar eden sultaniye Edebiyat Muallimi Muhiddin Baha Bey'in*" cepheye izamına ve cephe hattındakileri görüp aktarmasına izin verir¹⁴.

2. Milli Mücadele Dönemi'ndeki Faaliyetleri

Muhittin Baha Bey, Binci Dünya Harbi sonrası başlayan işgaller döneminde de boş durmaz. İstanbul'un işgaliyle başlayan bu sıkıntılı günlerde Beşinci Balıkesir

---

¹² Turgay Akkuş, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayri Müslimler, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarh Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir, 2008, s.165-167.; Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, İstanbul, 2001, s. 296.; Ertuğrul, 30.B.1329/27 Temmuz 1911, S.68, s.2.; Turgay Akkuş, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayri Müslimler, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarh Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir, 2008, s.165-166.

¹³Tanin, nr. 1966, 31 Mayıs 1330, 13 Haziran 1914, s. 4.; Ali Şükrü Çoruk, "Bir Gelenek İcadı Olarak II. Meşrutiyet Döneminde Gerçekleştirilen İstanbul'un Fethi Törenleri", FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 7 (Haziran 2016), s.79-98.

¹⁴ MF.MKT.1210.84.1-5 (H-21-09-1333).

Kongresi düzenlenir. Kongre, kapanışından bir gün önceki toplantısında Heyet-i Merkeziye'yi de belirlemiştir. Hüdâvendigâr Vilayeti adına Heyet-i Merkeziye'ye Muhittin Baha seçilmiştir¹⁵. Muhittin Baha Bey, mütareke devresinde Ermeni tehciri davasını gören Bursa Divan-ı Örfiye davasında Bursa memurlarından birçoklarının parasız olarak haklarını müdafaa eylemiş ve cümlesinin beraat eylemesine, hak ve hakikatin meydana çıkmasına canla başla çalışmıştır¹⁶. Celal Bayar, Muhittin Baha Bey'in bu çalışmaları hakkında şunları yazmıştır: “..Gazi Ahmed Muhtar ve Kamil Paşa hükümetlerinin aczini ve özellikle Balkan Savaşı'nın perişan idaresini gördükten sonra bütün kanaatiyle bizimle (Celal Bayar) beraber olmuştur. Kulüpler (İttihat ve Terakki Kulüpleri) kapatıldıktan sonra onun yazıhanesi adeta merkezimiz haline gelmişti¹⁷. Ateşkesten sonra, Ermeni göçürme davasını gören Bursa Müdafaa-i Arifiye davasında, birçok memurun haklarını ücretsiz olarak korumasıyla ünlendi. Kurtuluş Savaşı sırasında Müdafaa-i Hukuk örgütünün kurulmasında ve gelişmesinde büyük katkıları oldu¹⁸.” diyerek, O'nun daha İkinci Meşrutiyet devrinde dahi etkili şahsiyetlerden biri olduğunun altını çizer.

İzmir'in işgalini müteakip “Redd-i İlhak” veya Müdafaa-i Hukuk” adlı teşkiler ortaya çıkmıştı. Bursa Redd-i İlhak Cemiyeti de bu teşkilerden biri idi. Muhittin Baha Bey, Bursalılarda direniş fikrinin yayılmasını ve Kuva-yı Milliye taraftarı teşkilerin oluşmasına katkı sağladı. Yapmış olduğu milli eylemler nedeniyle Bursa Valisi Gümülcineli İsmail Hakkı Bey tarafından takibe uğradı, Konya'ya sürüldü. Albay Bekir Sami Bey'in Bursa'ya gelmesi ve akabinde Gümülcineli İsmail'in İstanbul'a kaçması sonrası memleketine dönebildi. Cemiyet Temmuz 1919'da kurulmuş, Muhittin Baha ve ağabeyi Hakkı Baha Bey'de kurucuları arasındaydı¹⁹. Cemiyet, bir müddet sonra Bursa Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne katıldı²⁰. Cemiyetin ilk başkanı Erzurumlu Salih Hoca idi. Cemiyetin merkez heyetinde bulunan Muhittin Baha Bey, Bursa Müdafaa-i Hukuk kararlarında ve faaliyetlerinde etkili olmuştur. Cemiyetin ilk bildirisi, onun görüşleri dâhilinde hazırlanmıştı. Cemiyetin başkanlığına 1920 Nisan'ında Hakkı Baha Bey seçilmişti²¹.

---

¹⁵ İlkay Tuncay, Balıkesirli Bolak Ailesi ve Türkp petrol Vakfı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s.55.

¹⁶ Kamil Kepecioglu, Bursa Kütüğü, C: III, Yay.Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M.Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, s.209.; Raif Kaplanoğlu, Bursalı Şair ve Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi, 1988, s.258.; <http://www.bursabarasu.org.tr/sayfalar.php?sayfa=12> [20 Temmuz 2022].

¹⁷ Celal Bayar, Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş, C: III, 1997, s.152.

¹⁸<https://www.balikesir24saat.com/kurtulus-savasini-nasil-kazandik-cumhuriyet-nasil-kuruldu/> [20 Şubat 2022].

¹⁹ Bkz. Mümtaz Şükrü Eğilmez, Milli Mücadele'de Bursa, İstanbul Tarih Yayınları, İstanbul, 1980, s.189.; Yılmaz Akkılıç, Kurtuluş Savaşı'nda Bursa, Birinci Kitap, Mondros'tan İşgale, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa, 2008, s. 56, 70-72.

²⁰ “Cemiyetin Başkan Erzurumlu Salih Hoca, Muhittin Baha, ... Ahmet, Binbaşı Abdullah, Müderris Kara Yusuf, Ahmet Muhtar, Mümtaz Şükrü ve Gemlikli Necati beylerdi.” Bkz. Eğilmez, a.g.e., s.189.

²¹ Saime Yüceer, Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2001, s.48-51.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.

Bursa'nın işgali ile birlikte ülkenin birçok yerinde protesto gösterileri yapılmış, yaşanan üzüntü, öfke ve tepkiler çığ gibi her yanı sarmıştı. Bu öfke ve isyan Meclis sıralarında, kürsüsünde de kendine yer bulmuştu. Mustafa Kemal, "...efendiler, bazı yerler işgal edilmiştir ve bunun üç misli daha işgal olunabilir. Fakat bu işgal hiçbir vakitte bizim imanımızı sarsmayacaktır" diyerek oluşan korku ve endişeyi azalttı²². 10 Temmuz 1920 tarihli Meclis Oturumunda işgale karşı bir duruş göstermek için meclis kürsüsüne siyah örtü asıldı.

Bursa'nın işgali sonrası Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesi'ne askeri bir inceleme gezisi düzenledi. Muhittin Baha Bey bu geziye katılanlar arasındaydı²³. Gezi sonrası vekiller TBMM'de cephede olup bitenleri anlattılar. Muhittin Baha Bey, Bursa'nın işgali sırasında sorumsuzlukla hatta düşmanla iş birliği yapmakla suçlanan Bursa halkını savunmayı bir "vazife-i milliye" addettiğini söyledi. Devamında, Bursalıların "vazife-i vataniyesini ifa etmekten" çekinmediklerini, gerçek suçluların bu memleketin münevverleri ve zenginleri olduğunu vurgulayarak konuşmasını bitirdi²⁴. Bursa Milletvekili Muhittin Baha Pars'ın eşsiz bir konuşma yaptığı ve Namık Kemal'in;

"Vatan bağına düşman dayamış hançerini, Yok, mudur kurtaracak bahtı kara maderini (annesini)" mısralarını okuduğu, bunun karşılığını Atatürk'ün, gök gürültüsünü andıran sesiyle;

"Vatan bağına düşman dayasın hançerini, Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini" şeklinde verdiği anlatılmıştır²⁵.

Muhittin Baha Bey, Meclis'te, Kurtuluş Savaşı anılarını anlatırken, "bayrak" ile ilgili bir hatırasına değinir. 9 Ağustos 1920'de, İnegöl Cephesi'nde yaşı on beş ya da on altı olabilecek bir çocuğa, bayrağı taşıma görevi verildiğini söyler. İçlerinde daha tecrübeliler bulunurken, onlar, bu görevi askerlik için küçük denebilecek yaştaki bir çocuğa vermelerinin sebebini; *"İnegöl Cephesinde ağaçlar arasında, sisler arasında askerilerimizi gezerken, onların ayrı ayrı ellerini sıkarken, on beş yaşında bir çocuk gördük. Bu nazarı dikkatimizi çekti. Oğlum burada ne geziyorsun? dedim. Vatan vazifemi yapmaya geldim dedi. Sen dedik, oğlum muharebe ettin mi? Ettim. İzmir cephesinde müdafaa! Vatanı korumakla görevli olan asker arasın-da ben de bulundum dedi. O küçük çocuğun, fakat o büyük kalbin yanında büz bir parça küçüklük hissederek, onu okşayarak elini*

²² TBMM Z.C., D:1, C:2, Oturum:30, 8 Temmuz 1336/1920, s.226.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.

²³ Vakit, 14 Ocak 1339/1923, No. 1830.; Selami Kılıç, "Batı Anadolu Gezisi Esnasında Mustafa Kemal Paşa'yı Karşılama Törenleri", *Atatürk Dergisi*, Yıl 1989, C:1, Sayı 3, s. 146-174.

²⁴ TBMM Z.C., D:1, C:3, Oturum 45, 9 Ağustos 1336 (1920), s.158-159.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.; TBMM Z.C., C.3, D.1, İçt.1, 09.08. 1336, s.159.; Ümit Yetik, "Milli Mücadele Yıllarında İnegöl (1918-1922)", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:1, Aralık 2016, s.107-120

²⁵ Necla Aslan, Bursa Halkevi Uludağ Dergisi ve Türk Devrimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s.132.; Mustafa Kemal Atatürk, "Büyük Millet Meclisi'nde Konuşma Bursa Mebusu Muhittin Baha Beyin Sözleri Hakkında (13 Ocak 1921)", Atatürk'ün Bütün Eserleri, C: 10 (1920-1921), Kaynak Yayınları, İstanbul, Birinci Basım: Mart 2003, s. 285.

sıkarak ayrıldık. Bir diğerk mahalde on altı yaşında bir çocuğa rast geldik. Onun elinde mübarek bayrağımızı, altı yüz elli seneden beri bize çan veren, bize istiklâl veren, fakat bugün tehlikede bulunduğundan dolayı onu tehlikeden kurtarmak için hepimizin yemin ettiği güzel bayrağı bulduk ve ihtiyarlar, elli altmış yaşında adamlar bulunan ordu içinde yirmi otuz yaşında kahramanlar bulunan ordu içinde, o güzel, bayrak; on beş, on altı yaşında bir çocuğa verilmişti. Ona o kadar itimat etmişler, onun imanına, onun Türkülük ve Müslümanlık ruhunu temsil etmesine o kadar iman etmişler ve o kadar itminan peyda etmişlerdir ki o bayrağı ona vermişiler ve haydi oğlum demişler sen altı yüz senelik Osmanlı tarihinin güzel ve yüksek mümessilisin, onu müdafaa et. O kahraman çocuğun elini tuttuk. Oğlum Allah seni millete bağışlasın dedikten sonra ayrıldık” şeklinde açıklar”²⁶.

Sevr Antlaşması tartışmaları esnasında, İstanbul'da Tevfik Paşa'ya çekilen telgraf mevzuu üzerine, Muhittin Baha Bey, “Efendim; bendenizce ne şekilde yazılırsa yazılsın İstanbul'un zihniyeti başka, bizim zihniyetimiz başkadır. Bizim zihniyetimiz milletten doğan bir zihniyettir. Onlarınteki tefessüh etmiş bir zihniyet, bizimki milletin ruhundan doğan yeni zihniyettir. Bu mütefessih zihniyetin bizim zihniyetimizi anlamasına imkân yoktur. Fakat mademki Meclisi Âliniz böyle bir şeyin yazılmasına karar vermiştir, Hamdullah Subhi Bey kardaşımızla, Mehmet Akif Beyefendi üstadımız bir şey hazırlarlar. Şiddet itibariyle daha muvafık gördüğüm Hamdullah Subhi Beyin yazdığı şeyi aynen kabul buyurmazsanız, Mehmet Akif Beyefendininki gayet iyi yazılmış veyahut üç dört kişi tarafından bir müsvedde kaleme alınmasını teklif ediyorum. Şunu da arz edeyim ki, tarihimizin en mühim noktasında, buraya kadar geldikten sonra zaaf ile mevkiimizi küçültmeyelim. Bulduğumuz yeri muhafaza edelim, inmeyelim²⁷.” şeklinde bir açıklama ile İstanbul-Ankara farkını ortaya koyar ve bir telgraf çekilecekse de bunu güvenilir eller tarafından yapılmasını önerir.

Muhittin Baha Bey, Kuva-yı Milliye'nin Umumiyyetle Müdafaa-i Milliye Teşkilatına Raptı ve İşlerinin Ciheti Askeriyece Teminin Derdest Bulunması Cihetiyle Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine Verilmekte Olan İnanatın Bedema Mal Sandıklarınca Ahzı Hakkında Kanun Layihası ve Kavanin-i Maliye Encümeni Mazbatası ve Kavanin-i Maliye Encümeninin Teklifi sonrası bu kanuna karşı çıkarak; “...Şimdi bize bugünkü hayatı veren, bu Meclisin burada teşekkülüne sebep olan, orduların piştarlığını yapan, hâlâ bu saatte cephelerde kahramanlıklarını gösteren bir cemiyetin ve onun efradının, sırası geldikçe aleyhinde bulunuyoruz. Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri, köylülerin, şehirlilerin intihabıyla vücade gelen cemiyetleri... Binaenaleyh bunlar birer müessesesi-i milliyedir. Eğer fena yerleri varsa, eğer bunların intihabında suistimalât varsa, eğer cebre müracaat edildiyse, fena olan odur. Fakat Müdafaa-i Milliye Teşkilâtının fenalığı yoktur efendiler...Hükümetin hakkı murakabesi vardır, hakkı teftişi vardır, tetkik ve teftiş eder,

²⁶ Gülperi Mezkit Saban, Millî Kimliğin Oluşturulması Bağlamında 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019, s.56, 114.; TBMM ZC:C.3, D.1, İçt.1, 09.08.1336, s.57.

²⁷https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=413&v_meclis=11&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=147 [20 Temmuz 2022].

suistimalât yapanları tecziye eder fakat böyle bir müessesesi-i milliye, ceffelkalem bir karar ile bahusus millî bir müessesenin aleyhine olan bir kanun ile yıkılmaz” der²⁸. Muhittin Baha, Bursa kuva-yı milliyecilerine isnat edilen bazı olumsuz sözler ve tavırlar üzerine mecliste açıklama yapma gereği hisseder ve “Paşa Hazretleri (Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa); iptidasından beri vazifesini hüsnü istimal ettiğini işittiğimiz bir Gök Bayrak taburu var. Bunlara demincek kabahat isnat ettiler. Hâlbuki bunlar da (2) ay evvel bendenize müracaat etmişler ve çıplaklıklarından şikâyet etmişlerdi. Binaenaleyh bunlar hakkında nokta-i nazarları nedir?” şeklindeki sorusu ile milli mücadelede görevli şahısların sıkıntılarını meclis gündemine getirmiştir²⁹. Muhittin Baha Bey, 30 Aralık 1920 tarihli gizli oturumunda ise “...düne kadar Yunan ordusu karşısında koşan iki kuvvet vardı. Birine Kuvay-i Milliye, birine kuva-yı muntazama-i askeriye diyorduk. Şimdi bu iki kuvvet karşı karşıya gelsin, ne yaptığını bilmeyen iki masum kuvvet birbirini boğsun. Neferlerin ne kabahati vardır? Binaenaleyh ben bu mühim meseleyi Büyük Millet Meclisinin haysiyeti, şerefi ve her şeyin fevkinde olmak üzere, gayemizden hiçbir şey feda etmemek şartıyla, uluvvü cenabımızı, afitokârlığımızı, yapılan şeyleri unuttuğumuzu gösterelim” demiş, Mustafa Kemal Paşa’ya seslenerek; “...Mustafa Kemal Paşa Hazretleri... Bu muazzam meselenin de Büyük Millet Meclisi Riyasetine lââyık olduğu veçhile hallini temenni ederim. Af ile uluvvücenab ile evvelâ kuvvetlerinizi göstererek, B.M. Meclisinin menafîûâliye-i vataniyesinin hiçbir cüzünü feda etmeyerek, âsileri teobih ve tekdir ediniz. Bu Meclisin, bu ulvî Meclisin uluvvü cenabını gösteriniz ve iki Müslüman kuvveti birbirine kırdırmayınız” diyerek, Kuva-yı Milliye’nin milli direniş hareketini gayri nizami harp şeklinde başlattığını, takdir edilmesi gerektiğini ifade etmekte idi” diyerek milli direniş hareketi mensuplarının her şartta desteklenmesini ister³⁰.

Çerkez Ethem’in Ankara Valisi’ni yetki dışı yargılama girişimi, İstiklal Mahkemeleri hakkındaki kararlara karşı çıkması, asker toplamada Dahiliye Vekaletine engel olması , Batı Cephesi Komutanlığı’nın iki kısma ayrılmasına karşı çıkması, düzenli ordunun kurulmasına gösterilen direnç göstermesi , Başkomutanlık yetkisinin TBMM’ye verilmesine, Çerkez Ethem kuvvetlerine 1. Kuva-yı Seyyare adının verilmesine karşı çıkması ile Yüzbaşı Tefik Bey ile Cephe Komutanlığı arasındaki çekişmeleri, Mustafa Kemal’i ve lider kadronun birçoğunu tedirgin ve rahatsız ediyordu. Yunan kuvvetleri ile ciddi bir çarpışma öncesinde Kuvve-i Seyyare’nin dağıtılması zorunlu hale gelmişti. Sorunun barışçı yollardan çözümü için yapılan bir dizi görüşme ve tartışmanın ardından M. Kemal 27 Aralık 1920’de Garb cephesi komutanlığına Çerkez Ethem birliklerinin imha edilmesini emretti. Muhittin Baha Bey, Çerkez Ethem olayında, Milli Mücadele’nin başlangıcına değinerek, Ethem ve ona bağlı kuvvetlerin affedilmesini ister. Bu kuvvetlerin

²⁸TBMM Z.C., D:I, C:4, s.473, 474.; Yaşar Özüçetin-H. Mehmet Dağıstan, “Meclis Celse Zabıtlarında Kuva-yı Milliye”, ÇTTAD, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), s.s.3-30.; TBMM Z.C., D:I, C:4, ss.470-482.

²⁹ Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları (TBMM Hükümetleri Dönemi), Hazırlayanlar: İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Gülşah Erdem Efe, TBMM Basımevi, Ankara, Aralık, 2014, s.148, 195, 211, 266, 268, 276.

³⁰TBMM GCZ, D:I, C:1, s.301, 302.; Özüçetin, Yaşar-Dağıstan, H. Mehmet, a.g.m., 2010, ss.3-30.

hizmetlerinden ve yararlılığından bahseder ve hâsıl olagelmiş meselenin çözümü için barış yolunun aranması gerektiğini ifade etmiş bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa söz alarak meclisteki hiçbir milletvekilinin bu meseleyi kan dökerek halledelim diyeceği kanaatinde olmadığını, kan dökülmemesi için ellerinden geleni yapacaklarını; ancak Ethem, Tevfik ve Reşit kardeşlerin hukuki olarak ağır cezalara tabi olabileceklerini beyan etmiştir³¹.

İstiklal Harbi döneminde Yunanlıların Batı Anadolu'yu işgalinden sonra Türklere karşı giriştikleri katliamlar, yağmalar ve yakıp yıktıkları köy ve kasabalar hakkında çok şeyler söylendi ve yazıldı. Konu dönemin meclis konuşmalarına da yansımıştı. Yunanlıların İnönü'den çekilirken birçok köyde ahaliyi katlettiklerinden, kadınların ırzına tasallut ettiklerinden ve halka ait hayvanları alıp götürmeleri üzerine, Fevzi Çakmak, *“B.M.Meclisi'nin genç ordusu, daha henüz ikmal olunmamış ordusu, ilk rüştünü bu suretle isbat etmiştir”* şeklinde bir açıklama yaparak Türk Ordusu desteklendiğinde her şeyin üstesinden gelebileceğini ifade etmişti. Bu husus, milletvekillerini coşturmuş ve heyecanlı konuşmalara yol açmıştı. Muhittin Baha bu ortamda Avrupa'ya olan düşüncesini *“Bu Avrupa denilen medeniyet kütlesi, bu sefiller ve sefiller kütlesi...”*³² şeklindeki ifadesiyle hislerini bildirmişti.

Kendisi, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin sene-i devriyesi hasebiyle miting yapan Ankara ahalisinin bir protestonamesi münasebetiyle duygularını, *“Efendim, bendeniz İzmir felâketini yakından görenlerden değilim...Orada dökülen kanlar vahdeti islâmiyeyi vücuda getirdi, orada dökülen kanlar bizi meskenete sevk eden mevaidi siyasiyeye mukabil ikazkâr bir münebbih oldu. Mütarekeden sonra ümidimizi yalnız Avrupa'nın mugfil medeniyetine, Wilson prensiplerinin ekzuberelerine raptetmiş idik. Bunlar iflâs eder etmez karşımızda İzmir cephesi vücuda geldi, İzmir cephesi vücuda gelmekle gaib olan kuvve-i mâneviyemiz avdet etti. Avrupa'nın nasıl müfsid, nasıl sahte bir adalet malif olduğunu anladık. Bugün bizi burada toplamaya saik olan sebeplerden birisi de İzmir cephesinin vücuda gelmesidir.”*³³ der.

Muhittin Baha Bey, Londra Konferansı'na gidecek Sulh Murahhas Heyeti için de *“Efendiler, bir erkânı harp heyeti bir harita başında oturur. Şu ve şu dairede harb edelim der. Ekseriyetin haricinde kalanlar neticede vazifeyi kabul ve kumandayı deruhte ederler. Bu aynen böyledir. Düşünülecek şey kıymet meselesidir. Arkadaşlarımızın söylediği şu veya bu sözü nazarı dikkate almayalım. Şu veya bunların arkadaş olmaları mevzubahis değildir. Şu*

³¹ TBMM GCZ, 30 Kânunuevvel 1920, s. 295-302.; İbrahim Bozkurt, “Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın Karşısındakilerden Biri Olarak Çerkez Ethem Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, Volume, 13/1, Winter 2018, s.163-186.; Cengiz Toptaş, Kuva-yı Seyyare, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bilecik, 2013, s.67-68.; https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=301&v_meclis=11&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=126 [20 Temmuz 2022].

³² Yaşa Semiz, “Milli Mücadele ve Mehmet Akif”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, Yıl: 2000, s. 450-451.

³³https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=312&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=016 [20 Temmuz 2022].

veya bu gruba mensup olduklarını düşünmek de hatadır. Düşünülecek şey onların imanlarıdır. Tetkik buyuracağımız şey iktidar, ehliyet meselesidir. Müttehit olalım. Bu zevat hakkında fazla izahat vermek istemiyorum. Kendileri buradadır, siz onları tanırırsınız. Kifayeti ilmiyeleri vardır. Ahlakları ve bu meselede imanları vardır. Onların gitmeleri lâzımdır. Bunun üzerine münakaşa edilmemesini istirham ediyorum. İmanı kâmil olmayıp buraya gelenler casus ve haini vatandır. Arkadaşlarımıza hürmet ediyoruz” şeklindeki izahı ile heyet üyelerinin seçiminin doğru olduğunu beyan eder³⁴.

Muhittin Baha Bey, 1921 (24 Şubat 1337 Perşembe)’de Ardahan ve Artvin’in Gürcüler tarafından tahliye edildiğine dair beyanat üzerine de “...Bendenize kalırsa Büyük Millet Meclisi kararı katisini vermiştir. Misakı Millî yegâne rehberimizdir. Heyeti Vekile zaten o dairede hareket ediyor.” demiş bunun üzerine, Fevzi Çakmak, “Bittabi Misakı Millî mucibince ârayı umumiyeye müracaatla meseleyi halledeceğiz ve bunun neticesine nazaran muamele yapılacaktır” izahını yapmıştır³⁵.

Muhittin Baha Bey, 1921’de, 724 şiirin katıldığı İstiklal Marşı yarışmasına, Muhittin Baha, “M” rumuzuyla katılır ancak kazanana verilecek 500 liralık ödül Meclis’te sorun yaratınca Muhittin Baha çekilir³⁶. Şiiri şu şekildedir:

“Altı bin yıl efendilik yaptın,
Kahraman Türk” idi cihanda adın.
Bir ateşten siperdin İslam’a
Sönmeyen bir güneş gibi yaşadın.
Ey büyük ünlü milletim ileri!
Hasmına çiğnetme koş bu şanlı yeri!
Düşmanın bir cihansa dostun
Hak Hakkın elbette müstakil yaşamak
Atıl, ez, vur, senindir istiklâl
Ebedî parlâsın şu al bayrak...
Ey benim şanlı milletim ileri;
Ele çiğnetme koş bu ülkeleri!

M. *”

Muhittin Baha Bey, 5 Ağustos 1921’de TBMM’de cereyan eden Başkumandanlık Kanunu müzakerelerinde kanunun ateşli savunucularından biri

³⁴<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT01/gcz01001145.pdf> [20 Temmuz 2022].

³⁵ Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları a.g.e., 2014, s.148, 195, 211, 266, 268, 276.

³⁶ TBMM Z.C., D:1, C:9, Oturum 6, 12 Mart 1337 (1921), s.85.

oldu³⁷. Muhittin Baha Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya hitap ederek; *“Paşa Hazretleri siz Çanakkale’de bir Kemal yeri vücuda getirdiniz, o Kemal yeri İslamiyet’i kurtarmış, payitahtı kurtarmış, milletin Harbi Umumide duçar olması muhtemel olan bir felâketten onu sıyanet etmişti”, “Paşa Hazretleri, siz Anadolu’da da bir Kemal yeri vücuda getireceksiniz ve onun karşısında başkaları için bir zeval yeri olacaktır. Paşa Hazretleri: o Kemal yerini siz tesis ettiniz”* der³⁸.

Bir grup milletvekili arkadaşları ile hıyaneti vataniye suçuna ait ilâmların Mahkeme-i Temyizce ele alınmasını isterler ve düşman tarafından tahliye edilen yerlerin zamanında tahliye edilmemelerinin protesto edilmesini ister³⁹.

Muhittin Baha Bey, Meclisin Kayseri’ye nakli hakkında da sadece milletvekilleri ve ailelerinin Kayseri’ye naklini, *“...Mebus ailelerini biz nakledeceğiz. Muhacir aileleri ne olacak? Bu, adaletle kabili tevfik olur mu? Zabitan aileleri burada kalsın nasıl olur? Mebus ailelerini takdim ettiniz. Zabitan ailelerini, ahaliyi, muhacirini arkada bıraktınız demezler mi? Hükümet vazifesini yapsın. Yaptığı surette bu mesuliyet...”* diyerek eleştirir⁴⁰.

Bursa, işgalin birinci yıl dönümünde Muhittin Baha, yaşanan Yunan saldırı ve zulmünü, *“Efendiler, bütün ömründe mağlubiyet ne olduğunu bilmeyen bir dakika için zillet-i mağlubiyetin ne olduğunu tanımamış olan, bir dakika için mukaddesat ve hukukundan en küçüğünü çiğnetmemiş olan Sultan Osman’ın türbesini biz efendiler bir sene evvel düşman ayakları altında bıraktık. Efendiler, 365 gün evvel Osmanlı tarihinin en yüksek servetlerini, en yüksek hatıratını, en büyük adamlarını, Müslümanlığın birçok evliyasının türbelerini Yunanlıların ayakları altında görmek bedbahtlığımıza duçar olduk”* şeklinde anlatır. Ancak bu kara, Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Muharebesi sonrasında değişir ve 11 Eylül’de Bursa düşman işgalinden kurtulur⁴¹.

Bursa'nın kurtuluşunun ilanıyla birlikte Bursa milletvekilleri Muhittin Baha, Dr. Emin ve Şeyh Servet Beyler Bursa'ya geldiler. Milletvekilleri, TBMM'ye

---

³⁷https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=328&v_meclis=11&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=3&v_birlesim=039 [20 Temmuz 2022].; TBMM GCZ, C:2, 5 Ağustos 1337 (1921), s.164-185.; TBMM GCZ, D.1, C.3, İnikat 39, 4.5.1338 (1922), Celse: 2, s. 320-321.; Yaşar Özüçetin, Kurtuluş ve Kuruluşta Milletvekili Gözüyle Gazi Mustafa Kemal Paşa (1920-1923), 2015, s.145, 146.

³⁸https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=175&v_meclis=11&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=2&v_birlesim=062 [20 Temmuz 2022].; Yaşar Özüçetin-Bülent Kara, “Meclis Celse Zabıtlarında Tarihî Şahsiyetler ve Yaşanmışlıklar Temelli Metaforlar Üzerine Bir İnceleme (1920-1923)”, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2016, Sayı: 16, s.271-285.

³⁹https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=552:554&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=22&v_birlesim=098 [20 Temmuz 2022].; https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=469&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=27&v_birlesim=198 [20 Temmuz 2022].

⁴⁰https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=223&v_meclis=11&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=2&v_birlesim=065 [20 Temmuz 2022].

⁴¹ TBMM Z.C., D:1, C:23, Oturum:100, 11 Eylül 1338, s.619-620.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.

gönderdikleri bir telgrafta Yunanlıların şehre zarar vermeye fırsat bulamadan kaçtıklarını arz ederek, halkın TBMM'ye şükranlarını ve milli hükümete saygılarını sundular. Bursa halkı, M. Kemal Paşa'ya bir şükran borcu olarak TBMM'nin Bursa'ya gelmesi arzulandı. Bunun üzerine bahsi geçen Bursa milletvekilleri ile Belediye Başkanı Muhtar Bey (Ahmet Muhtar/Pars), TBMM'yi Bursa'ya davet etti ancak Meclis bu daveti yerine getiremedi⁴².

Falih Rıfki Atay, 1922'de Muhittin Baha'nın Atatürk'e olan his ve düşünceleri ilgili bir anısını şöyle anlatır: *"Akşam'ın ilk sayfası için koskoca bir klişe hazırlamıştık: 'Elhamdülillâh, İzmir'e kavuştuk!' Kapıları açmanın imkânı mı var? Gazeteyi pencereden akıtıyorduk. Alan, yüzüne gözüne sürüyordu. Galata rıhtımı üzerinde kamçısı ile selâm marşını susturan beyaz atlı Franchet d'Esprey, o korkunç hayal, sanki bir operet sahnesinden kalma hoş bir hatıra idi! Doğrusu, daha fazla Dolmabahçe'ye gidip Vahideddin'i görmek istiyordum. İçimdeki tek zulüm hevesi bu idi. Vahideddin'i göremedim. Fakat sonradan ilk Meclisten kalma bir dostum, Muhittin Baha, bana bir Ankara hikâyesi anlattı. Onlar da sevinçten ne yapacaklarını bilmiyorlarmış. Mecliste bir aralık ellerini yıkamaya gitmiş. Asık suratlı bir milletvekili görmüş. Mustafa Kemal muhaliflerden biri:*

-Yahu nedir bu hâlin? diye sormuş. Öteki dudaklarını sıkarak:

-Ne var sanki? Nasıl olsa İzmir'i bize vereceklerdi. Nesini büyültüp duruyorsunuz? diye çıkmış da!

Sonra da:

-Yunanlılardan kurtulduk. Bakalım Mustafa Kemal'den nasıl kurtulacağız? demiş.

Evet, muhalifleri ve rakipleri sapsarı idiler. Ah! Bir kurşun, son Yunan kurşunu Mustafa Kemal'in göğsüne saplanamaz mıydı?

Doğu böyledir, dostlarım, Doğu'da kin, kolayca hıyanete kadar götürür. O gün sapsarı kesilenler veya onların kinini güdenler, şimdi bile o günün hatırasını söndürmeye uğraşmakta değil midirler? Doğu kini, vicdanları saran bu kanser...

Kanserlerin en habis soyu!" der⁴³.

3. İlk Dönem TBMM Faaliyetleri

Muhittin Baha (Muhittin Baha Bey, Muhittin Baha Pars, Muhyiddin Pars), TBMM'ye Bursa milletvekili olarak girer⁴⁴. Mustafa Kemal'in isteğiyle Meclis

---

⁴² TBMM Z.C., D:1, C:2, Oturum:105, 20 Eylül 1338, s.107.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.; TBMM Z.C., D:1, C:2, Oturum:32, 12 Temmuz 1336, s.279-286.; Muhittin Baha Pars, "Bursa'nın Sükûtu (8 Temmuz 1336)", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Temmuz 1922.; Muhittin Baha Pars, "Sevgili Bursa", *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Temmuz 1921.; Vedide Baha Pars, "Sevgili Bursamıza", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Temmuz 1922.; TBMM GCZ, D:1, C:3, 23 Eylül 1333, s.806-811.

⁴³ Falih Rıfki Atay, Çankaya, Nurer Uğurlu başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., Ekim 1999, s. 260.

⁴⁴ Muhittin Baha Pars, "Sevgili Hemşehrilerime", *Millet Yolu*, 18 Recep 1338/7 Nisan 1920.; TBMM Albümü, s.18-19.; <http://www.ankarabaros.org.tr/siteler/ankarabaros/hgdmakale/2011-2/11.pdf> [20

Başkanlık Kurulu Kâtibi seçilir⁴⁵. Muhittin Baha, meclisin açılışı ile birlikte muhtelif komisyon ve görevlerde de yer alır⁴⁶.

Muhittin Baha, Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkürlerini ise "(O), etrafa dağılmış olan kuvvetleri bir araya topladılar, milletin kaybolan kuvve-i mâneviyesine ifaza-i hayat edecek bir mesnet vücuda getirdiler", kendisine karşı şimdiye kadar kalbî minnetimizde saklıyor, icab ettikçe ötede beride söylüyorduk. Bugün kendilerini başımızda bulduğumuz için alenen, bizzat arzı teşekküre vesile bulmuş oluyoruz. Ben alenen, vazife-i teşekkürüyemi ifa etmiş olmakla vazife-i millîye ve vicdaniyemi de ifa etmiş olduğumdan eminim. Tasdiimden dolayı affınızı temenni ederim" şeklinde sunar⁴⁷.

Muhittin Baha, 16 Mart 1923 (1336) tarihinden itibaren "İstanbul Hükümeti'nce akdedilen bilcümle mukavelât, uhdat ve sairenin keemlemyekün addi hakkındaki kanun münasebetiyle, Mütarekenin tarihi akdinden beri Meclisi Millî'nin tasviip ve tasdikine iktiran ettirilmeyen ukudat ve mukarrerata dair kanun" şeklinde kabulünü teklif eder⁴⁸. 17 Mayıs birleşiminde, tasarı için İcra Vekilleri Heyeti'nin önerisi Adliye Vekili Celaleddin Arif Bey (Erzurum) tarafından açıklanmış yapılan görüşmeler neticesinde, İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920 tarihinden itibaren Millet Meclisi'nin bilgisi ve uygun görmesi dışında İstanbul tarafından akdedilecek veya edilmiş bulunan tüm anlaşma, karar, resmi bağlantı ve gizli anlaşmaların geçersiz sayılması gerektiğine karar verilir⁴⁹.

Sanayi ve ticaretin bakanlık düzeyinde ortaya çıkmasına dair yapılan ilk girişim 26 Nisan 1920 tarihinde "Bursa Milletvekili Muhittin Baha Bey ve arkadaşlarının On Encümenin Teşkilatına Dair Önerge" ile atılmıştır⁵⁰. Muhittin

---

Temmuz 2022]. ; TBMM albümünde, Bursa-1884, Baha-Nakiye-İstanbul Hukuk Mektebi-Fransızca-Hukukçu, Edebiyatçı ve Gazeteci-Bursa Bidâyet Mahkemesi Üyesi, Bursa Sultânisi edebiyat Öğretmeni, Edebiyat, Mantık ve Felsefe Öğretmeni, Dava Vekili, Millet Yolu gazetesi ve Haftalık Bursa dergisi sahibi-I. Dönem Bursa, V. Dönem Ordu Milletvekili-I. Dönem Divân-ı Riyâset Kâtibi, Maârif Encümeni Reisi-Eskişehir, Konya İstiklâl Mahkemeleri Üyesi-Evli. Ölüm Tarihi: 29.08.1954. TBMM'nin; I. Döneminde "Muhittin Baha", V.-VIII. Dönemlerinde ise "Muhittin Baha Pars" olarak kayıtlara geçmiştir. https://www5.TBMM.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/Cilt1.pdf [20 Temmuz 2022].

⁴⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi, Zabıt Ceridesi, D:1, C:1, Oturum 1, 23 Nisan 1336 (1920), s.2.; <https://www5.TBMM.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c003/TBMM01003059.pdf> [20 Temmuz 2022].

⁴⁶Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.; Ali Vehbi Teke, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde I-V. Dönem Adana Milletvekilleri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s.92.

⁴⁷https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=33&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=002 [20 Temmuz 2022].

⁴⁸https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=224&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=012 [20 Temmuz 2022].

⁴⁹ Yaşar Özüçetin, İsmail Filiz, "Meclis Zabıtlarına Göre Milli Mücadele'de İstanbul Hükümeti'nin Tutumuna Karşı Tepkiler ve Yorumlar," - Türklük Bilimi Araştırmaları, -S XXXIV.,2014 s.179- 206.

⁵⁰ TBMM Z.C., D:1. İçtima Senesi: 1. C: 1. İçtima Sayısı: 4, (26.04.1920), s.73-74-78; TBMM ZC., İ:17, 17.5.1336 Pazartesi, D: 1, C 1, İçtima Senesi: 1, s.322.; Ayşegül Saylam, 1920-1938 Yılları Arasında

Baha, Maarif Encümeni başkanı olur ve 27 Nisan 1920'de İrşad Encümeni'ne dâhil edilir⁵¹.

Muhittin Baha, 21 Eylül 1920 tarihinde, yağmaya girişenleri, bozguncuları, orduya ait silah ve mühimmat çalanları, casus ve köstebekleri, asker kaçakları, milli mücadeleyi engelleme, TBMM'nin varlığının korunması ve milli iradenin devamının sağlanması, amacıyla propaganda yapanları amacıyla, ülkenin farklı yerlerindeki isyanlar ve asker kaçakçılığının önüne geçmek üzere kurulan "İstiklal Mahkemeleri"nin üyeliğine seçilir⁵².

İstiklâl Mahkemeleri'nin geniş yetkilerle meclis denetiminden uzak bir şekilde faaliyetlerini sürdürmeleri muhalefetin ve bazı cephe kumandanlarının tepkisine yol açmıştı. Muhittin Baha Bey, İstiklal Mahkemeleri'ne karşı yapılan eleştirilere, "...Dün verdiğim kararlardan bugün muazzap değilim. Dünkü verilen kararın memleketin menfaatine hadim olduğuna kaani olduğum gibi bugün dahi eminim ve iddia ediyorum...Biz bu memlekete hıyanet edenleri astık. Biz bu memlekete karşı gelenleri astık. Biz bu davanın aleyhinde bulunanları astık. Biz sizin aleyhinizde bulunanları astık...Diyorum ki efendiler, biz bu memleketi kurtarmak için adam astık..." şeklinde cevap vererek mahkemeleri ve faaliyetlerini savunmuştur⁵³.

23 Nisan, bugün dünya çocukları ile birlikte Türk çocuklarının kutladığı uluslararası bir bayramdır. Bu bayramın tarihçesinin iyi anlaşılabilmesi için, ismindeki 23 Nisan tarihinin açıklanması gerekir. ve "Çocuk Bayramı" tabirlerinin açıklanması gerekir. 23 Nisan, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da açıldığı gündür. 1921'de, "23 Nisan'ın Millî Bayram Addine Dair Kanun" ile Türkiye'nin ilk millî bayramı olmuştur. Muhittin Baha Bey, 23 Nisan gününün anlam ve önemini ise; "...Efendim, 22 Nisan ile 23 Nisan arasındaki farkı düşünmek bugünün millî bir îyd günü olup olmadığına dair katî karar vermek için iyi bir vesile olmuştur. 22 Nisan'da bize hıyanet etmiş, Makamı Âlii Hilâfet ve Saltanata tasallut etmiş bir adam ve onun avenesi vardı. Millet başsızdı. Hariçteki hükümetler, milleti kurtarmak için öne atılan, ortaya atılan kimselere, kahramanlara âsi diyorlardı, mevki kapmak için ortaya atılmış birtakım adamlar, diyorlardı...Neticemize vasıl olmadan neticemizin ne olacağını ne biliyoruz? Biliyoruz efendiler, biliyoruz efendiler, neticemiz muzaffer olmaktadır. Binaenaleyh ya muzaffer olmaktadır ya ölmektir. Fakat ölmeyeceğiz. Ölmeyeceğimizi ispat ettik ve daha da edeceğiz. Yoktan ordular çıkardınız; tırnaklarıyla silahlar yapan ameleler vücuda getirdiniz. Sanatkâr olmayan bu memlekette ve fabrikaları olmayan bu memlekette fabrikalar varmış gibi eser-i fevkalade

---

Türkiye'de Sanayi ve Ticaretin Bakanlık Düzeyinde Kurumsallaşması: Kurumsal Kuram Bağlamında Bir İnceleme, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi Ankara, 2016, s.135-136.

⁵¹ TBMM Z.C., D:1, C:1, Oturum 15, 13 Mayıs 1336 (1920), s.280.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.; TBMM Albümü, s.19.

⁵² TBMM Z.C., D:1, C:4, Oturum 69, 21 Eylül 1336 (1920), s.238.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.; TBMM Z.C., D:1, C:11, Oturum 56, 28 Temmuz 1337 (1921), s.363-364.; TBMM Z.C., D:1, C:4, Oturum 63, 11 Eylül 1336 (1920), s.84-89.; TBMM Z.C., D:1, C:4, Oturum 67, 18 Eylül 1336 (1920), s.198.

⁵³ TBMM Z.C., D:1, C:26, Oturum 170, 8 Ocak 1339 (1923), s.220-235.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.

vücuda getiriniz. Yemin ettiniz. Efendiler, muzaffer olacaksınız, muzaffer olacaksınız. Binaenaleyh bu millî bayramı üç sene sonraya tehire lüzum yoktur. Bugünden itibaren âleme ilan edeceksiniz. Diyeceksiniz ki bir seneden beri yaptığımız şeyler meydandadır. Binaenaleyh 23 Nisan günü bu milletin hür ve müstakil Anadolu'nun müebbeten millî bir bayramıdır” diyerek izah eder⁵⁴.

Birinci Meclis'in ilk yasağı Men-i Müskirat Kanunu, Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey tarafından sunulan Men-i Müskirat (İçki Yasağı) Kanunu'dur. “Halkı bataktan kurtarma isteği” ile sunulan teklif aslında yeni devlet düzeni ve İslam dinine uygun bir toplum yaratma fikridir. Emelleri, fıtratları farklı olan pek çok grubun enerjisini tek bir potada eritmeye çalışmak gibi zorlu bir işti. Osmanlı'yı diriltmek ve halifelik bayrağını yerden kaldırmak isteyenlerle, ulus devlet fikriyatından etkilenen milliyetçileri, bağımsızlıkçıları hatta çetecileri kritik dönemece kadar bir arada tutmayı başarması gerekiyordu. Bu bir aradalık elbette dönemsel ve ilk depremde duvarların çatlaması olasıydı. İşte o ilk çatlaklardan biri TBMM'nin kuruluşundan tam beş gün sonra oluştu. Meclis'te Birinci Grup'la (devrimci-radikal kanat), İkinci Grup olarak bilinen muhafazakâr İslamcı kanat arasındaki gerginliğin sebebi içki olmuştu.

Men-i Müskirat Kanunu görüşmeleri esnasında da Mustafa Kemal'e yakın isimlerden ve aynı zamanda Birinci Meclis'te milletvekili olan Yunus Nadi'nin gazetesi Anadolu'da Yenigün'de Men-i Müskirat Kanunu'nun kabul edilmesi ardından yayımlanan “Esaslı Siyaset” başlıklı yazısında Muhittin Baha, memleketin bu zor günlerde köklü ve gerçek siyasete ihtiyacı olduğunu; bunun içinde halk arasında “havas uyandırmak” (17 Eylül 1920) gerektiğini dile getirir. Yunan işgali altında “inleyen garb-i Anadolu”nun kurtuluşu ve “İnkılâpçılık” yolunda adımlar atılması gerektiği, bu sebeple Meclis'in de özünde bu konularla uğraşmasının elzem olduğu vurgulanmaktadır. Muhittin Baha'nın bu yazısının, Men-i Müskirat Kanunu tartışmaları ve görüşmeleri ile aylarca meşgul olan, bölünen Meclis'e yönelik bir tepkisi olduğunu düşünülebilir⁵⁵.

Muhiddin Baha, hapishanelerin ıslahı, Âsileri tedib edenlerin afları hakkında kanun ile Ömer Naci Bey merhumun mahdumuna hidematı vataniye tertibinden maaş tahsis edilmesine dair⁵⁶ teklifte bulunur.

⁵⁴https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=72:73&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=10&v_birlesim=024 [21 Temmuz 2022].

⁵⁵ Aytül Tamer, “Basın ve İktidar İlişkileri: Birinci Meclis'in Men-i Müskirat Kanunu Üzerine Tartışmalar”, *Kebikeç*, 31, 2011, s.217-218.

⁵⁶https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=5&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=22&v_birlesim=081 [20 Temmuz 2022];
https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=115:116&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=16&v_birlesim=149 [20 Temmuz 2022];
https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=206&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=16&v_birlesim=154 [20 Temmuz 2022];
https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=41&v_meclis=1&v_donem=1&v_ya

4. Gazetecilik Faaliyetleri

Muhittin Baha, Türk Kurtuluş Savaşı esnasında Kuva-yı Milliye komutanlarından biri olmuş ve Bursa ile çevresinde Yunan birliklerine karşı savaşmıştır⁵⁷. "Millet Yolu"⁵⁸ ve Bursa Mecmuası" adlı bir gazeteleri çıkarır ve Bursa kültürüne de katkıda bulunur⁵⁹.

---

sama_yili=&v_cilt=19&v_birlesim=022 [20 Temmuz 2022].; İsyanı itfa edenler hakkında Bursa Mebusu Muhiddin Baha Bey'in teklifinin reddine dair Adliye Encümeni mazbata gönderir. https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=317&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=21&v_birlesim=070 [20 Temmuz 2022].

⁵⁷Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.

⁵⁸ Gazete "Hukuk ve Hakimiyet-i Milliye'nin Müdafî-i Yevmi Gazetedir" ibaresi basılır ve logosunun altında Tefik Fikret'in, "Millet yoludur, hak yoludur tuttuğumuz yol, Ey hak yaşa, ey sevgili millet yaşa, varol" mısraları yer alırdı.; Yücel Öztürk, Bursa Basın Tarihi, Ekin Yayınevi, Bursa 2012, s.164.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.; Millet Yolu, 7 Şaban 1338/26 Nisan 1920.; Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925), 3. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978, s.192.

⁵⁹ Bursa Mecmuası, Bursa: Vilayet Matbaası, 1916-1920. Yayımlayan: Bursa Muhibleri Cemiyeti; Müdürü: Muhiddin, Baha [Pars]. nos. 1 (1 Kanun-ı evvel 1917)-6, 8 (15 Mart 1918), AP95.T8B85 <http://pi.lib.uchicago.edu/1001/cat/bib/4694191> (University of Chicago Ottoman Microforms Project) [OFC747].; İsmail Selimoğlu, Matbaa Ve Değişen Hayat: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Halkının Kitap Sevgisi, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/SEL%c4%b0MO%c4%9eLU-%c4%b0smail-MATBAA-VE-DE%c4%9e%c4%b0%5%9eEN-HAYAT-ME%c5%9eRUT%c4%b0YET%e2%80%99TEN-CUMHUR%c4%b0YET%e2%80%99E-BURSA-HALKININ-K%c4%b0TAP-SEVG%c4%b0S%c4%b0.pdf> [13 Temmuz 2022].; <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/mideast/medoc-cat/journals.html> [20 Şubat 2022].; Raif Kaplanoğlu-Ozan Kaplanoğlu, Tipodan ofsete Bursa basın tarihi (1866-1974), Nilüfer Belediyesi Bursa, 2019, 165-168.; Öztürk, Y., a.g.e., 2012, 164-165.; Kaplanoğlu, a.g.e.,1988, s. 258.; Akkılıç, a.g.m., s.31.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.; Kamil Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, C: I, Yay.Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, s.208.; Akkılıç, Yılmaz, Bursa Ansiklopedisi, Bursa Kültür ve Sanat Yayınları, Bursa, 2002, s.1424-1425.; https://www.turkcebilgi.com/muhittin_baha_pars [20 Şubat 2022].; <https://www.dunyabizim.com/mercek-alti/seyhler-milletin-meclisindeydi-h6336.html> [20 Şubat 2022].; <https://www.belgeseltarih.com/birinci-ve-ikinci-donem-turkiye-buyuk-millet-meclisinde-bursali-milletvekilleri/> [20 Şubat 2022].; <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/pars-muhittin-baha.html> [20 Şubat 2022].; http://docs.neu.edu.tr/library/nadir_eserler_el_yazmalari/TEZLER_YOK_GOV_TR/249105%20afyon%20milletvekilleri.pdf [20 Şubat 2022].; <http://dumlupinargazetesi.com/mobil/kose-yazisi/29/dumlupinarin-anlam-ve-onemi.html> [20 Şubat 2022].; <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/37968/001520590006.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [20 Şubat 2022].; <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=11975&start=5> [20 Şubat 2022].; Arman Artaç, "Ziya Gökalp'in Milli Müziğimizi Oluşturmakla İlgili Düşüncelerinin Atatürk'ün Aynı Doğrultudaki Fikirlerine ve Çağdaş Türk Müziğine Etkileri", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi (İNİJOSS)*, C: 8, (2), 2019, s.529-550.; <http://www.eksd.org.tr/aturk-muzik-sevgisi/> [20 Şubat 2022].; <http://www.yenidonem.com.tr/yazarlar/yuksel-baysal-72/bursa-nin-buyuk-degeri-havuzlupark-11228.html> [20 Şubat 2022].; https://acikerisim.aku.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11630/3349/Ceren_Demirdelen_Tez.pdf?sequence=1&isAllowed=y [20 Şubat 2022].

Hasan Rıza Soyak, "Atatürk'ten Hatıralar" adlı kitabında Muhittin Baha Pars ve abisi Mehmet Baha Pars hakkında şunları anlatmaktadır: "1935 yılında bir gün, Yalova'da sofrasında ut çalan Muhittin Baha Pars'a (abisi Mehmet Baha Pars ile karıştırılmıştır.) "Bu parçalar atalarımızın yadigârı eserlerdir, bunların kaybolmamaları lazım" demiş. Bununla beraber Garp musikisine hayrandı. Memlekette Garp Musikisini yaymaya büyük önem vermekte idi. Bilindiği gibi, bu maksatla, hayatında sonradan müzik, tiyatro, opera ve bale bölümleri ile mükemmel bir konservatuar halini alan, Ankara Musiki Muallim Mektebi'ni kurdurmuştur"⁶⁰.

Bursa Mecmuası'ndaki "Felaket Karşısında" başlıklı yazısında "Düçar olduğumuz müthiş felaket-i mağlubiyet karşısında kayıp ettiğimiz şeylerin matem-i zıyanı tutarken, gözlerimizi kapamamalı, aynı felakete tekrar düçar olmaktan sıyanet-i nefis için istikbali düşünmeliyiz....kendimize bihakkın sahib, mevcudiyet-i milliyemizi bihakkın müdrik olmadıkça üstümüzden böyle kuvvetlerin eksilemeyeceği....mağlubiyet ne kadar büyük olursa olsun, milletimizin azim ve imanı yanında küçük kalmalıdır. Düşmanlar orduları mağlub ve hatta imha etse de yaşamak isteyen bir milleti ortadan kaldırmaya muvaffak olamaz. Mevcut bir millet ise bütün yaşayanlar gibi tekâmüle namzettir. Şu hâlde bize düşen vazife mazinin kara günlerini atıye aksettirerek ümitlerimizi zaaf ve izmihlale düşünmekten ictinab ve tecrübelerden istifade ederek çalışmak, çalışmaktır. Hüsn-ü niyet ve vukuf ile icra edilen müşterek sai, bir millet için mutlaka hayırlı ve nafi' eserler vücuda getirir" diyerek Bursalılara yapılması gerekenleri anlatır⁶¹.

5. Cemiyetçiliği

a. Bursa Muhipleri Cemiyeti

Muhittin Baha, "Maddi ve manevi her türlü gelişmeye layık olan, İstanbul'a yakınlığı ve tarihi zenginliklerine rağmen ekonomik ve sosyal konularda birçok vilâyetlerden geri durumda olan Bursa'yı her alanda ileri götürmek" maksadıyla kurulan "Bursa Muhipleri Cemiyeti"nin yöneticilerindendir⁶².

b. Muallim ve Muallimeler Cemiyeti

"Muallimlik mesleğini korumak, muallim ve muallimlerin içtimai vaziyetini düzeltmek, bu gayesini iktisadi ve ilmi vasıtalarla ulaştırmak" maksadıyla 7 Mayıs 1921 tarihinde kurulan Türkiye Muallimler Cemiyetinin ilk genel başkanı, Bursa Milletvekili Muhittin Baha Pars, üyeler; İzmir Milletvekili Mahmut Esat (Bozkurt), Kütahya Milletvekili Cevat Bey, Vehbi Bey, Vasıf Çınar, Öğretmen Sadri Ethem ve Öğretmen Leman Hanım olmuşlardır. Derneğin kurucuları sıfatıyla hükümete verilen beyannamede Kütahya Milletvekili Cevdet [Izrap Barlas] Bey, Canik milletvekili [Ahmet] Hamdi [Yalman] Bey, Ankara Memba-ı Füyuzat Mektebi başmuallimi Ahmet Tevfik Bey, Ankara Sultanisi muallimlerinden Mehmet Servet

⁶⁰ Artaç, a.g.m., 2019, s.529-550.; <http://www.eksd.org.tr/ataturk-muzik-sevgisi/> [20 Şubat 2022]..

⁶¹ Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.

⁶² Raif Kaplanoğlu-Turgay Akkuş, Meşrutiyetten Sonra Bursa'da Sivil Örgütlenme, *Bursa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, Kış 2005, s.10-15.

[Berkin] Bey, Ankara Dârülmuaallimât Tatbikat-ı Dersiyeye muallimi Ahmet Hilmi Bey, Kastamonu milletvekili Doktor Suat [Soyer] Bey, Maarif Vekâleti Orta Tedrisat Müdürü Kazım Nami [Duru] Bey, Bursa Milletvekili Muhittin Baha [Pars] Bey, Hakkâri Milletvekili Mazhar Müfit [Kansu] Bey, Dârülmuaallimât Fennî Terbiye muallimi Nafi Atuf [Kansu] Bey, Saruhan Milletvekili Mustafa Necati Bey ve Halk Dersleri muallimi Mehmet Vehbi Bey'in isimleri yer almaktadır. Muhittin Baha Bey, 1920'de Ankara'da kurulan Muallim ve Muallimeler Cemiyeti'nin, öğretmen kökenli kurucularından olup, bir yıl sonra yapılan birlik seçiminde muvakkat idare heyeti başkanlığına seçilir⁶³.

c. Bursa Türk Ocağı

30 Ağustos 1922'de Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin kazanılmasının ardından Türk Ocakları'nın ülkenin çeşitli merkezlerinde tekrar açıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Bursa Türk Ocağı'nın ikinci açılışı da, Atatürk'ün ilk Bursa gezisini gerçekleştirdiği 22 Ekim 1922 günü yapılmıştır. Açılışında İsmet Paşa, Hamdullah Suphi, Yahya Kemal gibi bazı milletvekillerinin ve İstanbul'dan Bursa'ya Mustafa Kemal'e şükranlarını sunmaya gelen 470 öğretmenin de bulunduğu ocağın başkanlığını Bursa Milletvekillerinden olan Muhittin Baha Bey yapmıştır. Muhittin Bey, Ocağın yeniden açılması münasebetiyle o günkü duygularını, *"İki buçuk seneden beri kapalı olan Türk Ocağı'nı sizin huzurunuzda açmakla iftihar ediyoruz. Bursa Türk Ocağı'nı tekrar açmak bir mutluluk, İstanbul'un aydın halkını burada görmek ikinci bir mutluluktur"* sözleriyle ifade etmiştir⁶⁴.

Muhittin Baha Pars, TBMM'nin 1923 seçimlerinde aday gösterilmez ve iki dönem meclisten uzak kalır. Muhittin Baha, 22-26 Nisan 1924 ve 23 Nisan-1 Mayıs 1925 tarihli Türk Ocakları kongrelerinde Türk Ocakları Merkez Heyetine seçilir⁶⁵.

d. Yeşil Ordu Cemiyeti Faaliyeti

⁶³ İsmail Göldaş, Milli Kurtuluş Savaşında Öğretmenler, Öğretmen Dünyası Yayınları, İstanbul, 1981, s.44-45.; 7 Mayıs 1921 tarihinde Ankara'da, Türkiye Muallime ve Muallimler Dernekleri Birliği teşkil edilmiştir. Muallimler Birliği, 1921, s.2.; Türkiye Muallime ve Muallimler Dernekleri Birliği Teşkil Etti, 1921, s.2.; "Türkiye Muallime ve Muallimler Dernekleri Birliği Teşkil Etti", *Anadolu'da Yenigün*, No: 604-224, 9 Mayıs 1921, s. 2; "Muallimler Birliği", *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 180, 9 Mayıs 1921, s. 2.; "Muallime ve Muallimler Dernekleri Heyet-i İdaresi", *Anadolu'da Yenigün*, No: 882-505, 1 Haziran 1922, s. 2.; TBMM Z.C., D:1, C 22, İçtima 85, 16 Ağustos 1922, s. 202-203.; Yunus Pustu, Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleriyle Türkiye Muallimler Birliği (1921-1936), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi: AAM Derg.*, 2019; 35 (1) : 99 : 51-94.; Yunus Pustu, "Türkiye Muallimler Birliği Genel Merkezi ve Şubelerinin Neşrettiği Mecmualar", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 2017, s. 56-91.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.; TBMM Z.C., D:1, C:2, Oturum 38, 21 Temmuz 1336 (1920), s.372-373.

⁶⁴ Arif Hikmet, Bursa Seyahati, Çev. Nezaket Özdemir, Sentez yayıncılık, Bursa, 2008, ss.43-44.; Gökçe Süzgül, Atatürk'ün Bursa Gezileri ve Türk Devriminin Bursa'ya Yansımaları, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2015, s.67.

⁶⁵"Nurettin Paşa Muhittin Baha'ya Karşı Kazalarda Ekseriyet Aldı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Şubat 1925.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.; Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları, s. 2 1-23.; Füsün Üstel, İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931), 2004, s. 148, 156, 171, 174-175, 177.

Yeşil Ordu Cemiyetin on üç yöneticisinden beşi Bursa ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili kişilerdi. Muhittin Baha Bey'in Yeşil Ordu'nun Bursa örgütlenmesinde ayrı bir yeri vardır⁶⁶. İstanbul Hükümeti'nin teşvikiyle Bursa'da ayaklanmalar çıkarmak kastıyla bazı gizli kuruluşlar kurulmuştu. Bunun üzerine Ankara'da milletvekili bulunan Muhittin Baha Bey, Bursa'ya gelerek Yeşil Ordu adında Bolşevik bir örgütün derhal kurulması gerektiğini öğütlemişti. Ardından, Refet Bey ve Çerkes Ethem'in kardeşi Reşit Bey, Albay Bekir Sami Bey'in liderliğinde bir araya gelerek Yeşil Ordu'yu kurmuştu⁶⁷. Yeşil Ordu, zamanla amacından sapması ve başına buyruk hareket etmesi üzerine 1920'nin sonlarında tasfiye edildi⁶⁸.

e. Türkiye Komünist Partisi Üyeliği

Türkiye Komünist Partisi (TKP), 18 Ekim 1920'de kuruldu. Tevfik Rüştü Aras, Mahmut Esat Bozkurt, Yunus Nadi, Kılıç Ali, Refik Koraltan üyeleri arasındaydı. Muhittin Baha ve Hakkı Behiç Beyler, Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle partiye katılmıştı. Muhittin Baha, TKP'nin genel sekreterliğini de yapmıştı ve komünizmi “...memleketi kurtaracak, milleti kurtaracak, insaniyeti kurtaracak esasat-ı ilmiye” diye tanımlamış, heyete seçilen üyelerin TKP'ye mensup olmakla ilmi ve ahlaki seciyelerinden bir şey yitirmediklerini savunmuştur⁶⁹.

f. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu Yöneticiliği

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu; 10 Mayıs 1921'de kurulmuş, ilk toplantısını 133 milletvekilinin katılımıyla Erkek Öğretmen Okulu'nun Konferans Salonu'nda yapmıştır⁷⁰. Muhittin Baha Bey, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun yöneticilerindendi⁷¹. Bundan dolayı, Grubun Mecliste aldığı kritik kararlarda daima ön planda yer almıştır⁷².

Muhittin Baha, İstanbul ve saray yönetimine bakışını da “*Efendim; bendenizce ne şekilde yazılırsa yazılsın İstanbul'un zihniyeti başka, bizim zihniyetimiz başkadır. Bizim zihniyetimiz milletten doğan bir zihniyettir. Onları tefessüh etmiş bir zihniyet, bizimki milletin ruhundan doğan yeni zihniyettir. Bu mütefessih zihniyetin bizim zihniyetimizi anlamasına imkân yoktur*”⁷³ şeklinde izah eder. Mehmet Akif Ersoy, Muhittin Baha Pars'ın yakın arkadaşlarından. “*Sebülürreşâd gazetesi için lazım gelen muavenetin*

⁶⁶ Akkılıç, a.g.e., s.181.

⁶⁷ Eğilmez, a.g.e., s.202.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.

⁶⁸ Zübeyir Uzun, Milli Mücadele'de Çerkez Ethem ve Kuva-yı Seyyare'nin Faaliyetleri (1919-1920), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, s.81.

⁶⁹ TBMM Z.C., D:1, C:6, Oturum 101, 22 Kasım 1336 (1920), s.16.; Tunçay, a.g.e., s.167-168.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.

⁷⁰ Mesut Aydın, “Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belgeleri Işığında Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Kuruluşu ve Ülke Genelinde Gruba Ait Heyet-i Merkeziye Listelerinin Oluşturulması”, *Turkish Studies*, Volume 9/4 Spring 2014, p. 97-137.

⁷¹ Ahmet Demirel, Birinci Mecliste Muhalefet, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1995, s.220

⁷² Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.

⁷³ TBMM GCZ, C:I, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1985, s.413.

ifası" için TBMM'ye gelen teklif üzerine ve Sebülürreşâd için özel bir işlem yapılmaması istendiğinde, "Şair Mehmet Akif Beyefendi içinizde benim kadar seven pek çok adam olmadığına kaniim.(Akif Beyi sevmeyen yoktur sesleri).(Hepimiz severiz sesleri) şahsı mevzubahis ise benim hocalarımıdır. Benim hürmeti mahsusam vardır. Fakat ben şunu rica edecektim ki, Akif Beyin namı muhteremi, Sebülürreşâd hakkında bizim Milli Hükümetimizin muavenetini temin edecek kadar yüksektir. Binaenaleyh Meclisin böyle şeylerle meşgul olmamasını istiyorum." der. Bunun üzerine, Mehmet Akif, "Meclis bu husus için zaten evvelce karar vermiştir. Bu mesele bitmiştir. O takriri ben vermedim. Kim vermiştir, rica ederim söyleyiniz? Bu zaten mükemmerdir. Tekrar takrir vermeye hacet yoktur" der ve tartışma böylece de kapanır⁷⁴.

Muhittin Baha Pars, Ankara'da, Çankırı Caddesi üstündeki Kulüp Sineması'nı (1926), ilk sinema ve tiyatro binasını işletenlerdendir. Buranın 1931' ait afişi 'Hind Mezarı'nı muştuluyor: "Maya May Konrayt Vayt". İş Bankası-Muhittin Baha Pars ortaklığı olan Sinema-İş Limited Şirketi'nin sinemalarından Yeni Sinema'yla kapı komşusudur⁷⁵. 1926'da ise Darülbedayi sanatçıları Ankara'ya gelip, Muhittin Baha Bey'in yeni yaptırdığı Kulüp Sineması'nda temsiller vermişlerdir⁷⁶.

6. İkinci Dönem Milletvekilliği

Muhittin Baha Bey, ilk dönem milletvekilliği sonrası Bursa'da bir dönem avukatlık yapar⁷⁷. Daha sonra Ankara'da avukatlık yapmaya devam etmiştir. 14 Temmuz 1924'te Ankara Barosu'na 8 sicil numarasıyla kaydolmuş, şirket meclisi azalığı sebebiyle İdare Meclisi kararıyla 1932'de Baro Levhası'ndan kaydı silinmiş; fakat sonra azalığın avukatlığa mâni olmadığı anlaşılınca 27 Haziran 1932'de yeniden Ankara Barosu siciline alınmıştır⁷⁸. Muhittin Baha, TBMM'nin Beşinci

⁷⁴ Semiz, a.g.m., 2000, s.443.

⁷⁵ "Amiral Bristol'un, bir defasında Mustafa Kemal'in hayatını bile kurtardığı söylene, yeri vardır. Amerika Büyükelçisi Amiral Bristol, Mustafa Kemal'i pek sevmiştir. Hatta gariptir, bir defasında Mustafa Kemal'in hayatını bile kurtarmıştır, dense yeridir. Mustafa Kemal'e ilk suikast Ankara'da yapılacaktır. Şimdiki İş Bankası binasının yeri o vakit mezarlıktı. Tam karşısında da kerpiçten bir kulüp binası vardı. Muhittin Baha'nın kulübü derdik. Katiller mezarlığa gizlenecekler, gece geç vakit Mustafa Kemal kapıdan çıkarken vuracaklar, sonra da kaçıp gidecekler. Tertipleri bu." Falih Rıfkı Atay, Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs, Nurer Uğurlu başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır., Mayıs, 1999, s.77.; Turan Tanyer, "Ankara Kitabevlerine Dair...", "Ankara Araştırmaları Dergisi, 1(1), Haziran/June 2013, s. 113-129.; "Ankara Ticaret Odasından, Sinema İşleri Türk Anonim Şirketi adına yapılacak her türlü nukut muamelât, taahhüdât ve bilûmum cari işlerde İdare [Meclisi Başkanı M. Baha Pars, İdare Meclisi Azası Celâl Aru, Şirket Umum Müdürü Şevket Koçin ve Park Sineması Müdürü Hakkı Övgü'den her hangi ikisinin müşterek imzalarıyla şirketi temsil ve ilzam edeceklerini beyan eden ve Ankara 3 üncü Noterliğince tasdik edilmiş bulunanı sirkülerin dairede saklı aslına dayanılarak 6/12/1946 tarihinde tescil edildiği ilânı olunur. (3175)". Resmî Gazete, 12 Aralık 1946, Sayı:6478, Sahile:11507.

⁷⁶ Adile Nuray Bayraktar, "Başkent Ankara'da Cumhuriyet Sonrası Yaşanan Büyük Değişim: Modern Yaşam Kurgusu ve Modern Mekânlar", "Ankara Araştırmaları Dergisi, 4(1), Haziran/June 2016, s.67-80.

⁷⁷Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.

⁷⁸<http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/hgdmakale/2011-2/11.pdf> [20 Temmuz 2022].

Yasama Dönemi'nde 1935-1939 Ordu milletvekili seçilir ve yeniden siyasete döner⁷⁹. Sonrasında, 1939-1943, 1943-1946 ve 1946-1950 dönemlerinde Bursa milletvekilliği yapar⁸⁰.

Bursa Milletvekili Muhittin Baha Bey, ihtikâr yapmanın, rüşvet ve hırsızlık yapan memurun da mutlaka cezalandırılmasını istemiş ve Hükümeti “Varlık Vergisi Kanunu”ndan dolayı tebrik etmiştir⁸¹.

Muhittin Baha, Boğazların tâbi olacağı usule dair antlaşmanın yerine kaim olmak üzere Montrö'de imza edilmiş bulunan yeni antlaşmanın tasdikine dair kanun münasebeti ile “Arkadaşlar, çok heyecanlıyım. Hepimiz öyleyiz. Fahirle, gururla taşan kalplerimizi göğüslerimiz almaz oldu. Zaferden şahikalar kurduk. insanlar yükseklere çıktıkça nefesleri daralır. Fakat biz o kadar yükseklere çıkmağa alıştık ki başka milletlerin fertlerinin tahammül edemeyeceği bu göğüs şişkinliğine gururla, kuvvetle tahammül ediyoruz. Biz, hepimiz aynı neslin evlatlarıyız. Ellişer, yetmişer yaşında, değil, ikişer yüzer, üçer yüzer yaşındayız Neler gördük, bu gözlerimiz ne facialara şahid oldu. Bazen ne kadar elim vaziyetler karşısında ağladı. Bugün gök gürleri gibi çıkan seslerimiz bir zamanlar inilti ve feryat halinde değil miydi? Cumhuriyet Hükümetinin, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin teşekkülünden evvelki hali hatırlayınız. Vatanımız adeta bir çukur gibi idi, diğer vatanlarda gezenler bize yüksekte aşıya doğru bakıyorlardı. Birine elimizi uzatacak olsak aşıya yukarıya doğru oluyordu. Türkün kalbi ne kadar büyük olursa olsun Türk vatani ne kadar büyük evlâdlarla dolu olursa olsun fena müdürlerle fena tesadüflerle, fena vaziyetlerle maatteessüf o feci vaziyette idi. Fakat 15 seneden beri vatanın her köşesinde bir şahika belirmeğe başladı yavaş yavaş yükseldi, yükseldi bir taraftan zafer tepesine, bir taraftan da Lozan muahedesiyle kazandığı siyasî şeref ve emniyetle bin türlü içtimaî zaferlere, şereflere mazhar oldu-Nihayet bugün bu son hadise ile bize bir zaman ellerini yukarıdan bile uzatmak istemeyen milletlerle aynı vaziyette ve belki de biraz daha fazla olarak el ele tutuşmağa muvaffak olduk. (Alkışlar). Arkadaşlar; Kime ve nasıl teşekkür edeceğimi bilmiyorum. Sizlere teşekkür ederim. Sizlerin şahıslarınıza ve bütün millete teşekkür ederim. (Bravo sesleri). Çok mütehassisim, çok şerefle doluyum ne yapacağımı bilmiyorum; ne söyleyeceğim. İnönü sana ne söyleyeyim; on beş seneden beri Atatürk'le beraber bize neler kazandırmadınız? Arkadaşlar ne diyeyim. Senin, arkasından bu kadar şerefle, bu kadar faaliyetle gittiğin Atatürk'e ne diyebilirim? Milleti yaşatan odur, sizi buraya toplayan odur, İsmet İnönü'ye elini uzatan odur, onu beraber götüren o değil midir? (Alkışlar) Türk milletine verdiği askerî zaferler kadar, siyasî zaferler kadar, içtimaî zaferler de veren o değil midir? On beş senede hiçbir

---

⁷⁹Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.; <http://www.ankarabarasu.org.tr/siteler/ankarabarasu/hgdmakale/2011-2/11.pdf> [20 Temmuz 2022].; Selma Güler Bilgi, Erken Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Gündelik Yaşam (1923-1950), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s.35-36.; Kamutay Albüm: 1935-The Parliament Album: 1935, s.155.

⁸⁰ TBMM Albümü 1920-2010, Ed. Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel, 1.Cilt, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Yayınları, Ankara 2010, s.458.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.

⁸¹ TBMM. Z.C.C: 28, D: 6, İç: 4, Celse: 2, (11.11.1942), Ulus, 12 İkinci Teşrin 1942.; Serap Tabak, “Varlık Vergisi ve Aydın İlinde Uygulaması”, Gazi Akademik Bakış, C:9, Sayı: 17, Kış 2015, s.279-294.

milletin mazhar olamadığı bu siyasi, askerî, içtimaî zaferleri veren yine o değil midir? Nihayet Türk milleti kadar büyük millet, bu vatan kadar büyük vatan yoktur diye bağırın odur. İdarecilerimizden, reislerimizden daha büyük idareci reisler yoktur diyen o değil midir? Ne diyeyim, sizin ve milletin önünde ve onun önünde eğilmekten başka ne yapabilirim?” diyerek sözleşmeyi başarıyla lehimize çözen heyete tebriklerini sunar⁸².

Bursa Milletvekili olarak Nisan 1945 tarihinde CHP Meclis Grubu'na verdiği takdirde, önemli meselelerin parti grubunda veya meclis encümenlerinde görüşüldüğünü, halkın milletvekillerinin çalışmalarından haberdar bulunmadığını, görüşmelerin basına daha geniş bir şekilde aksettirilmesi gerektiği istemektedir. Bunlar parti içerisinde muhalif bir grubun da hem fikir olduğu isteklerdi ve parti içinde tartışmalara neden olur. Eleştirilerin ve artan olumsuz oyların sonrası İnönü ve CHP üst yöneticileri parti yönetiminde değişiklikler yapma gereği duymuşlardı. Değişim seçimlerde de kendini gösterdi ve Atatürk döneminde 1931 ve 1935 seçimlerinde aday gösterilmez.

14 Aralık 1945'te, Tan Gazetesi baskınından sonra, Milli Eğitim Bakanlığı'nca bazı profesör ve öğretmenlerin siyasi yazı yazamayacakları hakkındaki genelge için, üniversitenin hürriyetini kısıtlayacağını söyleyerek karşı çıkarsa da etkili olamaz⁸³.

Tek partili yılların sonlarına doğru CHP'li vekiller Hamdullah S. Tanrıöver ve Muhittin Baha Pars'ın *“komünizm tehlikesine”* karşı laikliğin esasına dokunmayacak şekilde düzenlemeler yapılmasını teklif etmişlerdi. İki vekil 26 Aralık 1946'da mecliste yaptıkları konuşmada komünizm tehlikesine ve ahlaki yozlaşmaya dikkat çekmişler, okullarda din dersi verilerek manevi mukavemetin güçlendirilmesini ve Türk büyüklerine ait türbelerin ziyarete açılmasını teklif etmişler ve *“komünizme karşı manevi direnci sağlamak”*, *“Gençliğin ana babaya itaatsizliği”* ve *“Komünizme karşı korunma tedbiri”* gibi gerekçelerle TBMM'ye din eğitimi ile ilgili önerge vermişlerdi⁸⁴. Gerekçe olarak da *“Gençliğin manevi değerlerinin sarsılıp bu yolla geçmişle bağlarının koparılmasına ve komünizm tehlikesine karşı bir korunma tedbiriydi. Kalplerdeki vicdanları vatana benzeten ve boş kalması halinde düşman tarafından işgal edileceğini söyleyen konuşmacılara göre, öngörülen din eğitimi vasıtasıyla ahlaki zaaf giderilecek, ecdadın hürmeti çocuklarımıza tekrar telkin edilecek ve gençliğe kendi milliyetinin amentüsü olan Türklük ve vatandaşlık bilinci verilerek millî şuur aşılacağı idi”*⁸⁵.

---

⁸²https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=317&v_meclis=1&v_donem=5&v_yasama_yili=&v_cilt=12&v_birlesim=081 [20 Temmuz 2022].

⁸³ İlhan Tekeli, Toplu Eserler-23, Anlatabildikleri ve Anlatamadıklarıyla Yaşam Öyküleri İlhan Tekeli, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.191.

⁸⁴ M.Hakan Özçelik, Atatürk Dönemi Faaliyetleri ile 1938-1960 Dönemi Hükümetlerinin Faaliyetlerinin Mukayesesi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s.104.

⁸⁵ Zeynep Özcan, Cumhuriyet Dönemi Dinî Hayat (1938-1950), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2014, s.175.

Muhittin Baha Pars söz alarak, meclis gündemine din eğitimi konusunu getirerek “Arkadaşlar, yeni solcu dinler belirdi. Vicdanları boş bulurlarsa bu dinler girerler, vicdanlar, kalpler de vatanlar gibidir. Eğer boş bırakılırlarsa onları düşman işgal eder.” şeklinde din eğitiminin olmamasından kaynaklı endişelerini dile getirmiş komünizm tehlikesinden bahsetmiş⁸⁶ ve “(...) hikmetin başı Allah korkusudur” ve bu korkunun vicdanlara yerleşmesiyle sağlam bir ahlak oluşacak böylece Cumhuriyet daha sağlam temellere oturacaktır⁸⁷.” demiştir. O’na göre, “İnanç ve silâhla kazanılan ulusal davanın sonucu, dışa karşı tam ve sonsuza dek sürecek bir bağımsızlık, içte özgürlük ve ekonomik refah olmalıdır...Çağımızda kuvvet ancak, bir bireyin maddî, manevî yeteneklerinin özgürce gelişmesiyle, emeğin bilinçli, endüstri ve ulaşımda makinelere dayalı olmasıyla ortaya çıkabilir. Köylü ve işçiler kol güçleriyle yapılamayacak geniş ülke topraklarımızın sınırlarını, yollar, makineler küçültecek, halkla ülke arasındaki yardımcı araçlar yok edecektir....Bütün bu saydıklarımın gerçekleşmesi, bizi ulusal davaya yönelten olumlu ve olumsuz etkenlerin etkilerini...kültür ve ekonomi alanlarında göstermekle ve kazanılan zaferin ancak kültür ve ekonomi zaferiyle tamamlanacağını bilmek ve ona göre davranmakla olabilirdi”⁸⁸.

Başbakan Recep Peker’in karşı çıktığı öneriye DP’nin ileri gelenleri de destek vermişti. Parti içinde laiklik tartışmalarının fitilini ateşleyen bu olaydan sonra Tanrıöver CHP’den ayrılmıştır.⁸⁹.

Muhittin Baha Bey, yolsuzlukla mücadele kapsamında da “(K) İhtilasta bulunan, rüşvet alan bilumum memurini mülkiye ve askeriyeyi ve bunlara hangi sınıfta olursa olsun iştirak ve muavenet eyleyenleri, (S) Nüfuzu memuriyetinden istifade ederek halka zulüm ve işkencede bulunan memurini mülkiye ve askeriyeyi muhakeme etmek” fıkralarının eklenmesi talep edilmiştir⁹⁰.

Hatta müziğimizin meyhane müziği olduğu şeklindeki eleştirilere karşı, müziğimizin azametli ve zevk verici tarafları olduğu, makamların mahiyetlerinin ayrı ayrı tesirleri olduğu ifade edilmiştir⁹¹.

---

⁸⁶ TBMM Z.C., D:VIII, C:III, Toplantı: 1, 14. 12. 1946,s.426-440.; TBMM TD, D:VIII, C:3, (24.12.1946), s. 428.; Emine Peltek, Dini Çoğulculuğun İmkânı: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Kitapları Örneği, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2015, s.62.

⁸⁷ Serdar Kara, Tek Partiden Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türkiye’de Din Politikalarındaki Değişim Üzerine 1945-1950, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2012, S.122, 125.

⁸⁸ Muhlise Güvendiren, Türk Devriminin Bursa’ya Ekonomik Boyutta Yansımaları (1923-1950), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, s.17.

⁸⁹ Mustafa Çolak, Bülent Ecevit’in Siyasal Anlayış ve Deneyiminde Dinin Yeri, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kocaeli, 2015, s.18.; TBMM Z.C., C:III, D:VIII, Toplantı I, Birleşim XXII, 22.12.1946, s.426-429.

⁹⁰TBMM Z.C., C:22, s. 58-64.; Onur Zeki, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Bağımsız Mebuslar ve Yasama Çalışmaları (1920-1923), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018, s.103.

⁹¹ Muhittin Baha Pars (Bursa), 19.12.1945, TBMM TD, D:7, C:20, s.191-192.; Mehmet Evsile, “TBMM Zabıtlarına Göre Cumhuriyet Döneminde Eğitim Hizmetleri (1923-1950)”, *History Studies*, 11/2, Nisan 2019, s. 621-654.

Radyoda Türk müziğinin yayınlanmasının halkı teceddüt ve inkılâptan geri bıraktığı ve tamamen kaldırılması gerektiği hakkındaki görüşler eleştirilerek, tam tersi radyoda Türk müziğine ayrılan zamanın az olduğu ve bunun tatmin edici seviyeye getirilmesi gerektiği ifade etmiştir⁹².

Muhittin Baha Pars, “altı ilde ilan edilmiş olan sıkıyönetimin altı ay daha uzatılması hakkında Başbakanlık Tezkeresi”ni, “Sağdaki ve soldaki arkadaşlarım ve kardeşlerim; bizim Hükümet acaba durup dururken bu milliyeti takyit etmekte ve Sıkıyönetimi koymakta bir menfaat mi tasavvur ediyor. Dâhilî işlerinde böyle bir menfaat tasavvur etmesine imkân var mı? Bu arkadaşlar bilmiyorlar mı ki, hudutlarımızı çocuklarımızla lebalep doldurduk. Bunları beslemek için memurlarımıza istediğimiz parayı veremiyoruz. Bu çocuklar babalarından, ailelerinden, evlâtlarından o kadar uzakta bulunuyorlar. Bu acaba normal bir vaziyet olsaydı yapılırdı bir şey miydi? Arkadaşlar şunu tespit etmek lâzımdır ki, bizim taraf vaziyeti normal bulmuyor. Memleketin müdafaa edilmesi lâzım geldiğini ve harb zamanında olduğu gibi teyakkuz içinde bulunulması icab ettiğini düşünüyor ve öyle hareket ediyor. Arkadaşlar, eğer Refik Koraltan diyorsa ki; bu memleket tehlikede değildir, normal vaziyettedir, hudutlarımızda askerlerimizi bulundurmamak lazımsa da dâhilde bu teşebbüslere lüzum yoktur. Bunu sarahaten söylesinler. Ben milletin hakem yapılmasına razıyım. Arkadaşlar dâhilî işlerde istediğimiz kadar itirazlarımızı yapabiliriz. Hatta muhalefette bulunan arkadaşlar kendi arzularına muvafık olan kanunlar aleyhinde rey vermeyi de mubah ve meşru görebilirler, iki gün evvel olduğu gibi. Şu Gümrük Resmi Kanunu tam istedikleri bir şeydi, kendi arzularına muvafıktı fiyatların artmaması, gümrük resminin ziyadeleşmemesine ait bir kanundu. Ona dahi rey vermediler. (Soldan bravo sesleri, gülüşmeler). Fakat ricam şudur: Bu memleket bizlere emanettir. Bu memleket selâmette değildir. Bu memleketi sevenler bugün bu şerait dâhilinde rahat uyuyamamaktadırlar. Yarma rahat bakabilmek için ihtiyarına mecbur olduğumuz tedbirler eğer haricî işlere taallûk ediyorsa lütfen bu işlerde bizimle beraber olsunlar şeklindeki ifadeleriyle destekler⁹³.

20 Şubat 1947 tarihinde yapılan İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun görüşmelerinde görüş ve önerilerini dile getirir. “Sözümü yalnız greve hasredeceğim: Daima gözlerimizi dışarıya dikerek, onlar böyle yapıyor, biz de böyle yapalım, böyle yapmazsak onların nazarında küçük düşeriz, sözleri üzerinde toplamış bulunuyorum... Biz Amerika ve Avrupa'nın bize muzır olacak şeylerini değil, faydalı olacak şeylerini alırız. Grevi almayız, çünkü bize zarar verir. Ayrılıklar için bir sebep daha çıkaramayız” sözleriyle greve karşı ağır muhalefet eder⁹⁴.

⁹² Muhittin Baha Pars (Bursa), 21.12.1945, TBMM TD, D:7, C:20, s.294.; Evsile, a.g.m., 2019, s. 621-654.

⁹³https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=16&v_meclis=1&v_donem=8&v_ya_sama_yili=&v_cilt=3&v_birlesim=012 [21 Temmuz 2022].

⁹⁴https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=312:313&v_meclis=1&v_donem=8&v_yasama_yili=&v_cilt=4&v_birlesim=047 [20 Temmuz 2022].; https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.goruntule?sayfa_no_ilk=312&sayfa_no_son=313&sayfa_no=313&v_meclis=1&v_donem=8&v_yasama_yili=&v_cilt=4&v_birlesim=047 [20 Temmuz 2022].

II. Dünya Savaşı ve Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerin kesilmesi üzerine, “Bize bir millet şefinin bir zamanlar söylediği sözleri hatırlıyorum ve iki levhayı göz önüne getiriyorum...Bir milletin şefi demişti ki “Türk Milletinden mi söz ediyorsunuz, çürümüş millet”....Bize “çürümüş” diyen milletin çürüyüp gittiğini gördük. Fakat Türk Milleti istiklalini, hürriyetini hadimi ve muhafızı olarak bütün mevcudiyeti ile yaşamaktadır” der⁹⁵.

CHP’li olmakla birlikte DP’nin yaşadığı sıkıntılı anlarda DP’ye destekte de bulunmuştur. Demokrat Parti’nin Birinci Büyük Kongresi, 7-11 Ocak 1947 tarihleri arasında gerçekleşmişti. Kongre hazırlıkları öncesi toplantının nerede yapılacağı sıkıntısı ortaya çıkmıştı. Demokrat Partili yöneticiler kongrenin yapılacağı mekân olarak Büyük Millet Meclisi salonunu istediler. Bu salon daha önce Cumhuriyet Halk Partisi’nin son kurultayına ev sahipliği yapmıştı. Fakat Meclis Başkanlığı, Demokrat Parti’nin bu talebini, tek partili dönemden kalan bu âdetin kaldırıldığını belirterek Meclis salonunun artık kimseye verilmeyeceğini bildirdi. Demokrat Parti, kongrenin yapılacağı mekân için Ankara Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin konferans salonunu istedi, ancak üniversite yönetimi bu salonun siyasi bir partiye tahsisini doğru bulmadı ve teklif reddedildi. Ankara’daki özel sinema salonları ise Demokrat Parti’nin kongresine ev sahipliği yapmak istemediler. Çünkü Demokrat Partili görünmekten ve iktidarı kızdırmaktan korktular. Ankara’da büyük toplantı salonu olarak geriye Yeni Sinema salonu kalmıştı. Bu salon İş Bankası’nın bir iştirakçisinin yönetimindeydi. Muhittin Baha Pars mekân için aracı oldu ve mekân meselesi bu şekilde halledildi.

1948 tarihinde, İstanbul-Mudanya arası turistik sefer yapan geminin, İmrallı Cezaevi’nin ihtiyaçlarının karşılanması nedeniyle adaya uğraması nedeniyle yaşanan zaman kaybı ve maruz kaldığı tehlikelerden dolayı 22 Kasım 1948 tarihinde bir önerge ile Adalet Bakanını “Hükümet kendi vazifesini millete bir külfet şeklinde tahmil ediyor. Bir hapisanenin icab ettirdiği hizmetleri yapmak Hükümetin vazifesidir, milletin değildir, millet icab eden vergisini vermektedir” sözleriyle protesto etmiştir⁹⁶.

Muhittin Baha Pars, 1949 tarihinde dönemin Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu’nu Türkçenin korunmadığını iddia ederek eleştirir. Bunun üzerine, Banguoğlu, ““Uydurma Dil” Hakkında T. Banguoğlu’nun İzahatı” ile M. Baha Pars’ın taktirine cevap verir ve hataların düzeltileceklerini söyler. “Mektep kitaplarında kullandığımız yeni kelimelerden bazı isabetsiz yahut sevimsiz, ifade etmeyen kelimeler vardır. Bunların öğrencide bazı güçlükler sebep oldukları doğrudur. Buna mukabil eski Arapça kelimeler yerine yeni Türkçe kelimelerin kullanılması tedrisatı kolaylaştırmıştır. Bunun içinde çok güzelleri vardır. Eskiden teşbih, müşebbih, mu’gebbahunbih, vech-i işebih” edat-ı tecbih diye kullanılan kelimeler yerine bugün benzetme, benzeyen, benzetilen, benzeme

⁹⁵Güvendiren, a.g.t., 2005, s.103.; https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=7:8&v_meclis=1&v_donem=7&v_y_asama_yili=&v_cilt=13&v_birlesim=000 [20 Temmuz 2022].

⁹⁶Güvendiren, a.g.t., 2005, s.103.

yönü, benzeme diyoruz. Zatulrecelulhafi yerine gizli ayaklı diyoruz...Hatalı olan şeyleri tespit ederek düzelterek. Bunların sayısı söylendiği kadar çok değildir. Bütün bunları düzelterek. Yalnız bir şeyde ısrar edeceğiz: Türk inkılâbının esaslı parçalarından biri olan dil inkılâbında bu davayı ileri götürmeye çalışacağız. Beşinci Türk Dil Kurultayı bu ayın on dokuzunda toplanacaktır. Bütün milletvekilleri davetlidir. Bununla bütün münevverleri, Üniversitelileri alakalandırmak istiyoruz, Arzu edilen düzeltmeler gelecek sene mektep kitaplarında görülecektir". "Dilimize yabancı gelen uydurma kelimelere okul kitaplarında yer verilmesine bundan sonra da devam edilip edilmeyeceği hakkında sorusu münasebetiyle", bakanın sözleri Muhittin Baha Pars'ı tatmin eder⁹⁷. Kendisinin de Türkçenin sadeleştirmesine aleyhtar olmadığını, eski devrin hasretini çekenler arasında bulunmadığını, Mektep kitaplarında yaşayan, anlattı Kendisinin masa başında kelime uyduranlara, hayâlî kelime yapanlara muarız olduğunu, şairin dediği gibi (bu dil aslında annenin sütüdür.) mısramı söyler ve bu anne sütüne hürmet edilmesini ister⁹⁸.

7. Atatürk'e Dair Düşünceleri

Bursa Milletvekili Muhittin Baha Pars, Atatürk'ün benliklerine o kadar hükmettiğini, onun istekleri dışında hareket etmenin imkânı bulunmadığını, Atatürk'ün ölümüyle boşta kalan ellerinin İnönü tarafından tutulduğunu ama İnönü'nün de çok partili sisteme geçilmesiyle ellerini çektiğini, bundan sonra da kendi kendilerine hareket etmeleri gerektiğini ifade ederek serbest hareket edebileceklerinin, istediklerini artık yapabileceklerinin ve hatta kendilerine karışacak her hangi bir gücün olmadığını işaretini vermiştir⁹⁹.

Muhittin Baha Pars, CHP'nin üzerindeki Atatürk ve İnönü hâkimiyetini kurultay gündemine taşıyanlardan biridir. CHP'nin yıllarca Atatürk ve İnönü'nün elleri altında bulunduğu ve zor zamanlarda bu tarihi şahsiyetlerin ülkeyi ve partiyi ellerinden tutarak, refaha ve huzura taşıdığına değinirken, artık ülkenin girdiği bu yeni dönemde bu durumun sürdürülmemesi gerektiğini ifade ediyordu. İnönü'nün parti üzerindeki elinin bir süredir çekildiğine değinen Pars, artık partinin kendi kendini idare etmesi gerektiği üzerinde duruyordu. Pars'ın sözleri arasında yer alan "eğer Atatürk'e kalplerimizi verip ellerimizi birbirimiz için saklasaydık, bugün bu hale düşmezdik. Biz en büyük kabahati birbirimizi ihmalle gösterdik" ifadeleri, CHP'nin yıllardır iki liderin gölgesi altında yürüttüğü siyasi faaliyetlerinin, parti kadroları içinde bir iş birliğinden ziyade bir hantallık ve durağanlık yarattığına yönelik bir öz eleştiri olarak gösterilebilir¹⁰⁰.

⁹⁷https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=76:77&v_meclis=1&v_donem=8&v_yasama_yili=&v_cilt=22&v_birlesim=014 [21 Temmuz 2022].

⁹⁸"Uydurma Dil" Hakkında T. Banguoğlu'nun İzahatı, *Hür Söz*, 16 Aralık 1949, s.2.

⁹⁹ Özçelik, a.g.t., 2010, s.103.

¹⁰⁰ Fevzi Çakmak, Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Sürecinde CHP Kurultay Görüşmeleri ve Müfettiş Raporlarına Göre Parti Teşkilatının Karşılaştığı Sorunlar, (1945-1950), *Çağdaş Türkiye Tarihi*

Bununla birlikte Atatürk'ün ölümünün sadece Türkiye'de değil, bütün dünyada üzüntü yarattığını, birçok devlet yetkililerinin beyanlarının olduğu ve yabancı basın da yazılar yazdığını belirtmiştir¹⁰¹. Atatürk'ün cenaze merasimi için yapılacak sarfiyat hakkındaki kanun münasebeti ile ilgi şunları dile getirmiştir: “Aziz kardaşlarım!...Fakat ne yapalım ki, Allah'ın ve tabiatın dediği oldu. Fâni Atatürk için, her fâni için olduğu gibi, nihayet müthiş akıbet tecelli etti. Ölüm.. Fakat Allah ta, tabiat ta bilsin ki ölüm hiçbir zaman bu kadar zalim, bu kadar muzlim olmadı. Ölüm, hiçbir zaman dünyada bu kadar umumî teessür uyandırdı. Ölüm, hiçbir zaman kanlı göz yaşlar ile bu kadar birlik vücuda getirmedi. 18 milyon Türkün, vatanın her tarafından yükselen hıçkırığı, teessürümüzü göstermeğe kifayet etmiyor. O kadar büyük adama, bu kadar büyük milletin mersiyesi ancak bu kadar azametli olabilirdi...Biz, o Türk olduğu için iftihar ediyoruz. İnsan olduğu için de dünya iftihar etti. Matemini müşterek tutuyoruz. Biz babamızı, şefimizi, Atatürk'ümüzü kaybettik. Dünya da en büyük adamını kaybetti...Dünya bilsin ki Türk milleti dâhi Atatürk gibi ondan aldığı kuvvetle, kalbine doldurduğu muhabbetle, kalbine yığıdığı ruh ve enerji ile onun gibi hareket edecek. Vatani için onun emrettiği gibi kiskanç olacak, haysiyetini, şerefini onun istediği, arzu ettiği gibi muhafaza edecektir. Dünya bilsin ki haysiyeti, şerefi dâhilinde Türk milleti Atatürk gibi sulh koruyucusu olacaktır. Atatürk'ün gittiği yoldan gitmek bizim vazifemizdir. Fakat bu yeisli günlerde bu çok kederli günlerde dünyanın bilmesini istiyoruz ki yeşimiz; füturumuz çok sevdiğimiz bir babayı-ne diyeyim-onun en büyük vasfı Atatürk'tür, Atatürk'ü kaybettiğimizdendir. Yoksa maziye bakan gözlerimizi istikbale çevirdiğimiz zaman istikbalimizden dün olduğu gibi eminiz. Biz Atatürk'ün bu günkü nesli onun sayesinde iki kere Türk olduk, iki Türk kadar kuvvetliyiz. Vazifemiz onun bize bıraktığı emaneti onun istediği gibi, muhafaza etmektir. Onu yapmak için de bir an geri durmayacağız” diyerek O'na olan saygı ve minnet duygularını açıklar¹⁰².

Atatürk'ün vefatı dolayısı ile Belçika ve Macar Meclisi Mebusan reisleri tarafından irad olunan nutukların Mecliste okunan tercümeleri münasebeti ile de “Aziz arkadaşlar, bugün gözlerimiz teessür yaşları ile dolu değildir, bugün gözlerimiz, fahrile, gururla; Atatürk'ün matemini hiçbir zaman unutmuyarak, sevinçle parlarsa değeri vardır. Atatürk, hasta olmadığı zaman dahi hepimizde bir endişe vardı. Atatürk ölürse, kaybolursa, bu millet acaba ne kalacak? Atatürk'le beraber millet dünyaya sığmayan bir azamet taşıyor, fakat Atatürk ölürse ne olacak? Şimdi anlıyoruz ki, biz, iki namütenahiye, iki sonsuz büyüklüğü cem eder vaziyette imişiz. Atatürk'te namütenahi ve sonsuz büyük; Millet te namütenahi ve sonsuz büyük. iki namütenahinin ceminden de namütenahi çıkar...Dünya gazeteleri Türk milletinin, Türk büyüklerinin mahiyetleri hakkında bizi iftiharla mütehassis edecek yazılar yazdılar. Bu mukaddememle anlatmak istediğim şudur: Atatürk'ü kalplerimize gömdük. Atatürk Türk milleti için de, bizim için de, yaşıyor, ecnebler için de yaşıyor. Eğer

---

Araştırmaları Dergisi-Journal Of Modern Turkish History Studies, XVII/34 (2017-Bahar/Spring), ss. 319-348.

¹⁰¹ TBMM TD, D: 5, YY: 5, C: 27, B: 6, O: 4, 28 Kasım 1938, s. 62-63.; İlhan Çeliker, II. Celal Bayar Hükümeti Döneminde TBMM Çalışmalarının Muhtevası (11 Kasım 1938-25 Ocak 1939), *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 78, Eylül 2018, s. 436-460.

¹⁰² Törenlerinin Türkiye'deki Yansımaları, *International Journal of Social Science*, Volume 6 Issue 7, July 2013, p. 1185-1215.;

https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=23:24&v_meclis=1&v_donem=5&v_yasama_yili=&v_cilt=27&v_birlesim=004 [20 Temmuz 2022].

öyle olmasaydı arkadaşlar, ne o yazılar bu şekilde yazılır, ne bu kadar muhabbet ve hürmet gösterilirdi. Bir taraftan Atatürk'ü, bir taraftan bu büyük Türk milletini severek, Atatürk'ün matemine iştirak etmek suretiyle teessürümüze iştirak eden büyük, insan, millet ve devletlere buradan teşekkür etmeği bir vazife bilirim" şeklinde duygulu bir konuşma yapar¹⁰³.

Atatürk döneminde gözden düşen Millî Mücadele'nin önde gelen isimlerinden bazılarının iade-i itibar edilmeye başlanmıştı. 26 Mart 1939 seçimlerinde Atatürk'e yakınlığı ile bilinen Rıza Soyak, Fuat Bulca, Neşet Ömer İrdelp, Şükrü Kaya, Muhittin Baha Pars, Şakir Kesebir, Recep Zühtü Soyak ve Kılıç Ali gibi kişiler CHP'den milletvekili adayı gösterilmedikleri için meclise girememişlerdir. Buna karşın İnönü, Mustafa Kemal Atatürk'e muhalefet eden tüm eski milletvekilleriyle yakınlaşmıştır. Örneğin Hüseyin Cahit Yalçın İstanbul, Kazım Karabekir Çankırı, Fethi Okyar Bolu milletvekili, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele de CHP üyesi olmuştur¹⁰⁴.

Muhittin Baha, 1950¹⁰⁵ ve 1954 yıllarında CHP'den yeniden Bursa milletvekili adayı olduysa da seçimi kazanamaz. Muhittin Baha Bey, 29 Ağustos 1954'te Bursa'da vefat eder ve Emir Sultan Mezarlığı'na defnedilir¹⁰⁶.

Sonuç

Muhittin Baha Bey'in Bursalı olması ve hayatın büyük bir kısmını burada geçirmesi, Muhittin Bey'i hayatının ilk yıllarından itibaren Bursa'da meydana gelen olaylarla yakından ilgilendirmiştir.

Bursa Redd-i İlhak ve Bursa Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucularındandır. Çıkardığı Millet Yolu ve Bursa Mecmua'ları Bursa ve çevresinin işgaline karşı önemli bir direnç hattı oluşturmuş ve halkı bilinçlendirmiştir. Bu yönüyle de zafere giden yolun önemli karakterlerinden olmuştur. Bursa'nın işgali öncesi ve 1922 ile 1923 dönemlerinde iki kez Hüdâvendigâr Vilâyeti Davavekilleri Cemiyeti'ne¹⁰⁷ başkanlık yapmıştır. Gün Doğarken (1934) adlı şiir kitabı ve Halife

¹⁰³https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=62:63&v_meclis=1&v_donem=5&v_yasama_yili=&v_cilt=27&v_birlesim=006 [20 Temmuz 2022]; https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.goruntule?sayfa_no_ilk=62&sayfa_no_son=63&sayfa_no=63&v_meclis=1&v_donem=5&v_yasama_yili=&v_cilt=27&v_birlesim=006 [20 Temmuz 2022].

¹⁰⁴ Bülent Akkaya, "İç ve Dış Gelişmeler Çerçevesinde Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş ve 1946 Seçimleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 1/ C: 1/ Sayı: 2/ Güz 2011, s.43-61.

¹⁰⁵

¹⁰⁶ Muhittin Baha Bey, TBMM'nin I. Döneminde "Muhittin Baha", V.-VIII. Dönemlerinde ise "Muhittin Baha Pars" olarak kayıtlara geçmiştir. TBMM Albümü (1920-2010), 1. Cilt, 1920-1950.(2010).TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Haziran, 19, 64, 282, 298, 316, 634, 384, 435, 458, 510.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s.258.; "Dün Bütün Yurtta Seçim Yoklamaları Yapıldı", *Son Saat*, 10 Kasım 1950, s.2.; Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.

¹⁰⁷Bozkurt, a.g.m., 2015, s.11-32.; <http://www.serafettinyavuz.av.tr/default.asp?cmd=news&pagetype=haber&subcmd=goster&id=64> [20

Ordusu, Mısır ve Kafkasya ile Emsile-i Ahlâk yahud Mukaddime-i Gayret adlı eserleri¹⁰⁸ vardır. Muhittin Baha Bey, şair yönü ile de tanınır. Kendisi İstiklâl Marşı yarışmasına da katılmış ve şiiri ilk yedi şiir arasına kalmıştır. Daha sonra Türkiye Muallimler ve Muallimler Birliği Cemiyeti'nin ilk genel başkanlığını da yapmıştır. Kurtuluş Savaşı döneminde "Yeşilordu Cemiyeti"nin kurucu ve yöneticileri arasındadır. Daha sonra "Resmi Türkiye Komünist Fırkası" bünyesinde yer almıştır. İstiklal Mahkemeleri'nin kuruluşunda bulunmuş, Eskişehir ve Konya İstiklal Mahkemeleri'nde görev almış karşı devrimcilere ve muhaliflere karşı etkin bir mücadele vermiştir. Muhittin Baha, Ziraat Bankası İdare Meclisi üyeliği de yapmıştır. Muhittin Baha Bey, Mustafa Kemal'i her dönem savunan ve destekleyen şahsiyetlerdendir.

Celal Bayar, Muhittin Baha Pars için, *"Milli Mücadele'de, Büyük Millet Meclisi'nde, partiler içinde... Hukuk tahsili görmüş bu genç, Bursa'nın tanınmış Şeyh Bahaeddin Efendi ailesindendi. İttihat ve Terakki'nin Selanik'te ilk kurucularından Hakkı Baha'nın kardeşi idi. Muhiti bakımından bizimle manevi ilgisi vardı. Fakat bu son zamana kadar Cemiyet içinde bulunmamış tarafsız kalmıştı. Gazi Ahmed Muhtar ve Kamil Paşa hükümetlerinin aczini ve özellikle Balkan Savaşı'nın perişan idaresini gördükten sonra bütün kanaatiyle bizimle bera-ber olmuştu. Kulüpler kapatıldıktan sonra onun yazıhanesi adeta merke-zimiz haline gelmişti...."* der¹⁰⁹.

Muhittin Baha Pars'ın dünya görüşünü, *"Bizim vaziyetimiz ya meşrudur, ya değildir. Buna mukabil bizim aleyhimizde hareket edenlerin vaziyeti de ya meşrudur, ya değildir. Biz iddia ediyoruz ki, bizim vaziyetimiz meşrudur. Bizim harekâtımız meşrudur. Binaenaleyh, bunun hilâfına hareket edenler haini vatandır. Gasp ve garette bulunanlar, bu Meclisin emrine itaat etmeyenler haini vatandır"* şeklindeki izahında bulmak mümkündür¹¹⁰.

Muhittin Baha, Cumhuriyet Halk Partisi Bursa il başkanlığına yazdığı bir mektupta, Pars ailesiyle ilgili, *"Bursa'da Şehreküstü mahallesinde kendisine mahsus bir türbede yatan dedem Pars Beyden başlayarak ecdadım ve ailem 600 küsur seneden beri Bursa'dadır. Vakfettiği Gemlik zeytin âşârı ile oranın ve türbesinin bulunduğu mahallenin tapu harçlarını vaktiyle kendisine Orhan Gazi tarafından verilmiş olması, Pars Bey'in bir kumandan olarak Bursa'nın fethinde yararlıklar gösterdiğine delâlet eder. Dedem Pars Bey'in, babam Şeyh Hacı Baha Efendi'nin¹¹¹, onun babası Şeyh Hafız Ahmet Efendi'nin fukaralar ve çocuklar için yapılmış vakıfları ve hayırları vardır. Babamın, Orhan Camii karşısında, hâsılatı*

Şubat 2022].; İsmet Üzen-Hanifi Aslan, "Halife Ordusu Mısır ve Kafkasya'da" Adlı Askerî Piyesteki Panislâmcı Unsurlar, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, Yıl: 2010/1, s.177-191.

¹⁰⁸ Ömer Saim Kurmuş, "Bursa'da Basılan Kitaplar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (76), Şubat, 1992, s.157-170.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s.258.

¹⁰⁹ Bayar, a.g.e., 1997, s.151-152.

¹¹⁰https://www5.tbmm.gov.tr//develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=80&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=004 [11 Eylül 2022].

¹¹¹ 1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri, Hakkı Baha-17 Nolu Künye Defteri, KHO Arşivi.

fakir çocuklara vakfedilmek üzere yaptırdığı büyük çarşı yanmış, arsası belediye tarafından gasp edilmiştir...” şeklindeki izahı ile Pars ailesinin geçmişinin tarihiliğini de gözler önüne serer¹¹².

Muhittin Baha, milli mücadele yıllarında, bağımsızlık ve egemenlik hususunda kati bir inanca sahiptir. O, her türlü istibdat, zorbalık, emperyalizm ve daha başka adlar altındaki hürriyet düşmanı yapı ve oluşumlara karşıdır.

O'nun hayatını göz önüne getirince, eylemlerinin çoğunda bu tavırlarını görmek mümkündür. II. Meşrutiyet döneminden hayatının son anına kadar milliyetçi ve devletçi bir çizgide bulunmuştur.

Mondros Mütarekesi esnasında Türklerin Ermenilere kötü muamelelerde bulunduğu iddiaları ve bu kötü muameleleri yaptığı iddia edilen Türk idarecilerin savunmalarında etkin bir rol üstlenmiştir.

O, Milli şuurun hâkim kılınması, milli inanç ve iradenin yayılması ve ruhlara işlenmesi için edebi faaliyetlerden geri kalmamıştır. Kendisi, İstiklal Marşı yarışmasına katılan ve dereceye giren şairler arasında da yer alır. Ülkenin harap ve bitap düştüğü yıllarda, vatan ve hürriyet ateşini yakanlardandır. Birinci Cihan Harbi ve Milli Mücadele devri Türk'ün ateşten gömleği giydiği yıllardır. Muhittin Baha, bu devrin zorluklarını göğüsleyen tarihi şahsiyetlerdendir.

Muhittin Baha, yazılarında, konuşmalarında, vatan, millet, ahlak, terbiye konularını bir bütünlük içerisinde bakar. Ülkenin müdafaası ve bağımsızlığını bir iman vazifesi addeder.

Bu çalışmamızda belirli bir kapsam ve sınırlılık içerisinde, Muhittin Baha Pars'ın doğumundan ölümüne kadar geçen süredeki faaliyetleri ele aldık. Muhittin Baha Pars hakkında kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığı tespit ettik. Çalışmamız sonucunda gazeteci, hukukçu, cemiyetçi ve milletvekili özellikleri ile tanınan Muhittin Baha Pars'ı anlatmaya çalıştık. Köklü bir aileye mensup olması nedeniyle de aile üyeleri hakkında kısmi bilgiler de vermeye çalıştık.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri, Hakkı Baha-17 Nolu Künye Defteri, KHO Arşivi.

Bursa Mecmuası, Bursa: Vilayet Matbaası, 1916-1920. Yayımlayan: Bursa Muhibleri Cemiyeti; Müdürü: Muhiddin, Baha [Pars]. nos. 1 (1 Kanun-ı evvel 1917)-6, 8 (15 Mart 1918), AP95.T8B85 <http://pi.lib.uchicago.edu/1001/cat/bib/4694191> (University of Chicago Ottoman Microforms Project) [OFC747].

Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi, BOA., DH.EUM.VRK, 25/49.

---

¹¹²Akkılıç, Y., 2002, a.g.e., 1424-1425.; http://www.bursadakultur.org/pars_ailesi.htm [20 Şubat 2022].

Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi, BOA., DH.I.UM.EK., 53.47.1.

Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi, BOA., HSDHADB., 4.88.1.

Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi, MF.MKT.1210.84.1.

Ertuğrul Gazetesi, 3 Ağustos 1911, Raif Kaplanoğlu'ndan e-posta ile alınan belge.

Muhittin Baha Pars, TBMM Üyeleri İçin Tercüme-i Hal, Sicil: 318, Dosya:45, Seçim Dairesi: Bursa, TBMM Arşivi, D:5, İçtima Senesi:76, Fevkalâde.

Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMM GCZ, 30 Kânunuevvel 1920, s. 295-302.

TBMM GCZ, C:2, 5 Ağustos 1337 (1921), s.164-185.

TBMM GCZ, C:I, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1985.

TBMM GCZ, D.1, C.3, İnikat 39, 4.5.1338 (1922), Celse: 2, s. 320-321.

TBMM GCZ, D:1, C:3, 23 Eylül 1333, s.806-811

TBMM GCZ, D:I, C:1, s.301, 302.

TBMM TD, D: 5, YY: 5, C: 27, B: 6, O: 4, 28 Kasım 1938, s. 62-63.

TBMM TD, D:7, C:20, s.191-192.

TBMM TD, D:7, C:20, s.294.

TBMM TD, D:VIII, C:3, (24.12.1946), s. 428.

TBMM Z.C., 4. Birleşim, C.27, 14 Kasım 1938, s.23.

TBMM Z.C., C:22, s. 58-64.

TBMM Z.C., C:III, D:VIII, Toplantı I, Birleşim XXII, 22.12.1946, s.426-429.

TBMM Z.C., D:1, C 22, İ:85, 16 Ağustos 1922, s. 202-203.

TBMM Z.C., D:1, C:1, O: 15, 13 Mayıs 1336 (1920), s.280.

TBMM Z.C., D:1, C:11, O: 56, 28 Temmuz 1337 (1921), s.363-364.

TBMM Z.C., D:1, C:2, O: 38, 21 Temmuz 1336 (1920), s.372-373.

TBMM Z.C., D:1, C:2, O::105, 20 Eylül 1338, s.107.

TBMM Z.C., D:1, C:2, O::30, 8 Temmuz 1336/1920, s.226.

TBMM Z.C., D:1, C:2, O::32, 12 Temmuz 1336, s.279-286.

TBMM Z.C., D:1, C:23, O::100, 11 Eylül 1338, s.619-620.

TBMM Z.C., D:1, C:6, O: 101, 22 Kasım 1336 (1920), s.16.

TBMM Z.C., D:1, C:9, O: 6, 12 Mart 1337 (1921), s.85.
TBMM Z.C., D:1. İçtima Senesi: 1. C: 1. İçtima Sayısı: 4, (26.04.1920), s.73-74-78
TBMM Z.C., D:I, C:4, s.473, 474.
TBMM Z.C., D:I, C:4, ss.470-482.
TBMM Z.C., D:VIII, C:III, Toplantı: 1, 14. 12. 1946,s.426-440.
TBMM ZC., C.3, D.1, İçt.1, 09.08. 1336, s.159.
TBMM ZC., D:1, C:26, O: 170, 8 Ocak 1339 (1923), s.220-235.
TBMM ZC., D:1, C:3, O: 45, 9 Ağustos 1336 (1920), s.158-159.
TBMM ZC., D:1, C:4, O: 63, 11 Eylül 1336 (1920), s.84-89.
TBMM ZC., D:1, C:4, O: 67, 18 Eylül 1336 (1920), s.198.
TBMM ZC., D:1, C:4, O: 69, 21 Eylül 1336 (1920), s.238.
TBMM ZC., İ: 17, 17.5.1336 Pazartesi, D: 1, C 1, İçtima Senesi: 1, s.322.
TBMM ZC:C.3, D.1, İçt.1, 09.08.1336, s.57.
TBMM. Z.C:C: 28, D: 6, İç: 4, Celse: 2, (11.11.1942), Ulus, 12 İkinci Teşrin 1942.
Türkiye Büyük Millet Meclisi, Zabıt Ceridesi, D:1, C:1, O: 1, 23 Nisan 1336 (1920), s.2.

Kitaplar

Akkılıç, Yılmaz, Bursa Ansiklopedisi, Bursa Kültür ve Sanat Yayınları, Bursa, 2002.

Akkılıç, Yılmaz, Kurtuluş Savaşı'nda Bursa, Birinci Kitap, Mondros'tan İşgale, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa, 2008.

Arif Hikmet, Bursa Seyahati, Çev. Nezaket Özdemir, Sentez yayıncılık, Bursa, 2008.

Atay, Falih Rıfki, Çankaya, Nurer Uğurlu başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., Ekim 1999.

Atay, Falih Rıfki, Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs, Nurer Uğurlu başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır., Mayıs, 1999.

Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları (TBMM Hükümetleri Dönemi), Hazırlayanlar: İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Gülşah Erdem Efe, TBMM Basımevi, Ankara, Aralık, 2014.

Bayar, Celal, Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş, C: III, 1997.

Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları.

Demirel, Ahmet, Birinci Mecliste Muhalefet, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1995.

Eğilmez, Mümtaz Şükrü, Milli Mücadele'de Bursa, İstanbul Tarih Yayınları, İstanbul, 1980.

Erdem, Yasemin Tümer, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi, TTK., 2013.

Göldaş, İsmail, Milli Kurtuluş Savaşında Öğretmenler, Öğretmen Dünyası Yayınları, İstanbul, 1981.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, Bursa, Matbaa-i Vilayet-i Hüdavendigâr, 1287/1870-1927.

İlhan Tekeli, Toplu Eserler-23, Anlatabildikleri ve Anlatamadıklarıyla Yaşam Öyküleri İlhan Tekeli, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Kamutay Albüm: 1935-The Parliament Album, 1935.

Kaplanoğlu, Raif, Bursalı Şair ve Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi, 1988.

Kaplanoğlu, Raif-Kaplanoğlu, Ozan, Tipodan ofsete Bursa basın tarihi (1866-1974), Nilüfer Belediyesi Bursa, 2019.

Kepecioğlu, K., Bursa Kütüğü, C: I, Yay.Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.

Kepecioğlu, K., Bursa Kütüğü, C: III, Yay.Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.

Mustafa Kemal Atatürk, "Büyük Millet Meclisi'nde Konuşma Bursa Mebusu Muhittin Baha Beyin Sözleri Hakkında (13 Ocak 1921)", Atatürk'ün Bütün Eserleri, C: 10 (1920-1921), Kaynak Yayınları, İstanbul, Birinci Basım: Mart 2003.

Öztürk, Yücel, Bursa Basın Tarihi, Ekin Yayınevi, Bursa 2012.

Özüçetin, Yaşar, Kurtuluş ve Kuruluşta Milletvekili Gözüyle Gazi Mustafa Kemal Paşa (1920-1923), 2015.

Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, İstanbul, 2001.

TBMM Albümü (1920-2010), 1. Cilt, 1920-1950, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Haziran, 2010.

Tunçay, Mete, Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925), 3. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978.

Üstel, Füsün, İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931), 2004.

Yüceer, Saime, Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2001.

Makaleler

Artaç, A. "Ziya Gökalp'in Milli Müziğimizi Oluşturmakla İlgili Düşüncelerinin Atatürk'ün Aynı Doğrultudaki Fikirlerine ve Çağdaş Türk Müziğine Etkileri", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi (INIJOSS)*, C: 8, (2), 2019, s.529-550.

Aydın, Mesut, "Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belgeleri Işığında Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Kuruluşu ve Ülke Genelinde Gruba Ait Heyet-i Merkeziye Listelerinin Oluşturulması", *Turkish Studies*, Volume 9/4 Spring 2014, p. 97-137.

Bayraktar, A.N., "Başkent Ankara'da Cumhuriyet Sonrası Yaşanan Büyük Değişim: Modern Yaşam Kurgusu ve Modern Mekânlar", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 4(1), Haziran/June 2016, s.67-80.

Becerikli, Sabri-Demirel, Muammer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet Bursa'sına Miras Kalan Öğretmen Okulları (1883-1975)", *Uludağ Üniversitesi, Journal of History Studies*, Volume 9, Issue 1, March 2017, p. 65-84.

Bozkurt, Celil, "Milli Mücadele Döneminde Muhittin Baha Pars", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:56, Bahar 2015, s.11-32.

Bozkurt, İbrahim, "Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın Karşısındakilerden Biri Olarak Çerkez Ethem Üzerine Bir İnceleme", *Turkish Studies*, Volume, 13/1, Winter 2018, s.163-186.

Çakmak, Fevzi, Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Sürecinde CHP Kurultay Görüşmeleri ve Müfettiş Raporlarına Göre Parti Teşkilatının Karşılaştığı Sorunlar, (1945-1950), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi-Journal Of Modern Turkish History Studies*, XVII/34 (2017-Bahar/Spring), ss. 319-348.

Çeliker, İlhan, II. Celal Bayar Hükümeti Döneminde TBMM Çalışmalarının Muhtevası (11 Kasım 1938-25 Ocak 1939), *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 78, Eylül 2018, s. 436-460.

Çoruk, Ali Şükrü. "Bir Gelenek İcadı Olarak II. Meşrutiyet Döneminde Gerçekleştirilen İstanbul'un Fethi Törenleri", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 7 (Haziran 2016), s.79-98.

Ertekin, R., "Muhittin Baha Pars'ın Hayatı ve İstiklal Marşı", *Bilanço Dergisi*, Yıl: 15, (145), 2013, s.44-45.

Evsile, Mehmet, "TBMM Zabıtlarına Göre Cumhuriyet Döneminde Eğitim Hizmetleri (1923-1950)", *History Studies*, 11/2, Nisan 2019, s. 621-654.

Kaplanoğlu, Raif-Akkuş, Turgay, Meşrutiyetten Sonra Bursa'da Sivil Örgütlenme, *Bursa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, Kış 2005, s.10-15.

Kılıç, Selami, "Batı Anadolu Gezisi Esnasında Mustafa Kemal Paşa'yı Karşılama Törenleri", *Atatürk Dergisi*, Yıl 1989, C:1, Sayı 3, s. 146-174.

Kurmuş, Ö.S., "Bursa'da Basılan Kitaplar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (76), Şubat, 1992, s.157-170.

Özüçetin, Yaşar- Filiz, İsmail, "Meclis Zabıtlarına Göre Milli Mücadele'de İstanbul Hükümeti'nin Tutumuna Karşı Tepkiler ve Yorumlar," - Türklük Bilimi Araştırmaları,-S XXXIV.,2014 s.179- 206.

Özüçetin, Yaşar-Dağıstan, H. Mehmet, "Meclis Celse Zabıtlarında Kuva-yı Milliye", *ÇTTAD*, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), ss.3-30.

Özüçetin, Yaşar-Kara, Bülent, "Meclis Celse Zabıtlarında Tarihî Şahsiyetler ve Yaşanmışlıklar Temelli Metaforlar Üzerine Bir İnceleme (1920-1923)", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2016, Sayı: 16, s.271-285.

Pustu, Yunus, "Türkiye Muallimler Birliği Genel Merkezi ve Şubelerinin Neşrettiği Mecmualar", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 2017, s. 56-91.

Pustu, Yunus, Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleriyle Türkiye Muallimler Birliği (1921-1936), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi: AAM Derg.*, 2019; 35 (1) : 99, s.51-94.

Semiz, Yaşa, "Milli Mücadele ve Mehmet Akif", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, Yıl: 2000, s. 450-451.

Tabak, Serap, "Varlık Vergisi ve Aydın İlinde Uygulaması", *Gazi Akademik Bakış*, C:9, Sayı: 17, Kış 2015, s.279-294.

Tamer, Aytül, "Basın ve İktidar İlişkileri: Birinci Meclis'in Men-i Müskirat Kanunu Üzerine Tartışmalar", *Kebikeç*, 31, 2011, s.217-218.

Tanyer, Turan, "Ankara Kitabevlerine Dair...", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 1(1), Haziran/June 2013, s. 113-129.

Türkiye Muallime ve Muallimler Dernekleri Birliği Teşkil Etti, 1921, s.2.

Üçüncü, Uğur, Atatürk'ün Ölümü ve Cenaze Törenlerinin Türkiye'deki Yansımaları, *International Journal of Social Science*, Volume 6 Issue 7, July 2013, p. 1185-1215.

Üzen, İsmet-Aslan, Hanifi, "Halife Ordusu Mısır ve Kafkasya'da" Adlı Askerî Piyesteki Panislâmcı Unsurlar, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, Yıl: 2010/1, s.177-191.

Yetik, Ümit, "Milli Mücadele Yıllarında İnegöl (1918-1922)", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:1, Aralık 2016, s.107-120

Tezler

Akkaya, Bülent, "İç ve Dış Gelişmeler Çerçevesinde Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş ve 1946 Seçimleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 1/ C: 1/ Sayı: 2/ Güz 2011, s.43-61.

Akkuş, Turgay, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayri Müslimler, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarh Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir, 2008, s.165-167.

Aslan, Necla, Bursa Halkevi Uludağ Dergisi ve Türk Devrimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Bilgi, Selma Güler, Erken Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Gündelik Yaşam (1923-1950), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Çolak, Mustafa, Bülent Ecevit'in Siyasal Anlayış ve Deneyiminde Dinin Yeri, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kocaeli, 2015.

Güvendiren, Muhlise, Türk Devriminin Bursa'ya Ekonomik Boyutta Yansımaları (1923-1950), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Kara, Serdar, Tek Partiden Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türkiye'de Din Politikalarındaki Değişim Üzerine 1945-1950, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2012.

Kemaloğlu, Muhammet, Hakkı Baha Pars: Hayatı ve Eserleri (1879-1942), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2022.

Özcan, Zeynep Cumhuriyet Dönemi Dinî Hayat (1938-1950), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2014.

Özçelik, M.Hakan, Atatürk Dönemi Faaliyetleri İle 1938-1960 Dönemi Hükümetlerinin Faaliyetlerinin Mukayesesi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2010.

Peltek, Emine, Dini Çoğulculuğun İmkânı: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Kitapları Örneği, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2015.

Saban, Gülperi Mezkit, Millî Kimliğin Oluşturulması Bağlamında 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Saylam, Ayşegül, 1920-1938 Yılları Arasında Türkiye'de Sanayi ve Ticaretin Bakanlık Düzeyinde Kurumsallaşması: Kurumsal Kuram Bağlamında Bir İnceleme, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi Ankara, 2016.

Süzgün, Gökçe, Atatürk'ün Bursa Gezileri ve Türk Devriminin Bursa'ya Yansımaları, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2015.

Teke, Ali Vehbi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde I-V. D:Adana Milletvekilleri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

Toptaş, Cengiz, Kuva-yı Seyyare, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bilecik, 2013.

Tuncay, İlkay, Balıkesirli Bolak Ailesi ve Türkpetrol Vakfı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Turgay Akkuş, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrı Müslimler, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarh Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir, 2008..

Uzun, Zübeyir, Milli Mücadele'de Çerkez Ethem ve Kuva-yı Seyyare'nin Faaliyetleri (1919-1920), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008.

Zeki, Onur, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bağımsız Mebuslar ve Yasama Çalışmaları (1920-1923), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.

Gazeteler

"Bursadaki Meşhur Havuz Meselesi", *Vakit*, Sayı:9877, 20 Temmuz 1945 Cuma, s.4.

"Dün Bütün Yurtta Seçim Yoklamaları Yapıldı", *Son Saat*, 10 Kasım 1950, s.2.

"Muallime ve Muallimler Dernekleri Heyet-i İdaresi", *Anadolu'da Yenigün*, No: 882-505, 1 Haziran 1922, s. 2.

"Muallimler Birliği", *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 180, 9 Mayıs 1921, s.2.

"Nurettin Paşa Muhittin Baha'ya Karşı Kazalarda Ekseriyet Aldı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Şubat 1925.

"Türkiye Muallime ve Muallimler Dernekleri Birliği Teşkil Etti", *Anadolu'da Yenigün*, No: 604-224, 9 Mayıs 1921, s.2.

"Uydurma Dil" Hakkında T. Banguoğlu'nun İzahatı, *Hür Söz*, 16 Aralık 1949, s.2.

Cumhuriyet, Sayı: 7663,
<https://www.cumhuriyetarsivi.com/katalog/192/yazar/63-OKTAY+AKBAL/1973/9/27.xhtml> [26 Nisan 2021].

Millet Yolu, 7 Şaban 1338/26 Nisan 1920.

Muallimler Birliği, 1921.

Pars, Muhittin Baha, "Güneş Doğarken", *Yeni Kaynak*, Sayı: 46, Kasım 1936, s.323-324.

Pars, Muhittin Baha, "Bursa'nın Sükûtu (8 Temmuz 1336)", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Temmuz 1922.

Pars, Muhittin Baha, "Sevgili Bursa", *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Temmuz 1921.

Pars, Muhittin Baha, "Sevgili Hemşehrilerime", *Millet Yolu*, 18 Recep 1338/7 Nisan 1920.

Pars, Muhittin Baha, Dosta ve Düşmana (Şiir), *Uludağ Dergisi*, 64-67 Mart-İlkteşrin, 1944, s.49.

Pars, Vedide Baha, "Sevgili Bursamıza", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Temmuz 1922.

Resmî Gazete, 12 Aralık 1946, Sayı:6478, Sahile:11507.

Resmî Gazete, Sayı: 11048, 1 Mart 1962 Perşembe, s.45.

Resmî Gazete, Sayı: 9548, 1 Mart 1957 Cuma, s.16562.

Tanin, nr. 1966, 31 Mayıs 1330, 13 Haziran 1914, s.4.

Vakit, 14 Ocak 1339/1923, No. 1830.

İnternet Kaynakları

<http://bgc.org.tr/ansiklopedi/muhtar-bey.html> [20 Şubat 2021]

<http://bgc.org.tr/ansiklopedi/pars-muhittin-baha.html> [20 Şubat 2021]

http://docs.neu.edu.tr/library/nadir_eserler_el_yazmalari/TEZLER_YOK_GOV_TR/249105%20afyon%20milletvekilleri.pdf [20 Şubat 2021]

<http://dumlupinargazetesi.com/mobil/kose-yazisi/29/dumlupinarin-anlam-ve-onemi.html> [20 Şubat 2021]

<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/37968/001520590006.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [20 Şubat 2021]

<http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=11975&start=5> [20 Şubat 2021]

<http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/hgdmakale/2011-2/11.pdf> [20 Temmuz 2022]

<http://www.bursabarusu.org.tr/sayfalar.php?sayfa=12> [20 Temmuz 2022]

http://www.bursadakultur.org/pars_alesi.htm [20 Şubat 2021]

<http://www.eksd.org.tr/ataturk-muzik-sevgisi/> [20 Şubat 2021]

http://www.serafettinyavuz.av.tr/default.asp?cmd=news&pagetype=haber&su_bcmd=goster&id=64 [20 Şubat 2021]

<http://www.yenidonem.com.tr/yazarlar/yuksel-baysal-72/bursa-nin-buyuk-degeri-havuzlupark-11228.html> [20 Şubat 2021]

<http://yesilbursadergisi.com/mobil/koseyazisi.php?id=733> [20 Şubat 2021]

https://acikerisim.aku.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11630/3349/Ceren_Demirdelen_Tez.pdf?sequence=1&isAllowed=y [20 Şubat 2021]

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/29150> [19 Temmuz 2022]

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/406533> [20 Şubat 2021]

<https://tam-metni.nasil-yazilir.com/2020/06/11-temmuz-1945-aksam.html> [29 Mart 2021].

<https://www.balikesir24saat.com/kurtulus-savasini-nasil-kazandik-cumhuriyet-nasil-kuruldu/> [20 Şubat 2021]

<https://www.belgeseltarih.com/birinci-ve-ikinci-donem-turkiye-buyuk-millet-meclisinde-bursali-milletvekilleri/> [20 Şubat 2021]

<https://www.belgeseltarih.com/millet-yolunda-cerkes-edhem-bey-ve-cerkeslere-bir-hitabesi-nisan-1920> [20 Şubat 2021]

https://www.bursa.bel.tr/dosyalar/yayinlar/bursadazaman_10.pdf [20 Şubat 2021]

<https://www.bursa.bel.tr/eski-baskanlar/sayfa/328> [20 Temmuz 2022]

<https://www.dunyabizim.com/mercek-alti-seyhler-milletin-meclisindeydi-h6336.html> [20 Şubat 2021]

<https://www.kanunum.com/files/34-1.pdf> [29 Mart 2022]

<https://www.kanunum.com/files/7466-1-1.pdf> [29 Mart 2022]

<https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/mideast/medoc-cat/journals.html> [20 Şubat 2021]

https://www.TBMM.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunTBMMc045/kanunTBMMc045/kanunTBMMc04500034.pdf [29 Mart 2021].

https://www.TBMM.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar/kanunTBMMc045/kanunTBMMc045/kanunTBMMc04500034.pdf [29 Mart 2021].

https://www.TBMM.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS_/t13/c015/b052/cs__130150520362.pdf 29 Mart 2021.

https://www.turkcebilgi.com/muhittin_baha_pars [20 Şubat 2021]

https://www5.tbmm.gov.tr//develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=80&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=004 [11 Eylül 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.goruntule?sayfa_no_ilk=62&sayfa_no_son=63&sayfa_no=63&v_meclis=1&v_donem=5&v_yasama_yili=&v_cilt=27&v_birlesim=006 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.goruntule?sayfa_no_ilk=312&sayfa_no_son=313&sayfa_no=313&v_meclis=1&v_donem=8&v_yasama_yili=&v_cilt=4&v_birlesim=047 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=115:116&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=16&v_birlesim=149 [20 Temmuz 2022]

https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=16&v_meclis=1&v_donem=8&v_yasama_yili=&v_cilt=3&v_birlesim=012 [21 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=175&v_meclis=11&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=2&v_birlesim=062 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=206&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=16&v_birlesim=154 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=223&v_meclis=11&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=2&v_birlesim=065 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=224&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=012 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=23:24&v_meclis=1&v_donem=5&v_yasama_yili=&v_cilt=27&v_birlesim=004 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=301&v_meclis=11&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=126 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=312&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=016 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=312:313&v_meclis=1&v_donem=8&v_yasama_yili=&v_cilt=4&v_birlesim=047 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=317&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=21&v_birlesim=070 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=317&v_meclis=1&v_donem=5&v_yasama_yili=&v_cilt=12&v_birlesim=081 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=328&v_meclis=11&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=3&v_birlesim=039 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=33&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=002 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=41&v_mecelis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=19&v_birlesim=022 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=413&v_mecelis=11&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=147 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=469&v_mecelis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=27&v_birlesim=198 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=5&v_mecelis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=22&v_birlesim=081 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=552:554&v_mecelis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=22&v_birlesim=098 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=62:63&v_mecelis=1&v_donem=5&v_yasama_yili=&v_cilt=27&v_birlesim=006 [20 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=7:8&v_mecelis=1&v_donem=7&v_yasama_yili=&v_cilt=13&v_birlesim=000 [20 Temmuz 2022]

https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=72:73&v_mecelis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=10&v_birlesim=024 [21 Temmuz 2022]

https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=76:77&v_mecelis=1&v_donem=8&v_yasama_yili=&v_cilt=22&v_birlesim=014 [21 Temmuz 2022]

https://www5.TBMM.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/Cilt1.pdf [20 Temmuz 2022]

<https://www5.TBMM.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT01/gcz01001145.pdf> [20 Temmuz 2022]

<https://www5.TBMM.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c003/TBMM01003059.pdf> [20 Temmuz 2022]

Selimoğlu, İsmail, Matbaa ve Değişen Hayat: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Halkının Kitap Sevgisi, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/SEL%c4%b0MO%c4%9eLU-%c4%b0smaile-MATBAA-VE-DE%c4%9e%c4%b0%5%9eEN-HAYAT-ME%c5%9eRUT%c4%b0YET%e2%80%99TEN-CUMHUR%c4%b0YET%e2%80%99E-BURSA-HALKININ-K%c4%b0TAP-SEVG%c4%b0S%c4%b0.pdf> [13 Temmuz 2022]

Ekler

Ek 1. Muhittin Baha Pars¹¹³

Muhittin Baha B.
BURSA

Ek 2. İlk Payitaht-ı Osmanî'nin Mühim Bir Daru'l-arifânı, Bursa Mekteb-i Sultanisi¹¹⁴

¹¹³ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.; <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/29150> [19 Temmuz 2022].

¹¹⁴ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

Ek 5. Muhittin Baha Pars Milletvekilliği Evrakı¹¹⁷

FOTOĞRAF

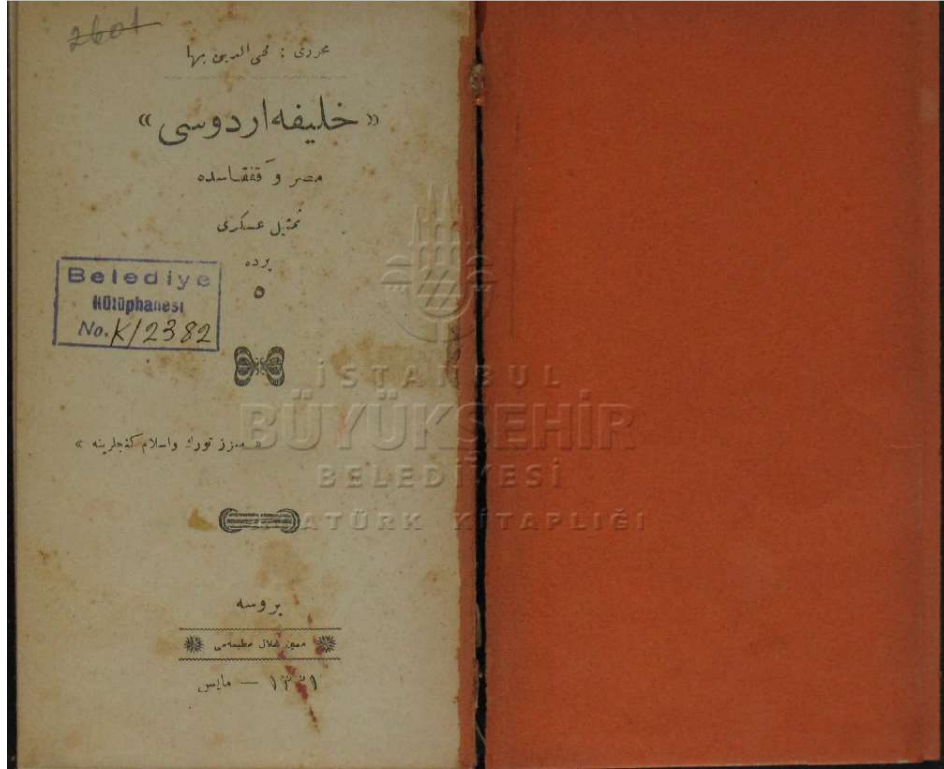
Seçim dairesi	Ordu	Eserleri	Bursada (Şecadele zamanında) Gümüşük(Millet yolu)gazetesini haftalık Bursa mecmuasını çıkardım.Günas Doğarken adlı manzumemi 1934 de bastırdım.
Adı	Muhittin Baha Pars	İsmi rütbeleri	
Soy adı	Pars	Meslek ve mesguliyeti	Şevvelce sekia sene İlahe sde biyat ve felsefe muallimliğinde bulundum.Avukatlık yaptım.
Babasının ve annesinin adı	Baha Nakiye	Evli olup olmadığı ve kaç çocuğu bulunduğu	Evliyim. Çocuğum yoktur.
Doğduğu yer	Bursa	Seçimden evvelki son memuriyeti	Şevvelce muallimdim.
Oturduğu yer	Ankara	Memur değilse seçimden evvel son vaziyeti	seçimde avukattım.
Doğum tarihi	1300 1885	Seçim mazbatasının tarihi	
Tahsili	Bursa Lisesini,İstanbul hukukunu bitirdim.	Kaç cıylık soy-lavliğa seçildiği	
Bildiği diller	Fransızca	Mazbatasının Meclis genel Heyetince tasdiki tarihi (*)	
Nede ihtisas olduğu	Hukuk , Edebiyat	Meclise iltihak tarihi	Birinci Büyük Millet Meclisinde bulundum.Başinci devrede 1/Mart)935 de Meclise girdim.

[*] Bu yer Meclis Kanunlar kaleminde doldurulacaktır.

Muhittin Baha Pars

¹¹⁷ Muhittin Baha Pars, TBMM Üyeleri İçin Tercüme-i Hal, Sicil: 318, Dosya:45, Seçim Dairesi: Bursa, TBMM Arşivi, D:5, İhtima Senesi:76, Fevkalâde.

Ek 6. Millet Yolu Gazetesi¹¹⁸

¹¹⁸ İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, No.K/2382.

SELİM SIRRI (TARCAN)'IN BAKIŞ AÇISINDAN HAREKETLE OLİMPİYAT OYUNLARI

Aysel ÇAKAN*

Özet

Tarih süresince milletler tarafından bir varoluş mücadelesi verilmiştir. Bu mücadele örneğinin barış sembolü olarak olimpiyatlar kabul edilmiştir. M.Ö 776 yılından itibaren başlayan olimpiyat müsabakaları M.S 393 yılına kadar devam etmiştir. Uzun bir zamana yayılan unutulmuşluğun ardından çağdaştırılmış bir vaziyette 1896 yılında Atina şehrinde tekrar yapılmıştır. Modern olimpiyatların ortaya çıkmasında etkili olan isim Baron Pierre de Coubertin'dir. Uluslararası Olimpiyat Cemiyeti (IOC) 1894 yılında kurulmuş ve olimpiyatların geliştirilmesine yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Uluslararası Olimpiyat Cemiyeti'nin Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti temsilcisi Selim Sırrı Bey olmuştur. Terbiye ve Oyun Mecmuası'nın imtiyaz sahibi ve ser muharriri olan Selim Sırrı Bey olimpiyat oyunlarına özel bir ilgi duymuş ve gerektiğinde de bizzat olimpiyat oyunlarına katılarak gözlemlerini aktarmıştır. Özellikle de 1912 Stockholm Olimpiyat Oyunları'nı yakından takip ederek notlar almıştır. Oyunlardan sonra tüm ayrıntıları Terbiye ve Oyun Mecmuası'nda yayımlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Olimpiyat Oyunları, Pierre de Coubertin, Selim Sırrı, Spor, Terbiye ve Oyun.

THE OLYMPIC GAMES FROM SELİM SIRRI (TARCAN)'S PERSPECTIVE

Abstract

Nations have been struggled for existence throughout history. The Olympics has been accepted as the symbol of peace for this struggle. Olympic competitions began in 776 BC and continued until AD 393. After a long time of oblivion, the Olympic Games were reconstructed in 1896 in the city of Athens in a modernized state. The key name for the emergence of the modern Olympics is Baron Pierre de Coubertin. The International Olympic Society (IOC) was founded in 1894 and was engaged in activities aimed at the development of the Olympics. Mr. Sırrı was the representative of the International Olympic Association to the Ottoman Empire and the Republic of Turkey. Mr. Sırrı who is the concessionaire and head of the Terbiye ve Oyun Mecmuası, took a special interest in the Olympic games. He participated in the Olympic games in person when necessary and conveyed his observations. In particular, he was in attendance at the 1912 Stockholm Olympic Games. Followed the games and took notes about the events. After the 1912 Olympics, he published all his details in the Terbiye ve Oyun Mecmuası

Keywords: Dressage and Game, Olympic Games, Pierre de Coubertin, Selim Sırrı, Sport.

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e posta: aysel.cakan@outlook.com, 0000-0001-6678-4707

Giriş

Selim Sırrı Bey¹, Terbiye ve Oyun Mecmuası'nda yayımladığı "Eski ve Yeni Olimpiyatlar" başlıklı makalesinde Periklis'in şu ifadelerine yer vermektedir: "Bir millet olimpiyat oyunları ile yaşar. Bir kavmi mahvetmek isterseniz önce stadyumlarını yıkınız."² Antik Yunanda en önemli terbiye araçları jimnastik ve musiki olmuştur. Başlangıçta vücudu güçlendirmek amacıyla yapılan jimnastiğin daha sonra insan maneviyatını da güçlendirdiğine inanılmıştır. Jimnastiğin insanı korkaklıktan koruduğuna, iradesini arttırdığına, cesaretini ve insan ilişkilerini geliştirdiğine kanaat getirilmiştir. Böylece beden eğitime verilen önem artmış ve müsabakalar düzenlenmeye başlanmıştır.³

Antik Yunanda gerçekleşen olimpiyat oyunlarının düzenlenme amacının bir diğer nedeni Yunan mitolojisinin baş tanrısı Zeus'a bağlılık göstermektir. Birbiriyle savaş halinde olan 20 site devletinin savaşını engellemek amacıyla M.Ö 8. yüzyılda Elis Kralı İphitos tarafından ateşkes ilan edilmiş ve bu site devletleri arasında müsabakalar düzenlenmeye başlamıştır.⁴ Yunanlılar yaklaşık 2500 yıl önce "Olimp" ismiyle anılan bir vadide tanrıları için yapıtlar inşa etmişlerdir. Bu yapıtların ortasında dört yılda bir haziran ayında "Olimpiyat Oyunları" adı altında şenlikler düzenlenmiştir. Bu şenlikler 5 gün sürmektedir. O dönemde küçük site devletlerine ayrılmış olan Yunanlar şenlikler nedeniyle bu bölgede bir araya gelmiştir. Müsabakalar düzenlenmiş ve kazananların başlarına zeytin dallarından yapılan taçlar takılarak ödüllendirilmiştir. Antik Yunanda hızlı koşmanın büyük marifet olarak değerlendirilmesi nedeniyle en büyük ödüller koşu müsabakalarını kazananlara verilmiştir.⁵ Burada yalnızca spor

---

¹ 1874-1957 yılları arasında yaşamış olan Selim Sırrı Tarcan, Galatasaray Sultanisi ve Mühendishane-i Berri Hümayun'da okumuş, ileri seviye Fransızcaya sahip olan bir isimdir. 1892 yılında İzmir'e asker olarak tayininin ardından yazarlık ve spor eğitmenliği alanında da tanınan bir isim olmuştur. Beden eğitimi muallimliği yapmış, çeşitli okullarda jimnastik ve eskrim dersleri vermiştir. 1908-1910 yılları arasında beden eğitimi alanında İsveç'te eğitim almıştır. 1908 de Uluslararası Olimpiyat Cemiyeti'ni kurmuş ve üyeliğini yapmıştır. 1910 yılında Maarif Nezareti Umum Müfettişliğine tayin edilmiş ve 1935 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Çeşitli müdürlüklerde bulunmasının yanında makaleler, kitaplar, kulüpler ve konferanslarda yer almıştır. Galatasaray Mecmuası, *Dost Gözile 75 Yaşında Genç Selim Sırrı Tarcan*, Ülkü Basımevi, 1950, s. 72, 73.

² Selim Sırrı, "Eski ve Yeni Olimpiyatlar", *Terbiye ve Oyun*, Sene 1, Numara 14, 15 Şubat 1327, s. 210.

³ Halil Fikret, *Terbiye ve Tedris Tarihi*, C. 1, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 98.

⁴ Ali Tekin, Gülcan Tekin, "Antik Yunan Dönemi: Spor ve Antik Olimpiyat Oyunları", *Tarih Okulu Dergisi*, Y. 7, S. 18, 2014, s. 128.

⁵ Vildan Aşır Güçlü, *Olimpiyat Oyunları*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1936, s. 86. Antik Yunan'da "Dolikos" ismi verilen koşu yarışları yapılır. Bu yarışların içeriği ya bir stat boyu koşu yapılması,

müsabakalarına yer verilmemiş filozoflar, tarihçiler ve sanatçılar da eserler meydana getirmiştir. Olimpiyatlarda Herodot ve Thucydide gibi isimlerin eserlerine de yer verilmiştir. Olimpiyatların her dört yılda bir yapılması nedeniyle tarihleri iki türlü rakamla ifade edilir. Antik Yunan Olimpiyatlarına kadınların katılması ve izlemesi yasaktır.⁶ Olimpiyatların bittiği 5. Gün kurbanlar kesilir, olimpiyat şampiyonlarının heykelleri dikilir, müsabakaları kazananlar tüm halkın sevgisini ve saygısını kazanmasının yanında ölene kadar tüm temel ihtiyaçları bedava karşılanırdı.⁷ Yunanistan'ın yükselme döneminde bu şenliklere önem verilmiş ve Olimp Vadisi'nde tiyatrolar, mabetler, hamamlar ve bahçeler inşa edilmiştir. Olimpiyat yapılacak alanda çevresel düzenlemeler yapılarak yarışlar düzenlenmiştir. İlk olimpiyatlarda yalnızca yaya yarışlarına yer verilmiş olsa da 18. Olimpiyattan itibaren "pentathlon"⁸ uygulanmıştır. 23. Olimpiyatta "pojila" adı altında boks ve güreş sporları, 25. Olimpiyatta ise "şar" adı altında 2 tekerlekli araba yarışları olimpiyat müsabakalarına dahil edilmiştir. M.S. 5. asra kadar olimpiyat oyunları devam etmiştir.

Olimpiyat oyunlarının sağladığı faydalardan en önemlisi beden eğitime önem veren bir halk meydana getirmesidir.⁹ Olimpiyat oyunlarının sembolü haline gelen olimpiyat ateşi ilk olarak Olimpos kentinin 7 kilometre uzağında bulunan kayalıklarda yakılmıştır. Yunanistan'da bulunan Olimp dağında kurulu olan dev mercekler aracılığıyla güneş ışınları kullanılarak yakılan meşale, elden ele atletler aracılığıyla olimpiyatın yapılacağı ülkeye taşınmıştır. Modern olimpiyatlarda ise olimpiyat ateşinin kullanımı ilk olarak 1936 Berlin Olimpiyatlarındadır.¹⁰ Olimpiyat Bayrağı beyaz üzerine 5 farklı renkte birbirine geçen halkalardan oluşur. Bu halkalar dünyanın 5 kıtasını sembolize eder. Mavi,

---

ya iki stat boyu koşmak veya 6, 8, 12, 20, 24 stat boyu dayanma koşusu yapılır. Maraton stat dışında olur statta biter. Atletler bir ellerinde mızrak, diğer ellerinde kalkan ve başlarında demir başlıkla koşarlar.

⁶ Örneğin: Olimpiyatın 23. Senesi için (OI. V3) olarak gösterilir. Mustafa Ülken, *Toplulukların Yükselişinde Beden Terbiyesinin Rolü*, Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1939, s. 32-34.

⁷ Yalnızca olimpiyatlarda ün kazanmış Rodos'lu Diyagora'nın kızı Frenika bu katılımı erkek kılığına girerek gerçekleştirmiş, oğlunun şampiyon olması üzerine sevinçten koşarken saçları açılmış ve kadın olduğu anlaşılmıştır. Babası ve erkek kardeşleri tarafından korunması sonucu idamdan kurtulmuş olsa da sonradan gerçekleşecek olan olimpiyatlara çıplak olarak katılım kuralı getirilmiştir. Ruhi Sel, *Olimpiyat Oyunları*, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1949, s. 27, 28.

⁸ Yaya yarışı, atlama, disk atma, cirit ve güreşten oluşan sporları kapsar. Bu sporlarda başarı sağlayanlar bütün manasıyla "usta savaşçı" olarak anılır. Selim Sırrı, "Eski ve Yeni Olimpiyatlar", s. 210.

⁹ Selim Sırrı, "Eski ve Yeni Olimpiyatlar", s. 210.

¹⁰ Aydın Şentürk, Çetin Özdilek, "Antik ve Modern Olimpiyat Oyunlarında Olimpiyat Ateşinin Yakılma Sebepleri ve Bugüne Kadar Düzenlenen Oyunlarda Meşaleyi Taşıma Seremonileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 19, 2007, s. 218.

siyah, kırmızı, sarı, yeşil renklerinden oluşan halkalar her ülkenin bayrağında olan renklerin sembolüdür.¹¹ Yeni olimpiyat oyunlarını meydana getiren kişi Fransız Baron De Coubertin'dir. (1863-1937)¹² Eskiye nazaran yeni olimpiyat oyunları dünyada mevcut olan tüm milletler arasında bir varlık müsabakası halini almıştır. Olimpiyatlara her millet seçilmiş en uygun, en güçlü gençlerini gönderir ve kendi bayrağı altında varlığını gösterir. Spora ilgi duyan milyonlarca insan müsabakaları izlemek için olimpiyatlarda yerini alır. Temsil ettiği milletten başarılı olan sporcuların isimleri ve fotoğrafları gazete ve dergilerde yayınlanır böylece manen ve madden o millet yüceltilir.¹³

Antik Yunan Olimpiyat oyunlarından Modern Dönem Olimpiyat oyunlarına uzanan süreçte Olimpiyatların değişen ve gelişen yönleri ele alınmıştır. Bu araştırma yapılırken nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. İnsan davranışlarına odaklanan nitel araştırma yönteminde ölçüm ve gözlemlerin kesinlik taşımamasının yanında olaylar ve olgular araştırılırken analizler ve betimlemeler kullanılır.¹⁴ Makalenin gelişimini sağlamak amacıyla literatür taraması yapılmış, arşiv belgeleri ve süreli yayınlar incelenmiştir. Literatür taraması sonrasında elde edilen belgeler sınıflandırılarak doküman analizi yöntemi çerçevesinde şekillenmiştir. Doküman analizi, yazılı belgelerin içeriğini sistematik olarak analiz etmek için kullanılan nitel araştırma yöntemidir.¹⁵ "Hakkı Tarık Us Koleksiyonu", "Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Koleksiyonu", "Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü" kanallarından veriler elde edilmiştir. Bu verilere ek olarak "Dergipark", "TR-Dizin", "SOBİAD", "Scholar Google" gibi indeksleme motorlarından yararlanılmıştır. Tarama yöntemi ve doküman analizi kullanılarak döneme ait olan yayınlarda "Olimpiyat Oyunları" literatür taraması yapılmıştır. "Terbiye ve Oyun Mecmuası" etrafında Selim Sırrı Bey'in makaleleri incelenmiş günümüz Türkçesine çevirileri yapılmıştır. Çevirileri yapılan makaleler çerçevesinde başlıklar oluşturulmuş olup tarihsel süreç göz önünde

---

¹¹ Çetin Özdilek, Aydın Şentürk, Enver Döşyılmaz, "Modern Olimpiyat Oyunlarının Tarihsel Gelişimi ve Olimpiyatların Gezici Olma İlkesinin Günümüze Kadar Düzenlenen Oyunlar Açısından Değerlendirilmesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9, 2015, s. 8.

¹² 1863-1937 yılları arasında yaşamış bir kişidir. 1863 yılında Paris şehrinde İtalyan kökenli Fransız aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Tarihçi, Pedagog ve Sporcu kimliğiyle tanınan bir isim olmasının yanında Modern olimpiyat oyunlarının kurucusu olma sıfatını taşımaktadır. Zülbiye Kaçay, Fikret Soyer, "Coubertin'i Olimpizme Götüren Nedenler Üzerine Bir İnceleme", *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 2, 2020, s. 91.

¹³ Selim Sırrı, "Eski ve Yeni Olimpiyatlar", s. 211.

¹⁴ Rauf Arıkan, *Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, Nobel Yayınları, Ankara, 2013, s. 21.

¹⁵ Bilgen Kırıl, "Nitel Bir Veri Analiz Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, 2020, s. 173.

tutularak Selim Sırrı Tarcan'ın gözlemlerine dayalı olarak "Olimpiyat Oyunları" kaleme alınmıştır.

1. Terbiye ve Oyun Mecmuası

14 Ağustos 1911 yılında Selim Sırrı Bey müdürlüğünde iki dönem olarak çıkarılmaya başlayan¹⁶ mecmuanın ilk dönemi 14 Ağustos 1912 yılında son bulmuştur.¹⁷ İkinci yayın dönemi Temmuz 1922'de başlamış ve Haziran 1923'te son bulmuştur. Birinci yayın döneminde 15 günde bir yayın yapmış ve 24 sayı çıkarmıştır. İkinci yayın döneminde aylık olarak yayın yapmış toplamda 12 sayı çıkarmıştır. "Gençlerin bedenî, ruhî, fikrî terbiyesine hizmet eder mecmuadır"¹⁸ ifadesi ikinci yayın döneminde dergi kapağında yer alan bir ifadedir. İlk yayın döneminde yıllık abonelik ücreti 30 kuruş olarak, ikinci yayın döneminde ise nüshası 5 kuruş olarak belirtilmiştir. Yazar kadrosunda Selim Sırrı (Tarcan), Burhaneddin Bey (Burhan Felek), Ethem Nejat, Dr. İhsan, Osman Fahri, Mesut Fani (Bilgili), Mehmet Emin (Yurdakul), Celal Nuri (İleri) gibi isimlere ait makaleler yer alır. Ayrıca mecmuada bir kadın yazar olan Hayriye Melik Hunç'a ait şiirler yayınlanmıştır.¹⁹ İlk yayın dönemi içeriğinde ağırlıklı olarak çocuklarda ve gençlerde beden eğitiminin önemine dair makalelere yer verilmiştir. Bunun yanı sıra sağlık, jimnastik, spor, kadın ve edebi konulara yer veren makaleler bulunur. Selim Sırrı Bey tarafından "1912 Stockholm Olimpiyat Oyunları" yakinen takip edilmiş olup, İsveç şehrine ve olimpiyat oyunlarına dair çeşitli makalelere ve fotoğraflara yer verilmiştir. İkinci yayın döneminde Fransa ve İsveç gibi ülkelerin spor teşkilatına dair bilgiler yer alır. İkinci yayın döneminin 4. Sayısının kapağında "Münci-i Millet Gazi Mustafa Kemal Paşa" başlığıyla Mustafa Kemal Paşa'nın fotoğrafına yer verilmiştir.²⁰

2. Yeni Olimpiyat Oyunları

---

¹⁶ Terbiye ve Oyun, Sene 1, Numara. 1, 1 Ağustos 1327.

¹⁷ Terbiye ve Oyun, Sene 1, Numara 22-23-24, 1 Ağustos 1328.

¹⁸ Terbiye ve Oyun, Sene 2, Numara 1, 1 Ağustos 1327, s. 1. Bu dönemde terbiyeyi beden, fikir ve ahlak terbiyesi ön plana çıkmış olup ahlakın eğitim içerisindeki yeri de ayrıca vurgulanmıştır. Ramazan Alabaş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İlk Mekteplerde İnsani ve Toplumsal Değerler Eğitimi: Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Ders Kitabı Örneği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/36, (Bahar-2018), s. 78.

¹⁹ Terbiye ve Oyun, Sene 1, Numara 6, 15 Teşrinievvel 1327, s. 85.

²⁰ Terbiye ve Oyun, Sene 2, Numara 4, 1 Ağustos 1327, s. 49.

1829 yılında Fransızlar tarafından Olympia’da başlayan kazı çalışmaları neticesinde bölgede bulunan eserler Louvre Müzesine taşınmıştır. 1852 yılında bölgede Almanlar kazı çalışmalarına başlamış ve ilk sistematik kazılar 1875 yılında yapılmıştır. Alman arkeolog Ernst Curtius (1814-1896) yönetiminde kazılar 1881’e kadar devam etmiştir. Kazı sonuçları Ernst Curtius tarafından 1890’dan 1897 yılına kadar 5 cilt olarak Berlin’de yayınlanmıştır. Bu eser Avrupa’da büyük ses getirmiş ve Baron Pierre De Coubertin “*Almanya, eski Olympia’ dan ne kalmışsa kazılarla gün yüzüne çıkardı; Fransa niçin eski ihtişamını yeniden yaşatmasın.*” Sözleriyle düşüncelerini ifade etmiştir.²¹ 1890 yılında İngiltere, Amerika, Fransa gibi Avrupa ülkelerinde spor merakı ortaya çıkmış ve futbol, tenis, boks, eskrim, atıcılık ve yüzücülük kulüpleri oluşturulmuştur. Oluşturulan kulüpler arasında maçlar düzenlenmeye başlamıştır. 3 Şubat 1894 tarihinde Fransa-İngiltere kulüpleri arasında futbol maçı yapılmıştır. Bu maç sonrasında çeşitli milletlerle dostluk kurulabileceği fikri ortaya çıkmış ve o dönemde Spor Atletikler İttihadı Reisi olan Baron De Coubertin Antik Yunanda yapılan olimpiyat oyunlarını tekrar faaliyete geçirmek amacıyla harekete geçmiştir. Bu fikrini ilk defa 1892 yılında Sorbonne Kongresinde dile getirmiştir.²² Yeni olimpiyatlardan birincisi 1896 yılında Atina’da düzenlenmiştir. Olimpiyatların gerçekleşeceği alan “Stadyum” ismiyle eski olimpiyat alanının üzerine inşa edilmiştir. Çeşitli yarışların yapılabilmesi için ayrı alanlar oluşturulmuştur. Yüzme müsabakaları için havuzlar, at yarışları için özel alanlar inşa edilmiştir. Dairesel mermerlerden imal edilmiş olan tribünler 75 bin seyirci kapasitesine sahiptir. Atina’da inşa edilen stadyum 5 milyon frank, yani 250 bin Fransız lirasına mal olmuştur. Masrafları Baron Averof²³ tarafından karşılanmıştır.²⁴ 1896 yılında yapılmış olan bu olimpiyat oyunları 10 gün sürmüştür. 1 milyona yakın seyircisi ve 36 milletten yirmişer, otuzar gencin katılımıyla gerçekleşmiştir. Fransa’nın çeşitli okullarından 50 genç gönderilmiş,

---

²¹ İbrahim Yıldırım, “Antikiteden Moderniteye Olimpiyat Oyunları: İdealler ve Gerçekler”, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, C. 18, 2014, s. 563.

²² Selim Sırrı, *Radyo Konferanslarım*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932, s. 156-158.

²³ 1818 yılında Metsova’da doğmuştur. Tam adı Georgias Averof’tur. Tüccar olan amcasının yanında 17 yaşında işe başlamış ve amcasının mirasıyla ticarete devam etmiştir. Yunan asıllı olmasına rağmen Rus soyadı kullanmasının nedeni o dönemde Rus tüccarlara önem verilmesidir. Silah ticareti ve bankacılık işleriyle uğraşması onu zenginleştirmiştir. Hiç evlenmemiş olmasından dolayı ölümünün ardından tüm mal varlığını Yunan donanmasına bağışlamıştır. Bir üniversite açmış, 1896 yılında stadyumun tamiratına yardım etmiş ve mal varlığının yüzde yirmisini Yunanistan’a bağışlamıştır. Maria Vasilikiotou, “Savaşta ve Barışta Bir Yunan Gemisi: Averof-Yunan Kaynakları Üzerinden Bir Analiz”, *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, S. 2(3), 2021, s. 57.

²⁴ Selim Sırrı, “Eski ve Yeni Olimpiyatlar”, s. 212.

masraflarının karşılanması için hükümet tarafından 10 bin, belediye tarafından 4 bin, toplamda 14 bin frank yani 700 Fransız lirası ayrılmıştır. Ayrıca Fransa Harbiye Nezareti tarafından 15 asker gönderilmiştir.²⁵ İsveç tarafından 60 sporcu ve 10 asker gönderilmiş, masraflarının karşılanması için 60 bin frank, yani 3 bin Fransız lirası ayrılmıştır. Tüm milletlerden bu şekilde katılımlar sağlanırken Osmanlı Devleti 1896 Olimpiyat Oyunlarına²⁶ katılmamıştır.²⁷ Ancak Kahraman'ın verdiği bilgilere göre İzmir, Selanik ve İstanbul'dan olimpiyatlara katılmak isteyen Rum vatandaşları vardır. İkdam gazetesinin yayınına göre İzmir'den yarışmaları izlemek için giden vatandaşlar olmuştur. Olimpiyatlara katılmak amacıyla gidenler arasında Hristo Yanaki, Murad, Tamberof isimleri mevcuttur. Ayrıca 108 kişinin olimpiyatlara gitmek için şehirden ayrıldığı ifade edilmiş olsa da buna dair resmi bir kayıt bulunamamıştır.²⁸ Atina'da yapılan ilk olimpiyat oyunları marşını Yunan Spyros Samaras (1861-1917) bestelemiş, söz yazarlığını ise Kostis Palamas yapmıştır. Böylece ilk olimpiyat marşı tarihteki yerini almıştır. Bundan sonraki süreçte 1960 yılına kadar gerçekleşen olimpiyat oyunlarına ev sahipliği yapan ülkenin bestelediği marş okunmuştur.²⁹ 1896 yılında yapılan ilk olimpiyatların şampiyonu 27 yaşındaki ABD'li genç James Connolly olmuştur. Alman Carl Schumann jimnastik ve güreş alanında dört altın madalya, halterde bir bronz madalya kazanmıştır.³⁰

İkinci olimpiyat oyunları 1900 yılında Paris şehrinde düzenlendi. Bu olimpiyat oyunlarına 1206 erkek, 19 kadın yarışmacı katılım sağladı. 1900 yılı

---

²⁵ Selim Sırrı, "Eski ve Yeni Olimpiyatlar", s. 213.

²⁶ Özbay Güven konu ile ilgili 4 farklı iddiayı değerlendirerek 1896 Olimpiyatlarına güreş branşında yarışmak için gittiği iddia edilen ilk Türk sporcusunun Koç Mehmet olmadığını belirtmiştir. Bu olimpiyatlara katılmak üzere Mehmet Ali Paşa'nın (Prens Muhammed Ali Tevfik) kürek yarışlarına gitmek için hareket ettiği ancak kürek yarışlarının iptal edilmesi dolayısıyla yarışmadığını belirtmiştir. Özbay Güven, "İlk Modern Olimpiyat Oyunlarına (1896-Atina) Yarışmak için Giden İlk Türk Sporcusu Kimdir?", *Türk Yurdu*, C. 31, S. 286, s. 237,238. "1896 Olimpiyat müsabakalarına Kara Ahmet, Madralı Ahmet, Osman, Koç Mehmet iştirak etmek üzere müracaat etmişlerse de amatör olmadıkları için kabul edilmemişlerdi." Selim Sırrı, *Radyo Konferanslarım*, C. 2, Ülke Matbaası, İstanbul, 1934, s. 73. Olimpiyatların resmi raporları incelendiğinde 10-11 Nisan 1896'da Panathinaiko Stadyumunda yapılan güreş müsabakalarına 4 ülkeden 5 sporcu katılmıştır. Bu isimler; Almanya'dan Schumann, Yunanistan'dan Tsitas ve Cristopoulos, İngiltere'den Eliot ve Macaristan'dan Tapavicza'dır. Efdal As, "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Bir Uluslararası Entegrasyon Örneği Olarak Modern Olimpiyatlara Katılım", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 59, 2016, s. 10.

²⁷ Selim Sırrı, "Eski ve Yeni Olimpiyatlar", s. 213.

²⁸ Atıf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 700.

²⁹ Cemal Balcı (Ed.), *Olimpiyat Sporları*, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 9.

³⁰ *Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi'nin 100 Yılı 1908-2008*, (Der: Altuğ İstanbulluoğlu), Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2008, s. 168

Paris Olimpiyatları'nın en önemli özelliklerinden birisi oyunlara kadın sporcuların³¹ da kabul edilmesidir. Gerçekleşen müsabakalarda İngiliz kadın tenisçi Charlotte Cooper ilk kadın olimpiyat şampiyonu olarak tarihe geçmiştir. ABD'li Margeret Abbed ise golf alanında şampiyon olan ilk kadındır.³² 1904 yılında San Luis şehrinde üçüncü olimpiyat oyunları yapılmış ve 1908 yılında Londra şehrinde dördüncü olimpiyat oyunları düzenlenmiştir. Ancak bu tarihe kadar Osmanlı Devleti hiçbir Türk olimpiyat müsabakasında yer almamıştır.³³ Olimpiyatların beşincisi olan 1912 Stockholm Olimpiyat Oyunları'na Osmanlı Devleti davet edilmiş ve Selim Sırrı Bey masraflarının karşılanması için hükümete müracaat etmiştir. Harbiye Nezareti olimpiyat oyunları ile askerliğin bir ilgisinin olmadığını ifade etmiş ve bu hususta yapılacak masrafı uygun bulmamıştır. 1916 yılında Berlin şehrinde yapılacak olan altıncı olimpiyat oyunları I. Dünya Savaşı nedeniyle yapılamamıştır. 1920 yılında Anvers şehrinde yedinci olimpiyat oyunları yapılmış ve sekizinci olimpiyat oyunları 1924'te Paris şehrinde düzenlenmiştir.³⁴ Bu dönemde olimpiyatlar her dört yılda bir defa kongre kararıyla Avrupa ülkelerinin birinde uygulanmıştır. Müsabakalara herhangi bir sporu meslek edinmiş olmayanlar ve para karşılığında yarışmayan sporcular kabul edilir. Ayrıca her milletten tekli müsabakalara 12, toplu müsabakalara ise önceden belirlenen sayı dışında katılım sağlanamaz. 17 yaşından küçükler müsabakalara katılamaz. Olimpiyat müsabakalarında kazananlara bir madalya verilir. Bazı müsabakalarda ise birkaç kişiye birlikte bir vazo verilir.³⁵

1912 yılında Stockholm'de gerçekleşecek olan Olimpiyat oyunlarında 1.ye Altın madalya, 2.ye Gümüş madalya ve 3.ye Bronz madalya verilmesi kararlaştırılmıştır. Her milletten 12 kişinin katılacağı olimpiyat oyunlarında düz bir alanda 100 metre, 200 metre, 300 metre, 800 metre, 1.500 metre, 5.000 metre,

---

³¹ "On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan yeni milletler, milli yapıların, kurumların oluşmasıyla ulusal kimliklerin biçimlenmesi, kadın organizasyonlarının artması, cinsiyet kimliklerinin tartışılması canlı bir kadın hareketini mecburi kılmış, aynı süreçte kadınlar bir cinsiyet kimliğiyle milli ulusal yapılara kendilerini kabul ettirmeye başlamışlardır." Ümüt Akagündüz, II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak, Yeni İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 44,45.

³² Çetin Özdilek, *Modern Yaz Olimpiyatlarının Tarihsel Gelişimi (1896-1996)*, Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 33.

³³ Galatasaray lisesi öğrencilerinden ve Kurtuluş spor kulübü sporcularından Aleko Mulos isimli bir genç Osmanlı'yı temsil ederek jimnastik alanında olimpiyatlara katılmış olsa da 97 kişinin katıldığı müsabakada bir derece elde edememiş olduğu ifade edilir. *Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi'nin 100 Yılı 1908-2008*, (Der: Altuğ İstanbulluoğlu), s. 174.

³⁴ Selim Sırrı, "Olimpiyat Oyunları ve Sporların Temerküzü", *Terbiye ve Oyun*, Sene 2, Numara 1, Temmuz 1922, s. 9.

³⁵ Selim Sırrı, "Eski ve Yeni Olimpiyatlar", s. 213.

10.000 metre yaya yarışı düzenlenmiştir. Ayrıca düz bir alanda 110 metre çitli yarış, 10.000 metre yürüyüş yarışı, hız alarak yüksekten atlama, hız almadan yüksekten atlama, hız alıp uzunluğuna atlama, hız almadan uzunluğuna atlama, 3 adım atlama, sılıkla atlama, cirit atma, disk atma, 9 kilo ağırlığında gülle savurma, 9 kilo ağırlığında çekiç savurma, kürek çekme müsabakaları, bisiklet yarışları, eskrim müsabakaları, futbol müsabakaları, jimnastik müsabakası, tenis müsabakası, alafranga güreş müsabakası, yat ve yelkenli müsabakası at yarışları ve av müsabakalarına yer verilmiştir.³⁶ Selim Sırrı Bey Terbiye ve Oyun Mecmuasında müsabakalara katılmak isteyenler için bir ilan yayımlanmıştır. Bu ilanda Stockholm'de 10 günlük ikamet ücretinin kişi başı 50 lira olduğu ve bu ücretin masraf nezaretine yatırılarak sertifika almalarının gerektiği ifade edilmiştir.³⁷

3. Uluslararası Olimpiyat Oyunları Cemiyeti

Yeni olimpiyat oyunlarının gerçekleştirilmesinin düzen içinde yürütülebilmesi amacıyla Uluslararası Olimpiyat Cemiyeti'nin kurulma kararı alınmıştır. Cemiyet, tüm ülkelere şubeler açarak olimpiyat oyunlarının düzenlenmesinde eksik kalan noktaları doldurmak amacıyla hareket etmiştir. Bu doğrultuda birçok girişimde bulunmuştur. Baron De Coubertin, 1892 ve 1894'te Sorbonne Üniversitesinde düzenlenen kongrelerde olimpiyatları canlandırma fikrini açıklamış ve 1894 kongresinde Uluslararası Olimpiyat Komitesi'nin ilk genel sekreteri olmuştur.³⁸ 23 Haziran 1894 tarihinde Paris Sorbonne Sarayında Uluslararası Olimpiyat Konferansı yapılmıştır. Bu konferansta olimpiyat oyunlarının tekrar 4 yılda bir büyük şehirlerde düzenlenmesinin kararlaştırılmasının ardından Olimpiyat Cemiyeti tarafından 1896 Atina, 1900 Paris, 1904 San Luis, 1908 Londra ve 1912 Stockholm Olimpiyatları gerçekleştirilmiştir. Cemiyet her yıl başka bir ülkede konferans düzenlemiştir.³⁹ Cemiyetin 31 ülkeden 45 azası bulunur. Daimî üyelerden 1 kişinin bulunması şartıyla en az 3 kişinin katılımıyla çeşitli şehirlerde toplanabilir. Cemiyet olimpiyat oyunlarının düzenlenmesi ve uygulanmasından, olimpiyatlara katılacak olan ülkeleri davet etmek ve olimpiyatlara katılımı arttıran düzenlemelerden sorumludur. Ayrıca çeşitli milletleri karşı karşıya getirerek

---

³⁶ Selim Sırrı, "Eski ve Yeni Olimpiyatlar", s. 214.

³⁷ Selim Sırrı, "Eski ve Yeni Olimpiyatlar", s. 215.

³⁸ As, "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Bir Uluslararası Entegrasyon Örneği Olarak Modern Olimpiyatlara Katılım", s. 4.

³⁹ Selim Sırrı, "Beynelmilel Olimpiyat Oyunları Cemiyetinin Eseri", *Terbiye ve Oyun*, Sene 1, Numara 19, 26 Nisan 1328, s. 297.

yarışları düzenler ve olimpiyatların geliştirilmesini sağlamaya çalışır.⁴⁰ 1896 yılında gerçekteştirilen olimpiyat dereceleri ile 1924 yılı dereceleri arasında ciddi fark bulunur. Burada olimpiyatların geliştirilmesinin etkisi olduğu kadar sporcuların tecrübe disiplinleri de büyük önem taşır. Örnek verilecek olursa 1896 olimpiyatlarında yüksek atlamada dünya Şampiyonu 176,5 drece yaparken 1924 olimpiyatlarında 2 metreye ulaşan sporcular bulunur.⁴¹

Cemiyet tarafından 1897 yılında Hever Şehrinde, 1905 yılında Brüksel’de ve 1906 yılında Paris Şehrinde kongreler düzenlenmiştir. Baron De Coubertin milletler arası olimpiyat cemiyetine girmemiş olan devletleri ziyaret amacıyla 1907 yılında seyahate çıkmış ve Osmanlı Devleti’ne gelince Selim Sırrı Bey ile tanışmıştır. Kendisinden Osmanlı Devleti’nin Cemiyet elçiliğini yapmasını istemiştir. 1908 II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası Selim Sırrı Bey Osmanlı Milli Olimpiyat Cemiyetini kurmuş ve 1912 Stockholm olimpiyatlarına hazırlanmaya karar vermiştir.⁴² Selim Sırrı Bey 1909 senesinde Berlin’de Comte Von Der Asseburg tarafından düzenlenecek olan kongreye davet almış ve dünyanın dört bir yanından gelen 30 temsilci ile 10 gün Almanya’da kalmıştır. Burada Baron’un kendisine sorduğu bir soru karşısında şu cevabı verdiğini ifade eder: *“Biz Türkler ne ecdadımızın fütuhatıyla mağrur ne de istikbal hayaletiyle müftehiriz. Senelerden beri bütün hukuk-ı beşeriyeden mahrum bir halde yaşadık. Binaenaleyh birçok hususatta olduğu gibi sporda dahi pek geri kaldık. Pek az zaman zarfında bu noksanımızı tamir ve telafi edeceğiz ve Stockholm’de mümkün olmazsa da bu muazzam Şehirde icrası mukarrer olan olimpiyat müsabakalarına iştirak ile size beğendirilebilecek birkaç Osmanlı genci takdim etmeye muvaffak olacağımızı ümit ediyorum.”*⁴³ Revue Olympique, 1909 senesinin ocak ayında yayınlanan sayısında 15 Aralık 1908 yılında yapılan oylamayla Selim Sırrı Bey’in Türkiye’de ilk uluslararası olimpiyat cemiyeti üyesi olduğunu duyurmuş ve bir tanıtım yazısı yayınlamıştır. Böylece Selim Sırrı Bey IOC’nin 59 numaralı üyesi sıfatıyla Asya kıtasındaki ilk temsilcisi olmuştur.⁴⁴ Hever’de düzenlenen kongreye Fransa Cumhurbaşkanı başkanlık yapmıştır. Kongrede sporun sıhhi, ahlaki ve terbiyevi yönleri ele alınmıştır. Brüksel kongresi ise Kral II. Leopold başkanlığında gerçekteşmiş ve beden egzersizlerinin tıbbi yönleri üzerinde durulmuştur. 1906 Paris kongresinde

---

⁴⁰ Selim Sırrı, “Olimpiyat Oyunları ve Sporların Temerküzü”, s. 10.

⁴¹ Haluk Hekimoğlu, “Açık Hava Oyunları”, *Beden Terbiyesi ve Spor*, S. 37, Ankara, 1942, s. 17.

⁴² Selim Sırrı Tarcan, *Yeni ve Eski Olimpiyatlar*, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1948, s. 24-27.

⁴³ Selim Sırrı, “Olimpiyat Oyunları”, *Şehbal Mecmuası*, S. 27, s. 58.

⁴⁴ Tolga Şinoforoğlu, “Türkiye’nin Erken Dönem Olimpik Serüveni ve Ay-Yıldız’ın Olimpiyat Oyunlarında İlk Resmi Temsili”, *Ankara Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi Spormetre Dergisi*, S.18 (Özel Sayı), 2020, s. 35.

sanayi, edebiyat ve beden egzersizleri arasındaki bağlantılar tartışılmıştır. Olimpiyat müsabakası programına mimari, resim, musiki, heykeltıraşlık ve edebiyat müsabakalarının eklenmesi kararı bu kongrede alınmış ve beden eğitimi konu alan her eserin kabul edilmesi kararı verilmiştir. 1912 yılında İsveç'te gerçekleşmiş olan olimpiyat oyunlarını İsveç merkez cemiyet komitesi düzenlenmiştir. Cemiyetin merkez federasyonu sporun yaygınlaşmasını sağlayan nakit ihtiyacını karşılamayı kabul etmiştir. Ayrıca olimpiyat oyunları sırasında spor müsabakalarını düzenlemeyi sağlayan komisyonlar oluşturma görevini üstlenmiştir. 1913 yılında Lozan şehrinde beden eğitimi, psikoloji ve fizyolojiyi konu edinen bir kongre toplanmıştır. 1914 yılında Paris'te 20 yıllık bir plan yapılarak olimpiyatlara katılacak olan milletlerin sağlanması gereken kaideler düzenlenmiştir. Ayrıca davet edilecek ülkeler ve olimpiyat komitesi üyelerinin sağlanması gereken özellikler ele alınmıştır.⁴⁵ Osmanlı Devleti 1916 yılında Paris'te yapılacak olan Olimpiyat Komitesi toplantısına da katılmamayı kararlaştırmıştır.⁴⁶

1922 yılına gelindiğinde Paris şehrinde Olimpiyat Cemiyeti tarafından düzenlenen kongreye Baron de Coubertin, Selim Sırrı Bey'e yazdığı şu mektupla onu kongreye davet etmiştir. *"Aziz Dostum ve Meslektaşım 1922 senesi 7,8,9 Haziranda Paris'te inikad edecek olan kongrede sizin bulunmanızı şiddetle arzu ediyorum. Cemiyetimize Mösyö Poincare riyaset edecektir. Sizin Paris'e gelmenizden ne büyük fayda hasıl olacağını alakadar olanlara bildiriniz. Benim için ve samimi dostlarınız için sizi içimizde görmenin bir saadet teşkil edeceğine de itimad ediniz."*⁴⁷ 1924 Paris Olimpiyatları'nda Milletler Cemiyeti üyesi olmayanların olimpiyatlara katılımının kabul edilmemesi esası bulunur. Ancak Coubertin'in aracılığıyla henüz cemiyet üyesi olmayan Türkiye'nin kabul edilmesine izin verilmiştir. Türkiye Olimpiyat Cemiyeti tekrar kurulmuş ve Selim Sırrı Bey yeniden Türkiye

---

⁴⁵ Selim Sırrı, "Beynelmül Olimpiyat Oyunları Cemiyetinin Eseri", s. 298, 299.

⁴⁶ BOA, HR.İD. 1223/33

⁴⁷ Selim Sırrı, "Olimpiyat Oyunları ve Sporların Temerküzü", s. 12.

Uluslararası Olimpiyat Cemiyeti Temsilcisi olmuştur. Hükümet tarafından 17.000 lira tahsis edilmiş⁴⁸ ve Olimpiyatlara 40 Türk sporcu gönderilmiştir.⁴⁹

4. İsveç Yaşamı ve 1912 Stockholm Olimpiyat Oyunları

Selim Sırrı Bey beden terbiyesi⁵⁰ alanında eğitim almak amacıyla 1908 yılında İsveç'e gitmiştir. Burada aldığı eğitim nedeniyle İsveç'le ve İsveç kralıyla yakın ilişkiler kurmuş, hatıralarını kaleme alırken de İsveç'in dünyada eşi benzeri olmayan bir şehir olduğunu ve Poltova Savaşı sonrası Kral 12. Şarl'ın Osmanlı'ya sığınması nedeniyle Türkleri çok sevdiklerini ifade etmiştir.⁵¹ İsveç'te iki yıl eğitim aldıktan sonra ülkesine dönmüş ve şu sözlere yer vermiştir: *"İsveç'e pazılarım ile gittim kafamla döndüm."*⁵² Her dönemde hür yaşamış olan İsveç 12. Şarl'ın Ruslara karşı mağlup olması üzerine savaş meydanında kaybettikleri savaşı eğitim ve gelişimle kazanmaya çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda millet mekteplerine, sanayiye, ilim ve irfana önem vermiş ve yetiştirdiği "Carl Linnaeus" (1707-1778), "Jöns Jakob Berzelius" (1779-1848), "Alfred Nobel" (1833-1896) gibi isimlerle dünya medeniyeti tarafından taktir edilmiştir.⁵³

İsveç'te çeşitli gözlemlerde bulunmuş olan Selim Sırrı öncelikli olarak Osmanlı Devleti'nden Stockholm'e gitmenin zor olmadığını ifade eder. Özellikle Berlin ve Fransa'dan Stockholm'e ulaşımın daha kolay olduğunu belirtir. Paris şehrinden "Ekspres İskandinav" kullanılarak Berlin üzerinden ulaşım 43 saattir.

---

⁴⁸ "Türk gençleri arasındaki spor müesseselerinin Avrupa sporcuları ile sıkı bir temasta bulunmaları ve spor faaliyetinin fenni esasata teofikan tanzimi hususunda Avrupa mütehasıslarından istifade edilmesi zaruridir. 1924 Mayısında Paris'te küşadı mukarrer Olimpiyat müsabakalarına Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nda davet olunmuştur. Bu müsabakaya iştirak etmekte Türkiye için menafi' vardır. Ve Memleketimizde sporculuğun terakki ve taammüm etmesi her halde bu gibi beynelmilel müsabakalara iştirake mütevakkıftır. Binaenaleyh Türk gençlerini beynelmilel müsabakalara iştirak ettirebilecek surette ta'lim ve ihzar etmek üzere icab eden mütehasısların Avrupa'dan celbi ve mezkur Olimpiyat müsabakalarına Türk İdmanlılarının da iştiraki esbabının te'mini için müsta'celen sarfına lüzum görülen onyedibin liranın masarıf-ı gayr-ı melhuze tertibinden Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Merkez-i umumiyesine verilmesi takrrür etmiştir." BCA, 30-18-1-1 (Kararlar Daire Başkanlığı 1920-1928), Yer No: 8-46-6.

⁴⁹ Nuray Özdemir, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Katıldığı İlk Uluslararası Organizasyon: 1924 Paris Olimpiyatları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 51, 2013, s. 720, 735.

⁵⁰ Selim Sırrı, İsveç dönüşünde "İstanbul Beden Terbiyesi Kulübü"nü kurmuştur. Ayrıca okullarda derslere girmeye başlamış ve çeşitli yerlerde konferanslar düzenlemiştir. Niyazi Altunkaya, *Türkiye'de Beden Eğitiminin Öncü Kızları*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2021, s. 37.

⁵¹ Selim Sırrı Tarcan, "Hatıralarım", *Canlı Tarihler XVI*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s. 45.

⁵² Kandemir, "Selim Sırrı ve Spor", *Dost Gözile 75 Yaşında Genç Selim Sırrı Tarcan*, Ülkü Basımevi, 1950, s. 27.

⁵³ Selim Sırrı, "Stockholm'de Olimpiyat Oyunları", *Terbiye ve Oyun*, Sene 1, Numara 21, 24 Mayıs 1328, s. 347

45 gün baz alınırca yapılacak masraf git gel ücreti toplamı birinci mevki hesaplanınca 327 frank, ikinci mevki ise 250 frank olarak belirtilir. Yataklı vagonunda birinci mevki 10 frank, ikinci mevki 5 frank olarak ifade edilir. Yemek için 5 frank ödenerek tabldotta yenilir. Selim Sırrı Bey, *Stockholm'e Mayıs, Haziran aylarında gitmelidir. Filhakika kışın da oranın kendisine mahsus eğlenceleri, şayan-ı temaşa buz sporları, tiyatroları var ise de daima karanlık olan ve bitmek tükenmek bilmeyen geceleri insanın ruhuna kasvet veriyor.*⁵⁴ ifadelerine yer veriyor. Mälaren Gölü üzerinde irili ufaklı 1200 ada bulunur. Adalar ağaçlık alanlara sahip olmasının yanında adada yaşayanlar azdır. Kıyısında ise görenlerde hayranlık uyandıran "Drottningholm Sarayı" ve "Gripsholm Kalesi" bulunur. Baltık sahilinde ise 7000 ada vardır ve vapurlar aracılığıyla bu adalar ziyaret edilebilir. Saltsjöbaden köyü Stocholm'e 15 kilometre mesafede bulunur. Burada Profesör Doktor Zander'in bir tedavihanesi bulunur. Bahar ayında Avrupa ve Amerika'dan gelen turistler burada tatil yapar.⁵⁵

Selim Sırrı'ya göre İsveç'in başkenti olan Stockholm, temiz caddeleri, özenli binaları, yeşili bol ve doğal güzelliklere sahip bir şehirdir. Sularla çevrili olması nedeniyle Venedik şehrine benzetilmiştir. Rusya'dan sonra ikinci en geniş araziye sahip olan ülke İsveç'tir. Arazinin geniş olmasına rağmen ikamet edenlerin az olması tabiatın tahrip edilmesini engellemiştir. İsveç'in güney kesimlerinde ziraat yapılmakta, kuzey kesiminde ise demir madenlerinin fazla olması nedeniyle el işlerine önem verilmektedir.⁵⁶

1912 yılında Stockholm Olimpiyat Oyunları için 1.190.000 frank karşılığında bir stadyum inşa edilmiştir. İnşaatında İsveç kiremidi ve kaba granit taşlar kullanılmıştır. İki kulesi bulunan stadyumda kulelerin arkasında idareye ait şubeler bulunur. Ayrıca içerisinde soyunma odaları, tuvalet ve duş salonları ve mutfak gibi alanlar yer alır. Stadyuma doğu, batı, kuzey ve güneyde bulunan dört kapıdan girilir. İçerisinde futbol alanı, atlama ve sıçrama için özel zeminler, 383 metre uzunluğunda bir koşu alanı bulunur.⁵⁷ İsveç mimarisi tarzında yapılan stadyumun kemerleri arasında bayrak alanı bulunur ve müsabakaları kazananların devletine ait bayraklar buraya asılır. Güney kapısının ortasında musiki kürsüsü mevcuttur. Kazanan kişiler kulelerden duyurulur. Oturulacak alanlarda reçineli ağaç kullanılmıştır. Sütunlar, taşlar ve çelenklerle donatılmıştır. Girişler İsveç bayrağıyla donatılmış, biletlere altın harflerle

---

⁵⁴ Selim Sırrı, "Stockholm'de Olimpiyat Oyunları", s. 348.

⁵⁵ Selim Sırrı, "Stockholm'de Olimpiyat Oyunları", s. 347, 348.

⁵⁶ Selim Sırrı, "Stockholm'de Olimpiyat Oyunları", s. 345, 346.

⁵⁷ Selim Sırrı, "Beynelmilel Olimpiyat Oyunları Cemiyetinin Eseri", s. 299.

oturulacak yerlerin numaraları yazılmıştır. Selim Sırrı Bey stadyumların milletlerin medeniyet seviyesinin başarısını gösteren en önemli yerler olduğunu söyler ve eski olimpiyatlar döneminde Romalıların Yunanlıları yenmesi üzerine stadyumu tahrip nedeninin bu düşünceden ortaya çıktığını ifade eder.⁵⁸ Selim Sırrı Bey'in değerlendirmelerine göre Stockholm Olimpiyat Stadyumu ile Atina Olimpiyat stadyumu karşılaştırılınca Stockholm stadyumunun daha özenli olduğu söylenebilir. Atina stadyumu eski alanı muhafaza etmek amacıyla yapılması nedeniyle değiştirilmemiştir. Stockholm ise detaylı ve mimari yapısına özen gösterilerek ve en ufak bir ayrıntı atlanmadan inşa edilmiştir. Bu nedenle olimpiyatların oldukça düzenli bir şekilde gerçekleştiğine vurgu yapmıştır.⁵⁹

Olimpiyatlara katılmak amacıyla dünyanın dört bir yanından sporcular Stockholm'e gitmiştir. Belediyeler tarafından sıkı bir çalışma yapılarak parklar, caddeler süslenmiş, her taraf tertemiz bir hale getirilmiştir. 50 metre genişliğindeki caddelerde halk akın akın yürümüş, tramvaylar ve otomobiller insanları stadyuma taşımıştır.⁶⁰ 30 bin kişilik izleyici sorunsuz bir şekilde yerlerine oturmuştur. Kral, kraliçe, prens ve prensesler kendileri için ayrılmış localarda yerlerini almıştır. Olimpiyat komitesi azası kralın sağ tarafında oturmuştur. Yanında ise basın locası yer almıştır. Kralın sol tarafında Vükela-ı Mebussan Azaları ve elçiliklerin ileri gelenleri oturmuştur. Bir erkek sesi işitilerek müzikal marş eşliğinde müsabakalar başlamıştır. Geçit koridorunda müsabakaya katılan yarışmacılar yürüyüş yaparak 26 milletten kızlı erkekli yarışmacılar kralın huzurunda resmi geçit yapmıştır. Bu geçit yürüyüşüne yaklaşık 4000 erkek, 1000 kadın yarışmacı katılmıştır. Selim Sırrı Bey "Türkler kadar kuvvetli"⁶¹ sözünü Avrupa'ya kabul ettirmiş bir milletin bu olimpiyat oyunlarında varlık göstermemesinin onu duygulandırdığını şu sözlerle ifade eder: *Terbiye-i bedeniye milletlerin derece-i temdinini ölçmek için bir muayyer sahihdir denilebilir. Yunan-ı kadimde olduğu gibi bugün de bu fenne ehemmiyet veren en müterakki, en mütemeddin olan akvamddır her dört sene de Avrupa payitahtlarından birinde icra edilen yeni olimpiyatlara kralların riyaset etmesi de meselenin ehemmiyetini ve açıkça gösteriyor. Şu geçen cedvele bir göz gezdirsek bu husustaki mevkiimizi pek acı*

---

⁵⁸ Selim Sırrı, "Beynelmilel Olimpiyat Oyunları Cemiyetinin Eseri", s. 300.

⁵⁹ Selim Sırrı, "Olimpiyat Oyunları" *Terbiye ve Oyun*, Sene 1, Numara 22-23-24, 1 Ağustos 1328, s. 371.

⁶⁰ Selim Sırrı, "Olimpiyat Oyunları" s. 369.

⁶¹ Selim Sırrı, *Türklerde Beden İdmanları*, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, İstanbul, 1928, s.3. Selim Sırrı Bey'in anlatımıyla "1900 Paris sergisinde düzenlenen pehlivanlık cihan müsabakasında Osmanlı Devleti'ni temsilen Kara Ahmet isimli pehlivan 17 gece sırayla dünyanın dört bir yanından gelen pehlivanları yenmiş ve Türk kadar kuvvetli deyiminin ne kadar yerinde olduğunu dünyaya göstermiştir."

bir surette anlarız. Şayan teşekkürdür ki Mıgıryan ve Papazyan Efendiler gibi 2 muhterem Ermeni bu müsabakalara Osmanlılık namına dahil olarak yüzümüzü ağartacaklardır. Onlar gitmese idi stadyumun her tarafına talik edilen Osmanlı bayraklarının altında ellerim bu kerimde yap yalnız dolaşacaktım. Fakat hiç meyus değilim gençlerden büyük ümidim var. Terbiye-i bedeniye memleketimizde büyük adımlarla ilerliyor. Dört sene sonra Berlin’de icra edilecek olimpiyatlarda isabet vücud edecek yüzlerce gencin hayal perveari benim kuvvet ve cesaretimi arttırıyor ve bir sada-i gayb kulağıma biz yaşıyoruz ve yaşayacağız diye haykırıyor.⁶² Aslında Osmanlı Devleti’nin son döneminde beden sağlığının akli sağlıktan daha önemli olduğu vurgulansa da beden eğitimi düşüncesi devlet tarafından benimsenememiştir.⁶³ Selim Sırrı, Stockholm Olimpiyatları’na Türk katılımcı götürmek amacıyla hükümete başvuru yaptığında Harbiye Nezareti’nin kendisine verdiği ret cevabına istinaden sitemini şu şekilde ifade eder: olimpiyatların birinci derece önemini askerliğin oluşturduğunu ve Almanya’nın 1 General 6 zabit, Fransa’nın 1 Miralay 5 zabit, Rusya’nın 1 General 30 zabit göndermiş olduğunu söyler.⁶⁴ Selim Sırrı Bey’in olimpiyat gözlemlerinde İtalya, Danimarka, Belçika, Yunanistan ve Sibiryaya gibi ülkelerin çeşitli rütbelerden birçok zabit gönderdiğini söyler. Silah atma müsabakalarında Amerikalıların birinci olduğunu ekler. 25-26 yaş aralığında bulunan İsveç veliahdının olimpiyat meydanına inerek bir konuşma yaptığını ifade eder. Krala hitaben tane tane konuşmaya başladığını ve olimpiyatların geçmişinden alarak o döneme kadar olan spor dönemlerinden bahsettiğini söyler. İsveç veliahtı İsveçlilerin beden eğitimine verdikleri öneme değinmiş ve bedenine bakan milletlerin ömür boyu yaşayacağını söyleyerek konuşmasını sonlandırmıştır. Daha sonra kralın benzer bir konuşma merasiminin üzerine müsabakalar başlamıştır.⁶⁵

---

⁶² Selim Sırrı, “Stockholm’de Olimpiyat Oyunları”, s. 350.

⁶³ Ümüt Akagündüz, “Düşünce Tarihimizin Eğitimci Simalarından Ayşe Sıdika Hanım ve Usûl-ı Talim ve Terbiye Dersleri Adlı Eseri”, *Folklor/Edebiyat*, C. 21, S. 81, 2015/1, s. 92.

⁶⁴ Selim Sırrı, “Olimpiyat Oyunları” s. 371.

⁶⁵ Selim Sırrı, “Olimpiyat Oyunları” s. 374.

Tablo. 1912 Stockholm Olimpiyatları⁶⁶

Ülke	Spor Müsabakaları	Sandal ve Yat Yarışları	Bisiklet	Binicilik	Eskirim	Futbol	Jimnastik	Kapalı Tenis	Açık Tenis	Yüzme	Yeni Pentatlon	Silah Atma	Yelkenli Yarışı	Güreş	Toplam
Devlet-i Osmaniyye	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
İngiltere	74	5	20	10	20	18	35	11	12	36	6	25	2	-	267
Rusya	25	1	6	20	35	15	50	-	10	12	10	30	36	10	224
Norveç	15	22	6	8	8	22	24	-	6	12	5	30	6	5	211
Macaristan	32	20	10	1	20	24	32	-	8	22	5	12	-	20	206
Almanya	26	6	12	30	10	30	32	-	5	18	-	10	8	10	183
Danimarka	12	6	8	6	8	15	65	2	8	6	5	18	2	16	169
Finlandiya	20	6	5	-	-	13	31	-	-	15	-	24	6	30	162
Fransa	70	6	12	5	15	-	14	4	-	-	-	24	2	-	144
Amerika	100	-	8	4	6	-	-	-	2	10	1	1	-	5	136
Avusturya	18	10	8	1	10	20	-	-	8	20	3	10	-	10	118
Bohemya	12	6	6	-	16	-	7	5	8	6	1	-	-	8	71
İtalya	6	12	-	-	10	-	24	-	3	4	-	7	-	4	70
Belçika	1	14	-	4	12	14	-	-	-	12	-	18	-	-	66
Kanada	30	15	-	-	-	-	-	-	-	6	3	-	-	-	54
Hollanda	5	-	2	-	12	16	-	-	2	-	1	3	1	2	46
Avusturalya	11	19	1	-	-	-	-	1	2	5	1	-	-	-	40
Yunanistan	14	-	-	-	4	-	-	-	2	-	-	4	-	-	24
Lüksemburg	7	-	-	-	-	-	16	-	-	-	-	-	-	-	23
Natal Eyaletinden	7	-	1	-	1	-	-	3	-	-	-	8	-	-	20
Sırbıya	4	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	4	-	-	10
İsviçre	2	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8
Toplam	493	125	105	89	193	187	406	23	65	183	37	222	32	127	2254

Bu tablodan başka İsveç usulü jimnastik yapmak üzere Danimarka'dan 400 erkek 150 kadın, İsveç'ten 1000 erkek 800 kadın yer alacaktır. Böylece müsabakalara dahil olacak olan sayı 4000'i bulacaktır.⁶⁷ İsveçlilerin en başarılı oldukları spor dalı jimnastiktir. Spora ve olimpiyatlara önem verildiğinin en açık göstergesi kralların da bu oyunlara iştirak etmesidir. Bu olimpiyatlara Osmanlı

⁶⁶ Selim Sırrı, "Stockholm'de Olimpiyat Oyunları", s. 349.

⁶⁷ Selim Sırrı, "Stockholm'de Olimpiyat Oyunları", s. 349.

Devleti'nden iki Ermeni sporcu olan Papazyan ve Mıgıryan Efendiler⁶⁸ katılmıştır.⁶⁹ Stockholm Olimpiyat Oyunları'na ilk defa beş kıtadan sporcu katılımı sağlanmış, Japonya ilk kez olimpiyatlarda yerini almıştır. Modern pentatlon müsabakasının yanında kadın sporcular ilk kez yüzme ve dalış müsabakalarına katılmıştır.⁷⁰ Her milletten sporcular futbol ve tenis oynamış, yarışlar yapmış ve genel notlara dayalı olarak 1. Amerika, 2. İsveç, 3. İngiltere, 4. Finlandiya, 5. Almanya, 6. Fransa, 7. Rusya, 8. İtalya, 9. Danimarka, 10. Belçika olmuştur.⁷¹

5. 1924 Paris Olimpiyat Oyunları

Selim Sırrı Bey 1912 Stockholm Olimpiyatları için duygulandığını ifade etmişti. 1924 Paris Olimpiyatları için ise şu sözlere yer vermiştir: *1924'te Paris'teki olimpiyatlara bu sefer bizde iştirak edeceğiz. Hiçbir müsabakayı kazanamayacağımıza şimdiden emin olabiliriz. Yalnız bu müsabakalara mutlaka birinci çıkmak için iştirak edilmez. Bu kadar senedir durmadan çalışan Fransızlar bile şimdiden birincilikleri alamayacaklarını fakat o cihan müsabakasında pek hissiyatlı bir tarzda irae-i mevcudiyet edeceklerini söylüyorlar ve diyorlar ki maalesef İsveçliler ve Amerikalılar gibi bizim spor mürebbilerimiz yok. Binaenaleyh onlar kadar mükemmel hazırlanamıyoruz. Fransa böyle söylüyorsa biz ne diyelim. Avrupa'ya dayak atmak, birinci çıkmak için değil Türklüğün bekaret-i ahlakiyesini muhafaza ettiğimizi göstermeye gideceğiz.*⁷² Bu sözlerin üzerine Terbiye ve Oyun Mecmuası'nda olimpiyatlara nasıl hazırlanılması gerektiğini anlatan makaleler yayınlamıştır.

Selim Sırrı Bey olimpiyat oyunlarında izlenilmesinden en çok zevk alınan müsabakanın koşu yarışları olduğunu ifade eder. Koşu yarışlarında başarı sağlanması için bazı kurallara uyulmasının gerekliliği üzerinde durulur. Koşular insan vücudunun ahenk ve zarafetini, atik ve çevikliğini sağlar. İyi koşabilmenin temel şartı sağlıklı organlara sahip olmaktır. Koşanlar en zayıf oldukları yerden yorulur. Organlardan birinin yorgunluğu diğer organlar üzerinde baskıya neden olur. Bu nedenle koşuda insan vücudunun tüm organlarının sağlıklı olması, kan dolaşımı ve nefes alışığı etkilidir. Koşu yarışları 12-17 yaş arası ve 17+ olarak ayrılır.

---

⁶⁸ "Ju Olimpik'e taraf-ı Hükümet-i Seniyye'den izam buyrulan Selim Sırrı Bey her taraftan mazhar-ı ihtiramat olmuş ve Temmuz'un on üçüncü günü Stockholm'den müfakat eylemiştir. Kendi hesaplarına olarak Robert Kolej mezunlarından Papazyan ve Mıgıryan Efendiler de mezkur müsabakalara iştirak için buraya gelmişler ve bunlardan Papazyan Efendi yalnız koşmaya iştirak eylemiştir. Mıgıryan Efendi müteaddid müsabakalara dahil olmuş ve ismi birkaç günler programlarda mezkur bulunmuştur." BOA, HR.ID. 1223/30.

⁶⁹ Selim Sırrı, "Stockholm'de Olimpiyat Oyunları", s. 350.

⁷⁰ Fatih Özgül, *Geçmişten Günümüze Beden Eğitimi ve Spor*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara, 2019, s. 72.

⁷¹ Selim Sırrı, "Olimpiyat Oyunları" s. 375.

⁷² Selim Sırrı, "Olimpiyat Oyunları ve Sporların Temerküzü", s. 12.

17 yaşından küçük olanlar için ağır antrenmanlardan kaçınılmalı ve en fazla 60 metrelik bir koşu yarışı düzenlenmelidir. 100 metre koşu yarışlarında Amerikan usulü olarak adlandırılan şekilde çıkış yapılmalıdır. Bu sistemde iyi bir çıkışla diğer yarışmacılara 2 metre kadar fark atılabilir.⁷³ 100 metre koşularında nefes büyük öneme sahiptir. Koşucular yarış sırasında birkaç büyük nefes alarak yarışırken bazı yarışmacılar ilk 50 metrede bir nefes almanın yeterli olduğunu ifade eder. Ayrıca yarış sırasında heyecan kontrol altına alınmaya çalışılmalı ve kafa arka tarafı kontrol etmemelidir. Zira başın dönmesiyle yarışmacı birkaç metre geriye düşebilir. Koşucuların sağlam ciğerlere ve zayıf, çevik bir vücuda sahip olmaları gerekir. 100 metre yarışlarına 17 yaşın altındaki sporcular katılamaz. Ayrıca yarışlarda madalya almış olanlar amatör müsabakalarda yer alamazlar.⁷⁴

Bu olimpiyat oyunlarına katılımın sağlanması için Paris'e gidilmeden önce hazırlık müsabakalarının yapılacağını ifade eder. Velihaht Abdülmecit Efendi de olimpiyat müsabakalarına sahip çıkılmasını buyurmuştur. Güreş, boks, futbol, sırıkla atlama, tenis ve 100 metre koşu yarışlarında birincilere gümüş madalya ve diploma, ikincilere ise bakır madalya verilecektir. Güreş sporunda kazanılan derece ödülleri Velihaht Abdülmecit Efendi, futbolda kazanılan derece ödülleri Abdürrahim Efendi, sırıkla atlama derece ödülleri Abdülhalim Efendi, boks derece ödülleri ise Ömer Faruki Efendi tarafından Milli Olimpiyat Cemiyeti'ne gönderilmiştir. Milli Olimpiyat Cemiyet başkanlığını Hasib Beyefendi yapmaktadır.⁷⁵ Milli Olimpiyat Cemiyeti, Türkiye İdman Cemiyetleri ittifakının aracılığıyla 1922 senesi rekor müsabakalarına 19 Eylül Cuma günü başladı. Jandarma Mektebi spor alanında uygulanan ilk müsabakalar sporculardan oluşan bir heyet huzurunda özenle uygulandı. Tenis maçlarına katılan Fenerbahçe, Nişantaşı Kulüpleri ve İdman Yurdu'nun yaptığı maçları Fenerbahçe kazandı. Aynı gün öğleden sonra yapılan yüzme yarışlarında 100 metreyi 1 dakikada tamamlayarak birinci olan isim Galatasaray'dan Fazıl Bey, 2 dakika 10 saniyede ikinci olarak tamamlayan isim ise yine Galatasaray'dan Sedat Bey olmuştur. Sırt üstü yüzme yarışlarında 100 metreyi 2 dakika 12 saniyede tamamlayarak birinci olan isim İdman Yurdu'ndan Mehmet Ali Bey olurken 2 dakika 30 saniyeyle ikinci olan isim Galatasaray'dan Malik Bey'dir. 6 metre yüksek dalmalarda Anadolu'dan Refet Bey birinci, İdman

---

⁷³ Selim Sırrı, "1924 Beynelmilel Olimpiyat Cihan Müsabakalarına Hazırlanacak Türk Gençlerine (100 Metre Yarışlar)", *Terbiye ve Oyun*, Sene 2, Numara 1, Temmuz 1922, s. 13.

⁷⁴ Selim Sırrı, "1924 Beynelmilel Olimpiyat Cihan Müsabakalarına Hazırlanacak Türk Gençlerine (100 Metre Yarışlar)", s. 14, 15.

⁷⁵ Selim Sırrı, "Hanedan-ı Âli Osman ve Olimpiyat Oyunları", s. 34.

Yurdu'ndan Necip Bey ikinci olmuştur. 400 metre yüzme yarışında Fazıl Bey 7,27 dakikada birinciliği ve Sedat Bey 7,47 dakikada ikinciliği kazanmıştır. 1922 yüzme olimpiyat cemiyeti kupasını Galatasaray, tenis kupasını ise Fenerbahçe kazanmıştır.⁷⁶ Selim Sırrı bütün bu hazırlıklar devam ederken 1924 olimpiyatları için şu sözlere yer verir: 1924'te Paris'te icrası mukarrer olan müsabakalara Cihan Harbi'nin tâkatfersâ fecayı ve felaketlerine rağmen iştiraka karar verdik. Aziz vatanın ay yıldızlı sancağı Atina'da necib, vakur Türk simaları fikri ve bedeni kabiliyetlerini aleme göstereceklerdir. Memleketin en mümtaz şahsiyeleri milli olimpiyat cemiyetine dahil olmuşlar ve bu hayırlı teşkilatın riyaset-i fahriyesini şehzadelerimiz deruhte buyurmuşlardır.⁷⁷ 1924 Paris Olimpiyat Oyunlarına⁷⁸ Türkiye Cumhuriyeti katılım sağlamıştır. Olimpiyatlarda tecrübeli olan devletler karşısında ciddi başarılar kazanamamış olsa da savaştan yeni çıkmış bir devletin burada varlık göstermesi ve Türk bayrağını dalgalandırması atlanmaması gereken bir husustur.⁷⁹ Bu doğrultuda Türkiye Cumhuriyeti kuruluşunun ilk yıllarından itibaren spora ayrı bir önem vererek devletin refahı ve devamlılığına yönelik olarak çocuk ve gençlere “sağlıklı, dinç ve çevik” olma vurgusu daima yapılmıştır.⁸⁰

Sonuç

M.Ö 776'dan itibaren Antik Yunan'da düzenlenen olimpiyat şenlikleri M.S 393 yılına kadar çeşitli müsabakalar eklenerek devam etmiştir. Bu tarihten sonra olimpiyat alanı çeşitli savaşlarla Romalılar tarafından tahrip edilmiştir. Avrupa'da Fransız Baron Pierre De Coubertin olimpiyat oyunlarını tekrar canlandırma fikrini ortaya atmış ve 1892 Sarbonne şehrinde düzenlenen kongrede bu fikir kabul edilerek Uluslararası Olimpiyat Cemiyeti kurulmuştur. İlk olimpiyat oyununun 1896 yılında Atina şehrinde düzenlenme kararı alınmış ve Atina Olimpiyat Oyunları gerçekleşmiştir. İkinci olimpiyat oyunları 1900 yılında Paris şehrinde gerçekleşmiş ve kadın yarışmacılar da katılım sağlamıştır. Bir sonraki olimpiyat oyunları ise sırasıyla 1904 yılında San Luis şehrinde, 1908'de Londra şehrinde, 1912 yılında Stockholm'de gerçekleşmiştir. Bir diğer

⁷⁶ Selim Sırrı, “Beynelmül Olimpiyatlarda Hazırlık Müsabakaları”, Terbiye ve Oyun, Sene 2, Numara 5, Teşrinisani 1922, s. 74

⁷⁷ Selim Sırrı, “Hanedan-ı Âli Osman ve Olimpiyat Oyunları”, s. 34.

⁷⁸ Selim Sırrı Bey 1924 olimpiyatları sonrası Avrupa ülkelerini ziyaret etmiş ve orada gördüklerini “Garpta Hayat” kitabında anlatmıştır. Her milletin beden ile fikir arasında bir denge kuramaya çalıştığını ifade etmiştir. Selim Sırrı, *Garpta Hayat*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 40.

⁷⁹ Çetin Özdilek, *Modern Yaz Olimpiyatlarının Tarihsel Gelişimi (1896-1996)*, s. 54. Paris Olimpiyat Oyunları'nda Türkiye de temsil edildiği için Fransa Olimpiyat Heyeti Katib-i Umumiliği'nden Türk Olimpiyat Heyeti Riyaseti'ne iki madalya ve iki diploma gönderilmiştir. BOA, HR.İM. 126/36.

⁸⁰ Seval Yinilmez Akagündüz, *Ahlaklı Yurttaş*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 126,127.

olimpiyat oyununun 1916'da Berlin'de yapılması düşünülse de I. Dünya savaşı nedeniyle gerçekleşmemiştir. 1920 yılında Anvers şehrinde düzenlenmesi planlanan olimpiyat oyunlarına I. Dünya Savaşını kaybeden ülkelerin Uluslararası Olimpiyat Cemiyeti üyelikleri sonlandırılarak katılımı yasaklanmıştır.

Selim Sırrı Bey tarafından Olimpiyatlar milletlerin varoluş mücadelesi olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Stockholm Olimpiyat Oyunları'na katılım sağlayan Selim Sırrı Bey burada gördüklerini Terbiye ve Oyun Mecmuasında yayımladığı makalelerle detaylı olarak yer vermiştir. Osmanlı Devletinde Uluslararası Olimpiyat Cemiyeti Selim Sırrı Bey tarafından 1908'de kurulmuştur. İlk uluslararası cemiyet temsilciliğini Selim Sırrı Bey yapmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde 1912 Stockholm Olimpiyat Oyunlarına iki Ermeni vatandaşının katılımı dışında bir katılım sağlanmamıştır. Osmanlı'nın olimpiyatlarda yer almamasının çeşitli nedenleri bulunur. Bunlardan birincisi Padişah II. Abdülhamit'in kendisine karşı bir kalkışmanın olmasından çekinmesi nedeniyle halk üzerinde baskı kurmuş olmasıdır. Bir diğer neden olimpiyat oyunlarına ayrılan bir bütçenin bulunmamasına ek olarak olimpiyatlara katılmak isteyenler masraflarını kendilerinin karşılayacak olmasıdır. Selim Sırrı Bey bu durumu Stockholm Olimpiyatları'ndaki gözlemlerinde sitem ederek ele almıştır. Tüm ülkelerin bayraklarının dalgalandığı alanda yedi cihana hükmetmiş bir devlet olan Osmanlı bayrağının olmayışının onu duygulandırdığını ifade eder. Selim Sırrı Bey 1924 Olimpiyat oyunlarına katılmak için Jandarma kışlasında eğitimler vermeye başlamış ve burada müsabakalar düzenlemiştir. Terbiye ve Oyun Mecmuasında koşulara ve yarışmalara dair bilgiler yayınlarak sporcuların dikkat etmesi gereken noktaları ele alınmıştır. Böylece Osmanlı Devleti zamanında başlatılan 1924 Paris Olimpiyat hazırlıkları Türkiye Cumhuriyeti tarafından neticelendirilmiştir. Selim Sırrı Bey Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Olimpiyat Cemiyeti'nin de ilk temsilcisi olmuş ve 1924 Paris Olimpiyatlarına hükümetin verdiği 17.000 liralık destekle 40 Türk sporcunun iştirak etmesini sağlamıştır. Olimpiyatlarda ciddi birikim ve tecrübeye sahip devlet karşısında kayda değer bir başarı sağlanamamış olsa da savaştan yeni çıkmış bir devlet olarak olimpiyatlarda varlık gösterilmiş ve Türk bayrağı orada dalgalandırılmıştır. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin olimpiyat oyunları ile tanışmasında belirleyici roller oynayan Selim Sırrı Bey olimpiyat fikrinin Türkiye'ye yerleşmesinde öncü bir isim olmuş, Olimpiyat oyunlarını yerinde görerek eksiklikleri tespit etmiştir. Bu noktada Selim Sırrı Terbiye ve Oyun Mecmuasındaki yazılarıyla olimpiyatlara yönelik sistematik bilgi aktarımının da ilk örneklerinden birisini vermiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, HR.İM. 126/36.

BOA, HR.İD. 1223/30.

BOA, HR.İD. 1223/33

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

30-18-1-1 (Kararlar Daire Başkanlığı 1920-1928), Yer No: 8-46-6.

Dergiler

Terbiye ve Oyun Mecmuası

Telif ve Tetkik Eserler

Akakündüz, Ümüt; "Düşünce Tarihimizin Eğitimci Simalarından Ayşe Sıdıka Hanım ve Usûl-ı Talîm ve Terbiye Dersleri Adlı Eseri", *Folklor/Edebiyat*, C. 21, S. 81, 2015/1, ss. 87-106.

Akakündüz, Ümüt; *II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak*, Yeni İnsan Yayınları, İstanbul, 2015.

Alabaş, Ramazan; "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İlk Mekteplerde İnsani ve Toplumsal Değerler Eğitimi: Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Ders Kitabı Örneği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/36, (Bahar-2018), ss. 55-87.

Altunkaya, Niyazi; *Türkiye'de Beden Eğitiminin Öncü Kızları*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2021.

Arıkan, Rauf; *Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, Nobel Yayınları, Ankara, 2013.

As, Efdal; "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Bir Uluslararası Entegrasyon Örneği Olarak Modern Olimpiyatlara Katılım", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 59, 2016, ss. 1-49.

Aşır Güçlü, Vildan; *Olimpiyat Oyunları*, Vakit Matbaa, İstanbul, 1936.

Balcı, Cemal; *Olimpiyat Sporları*, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Fikret, Halil; *Terbiye ve Tedris Tarihi*, C. 1, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.

Güven, Özbay; "İlk Modern Olimpiyat Oyunlarına (1896-Atina) Yarışmak için Giden İlk Türk Sporcusu Kimdir?", *Türk Yurdu*, C. 31, S. 286, ss. 232-241.

Hekimoğlu, Haluk; "Açık Hava Oyunları", *Beden Terbiyesi ve Spor*, S. 37, Ankara, 1942.

Kaçay, Zülbiye; Soyer, Fikret; "Coubertin'i Olimpizme Götüren Nedenler Üzerine Bir İnceleme", *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 2, 2020, ss. 89-97.

Kahraman, Atıf; *Osmanlı Devleti'nde Spor*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

Kandemir, "Selim Sırrı ve Spor", *Dost Gözile 75 Yaşında Genç Selim Sırrı Tarcan*, Ülkü Basımevi, 1950.

Kıral, Bilgen; "Nitel Bir Veri Analiz Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, 2020, s. 170-189.

Özdemir, Nuray; "Türkiye Cumhuriyeti'nin Katıldığı İlk Uluslararası Organizasyon: 1924 Paris Olimpiyatları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 51, 2013, ss. 717-744.

Özdilek, Çetin, Şentürk, Aydın; Enver Döşyılmaz, "Modern Olimpiyat Oyunlarının Tarihsel Gelişimi ve Olimpiyatların Gezici Olma İlkesinin Günümüze Kadar Düzenlenen Oyunlar Açısından Değerlendirilmesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9, 2003, ss. 223-237.

Özdilek, Çetin; *Modern Yaz Olimpiyatlarının Tarihsel Gelişimi (1896-1996)*, Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998.

Özgül, Fatih; *Geçmişten Günümüze Beden Eğitimi ve Spor*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara, 2019.

Sel, Ruhi; *Olimpiyat Oyunları*, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1949.

Selim Sırrı; "1924 Beynelmillel Olimpiyat Cihan Müsabakalarına Hazırlanacak Türk Gençlerine (100 Metre Yarışlar)", *Terbiye ve Oyun*, Sene 2, Numara 1, Temmuz 1922, ss. 12-15.

Selim Sırrı; "Beynelmillel Olimpiyat Oyunları Cemiyetinin Eseri", *Terbiye ve Oyun*, Sene 1, Numara 19, 26 Nisan 1328, ss. 297-300.

Selim Sırrı; "Beynelmillel Olimpiyatlarda Hazırlık Müsabakaları", *Terbiye ve Oyun*, Sene 2, Numara 5, Teşrinisani 1922, ss. 75.

Selim Sırrı; "Eski ve Yeni Olimpiyatlar", *Terbiye ve Oyun*, Sene 1, Numara 14, 15 Şubat 1327, ss. 209-215.

Selim Sırrı; "Olimpiyat Oyunları ve Sporların Temerküzü", *Terbiye ve Oyun*, Sene 2, Numara 1, Temmuz 1922, ss. 9-12.

Selim Sırrı; "Olimpiyat Oyunları" *Terbiye ve Oyun*, Sene 1, Numara 22-23-24, 1 Ağustos 1328, ss. 369-375.

Selim Sırrı; "Olimpiyat Oyunları", *Şehbal Mecmuası*, S. 27, ss. 58.

Selim Sırrı; "Stockholm'de Olimpiyat Oyunları", *Terbiye ve Oyun*, Sene 1, Numara 21, 24 Mayıs 1328, ss. 345-348.

Selim Sırrı; *Garpta Hayat*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929.

Selim Sırrı; *Radyo Konferanslarım*, C. 1, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932.

Selim Sırrı; *Radyo Konferanslarım*, C. 2, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1934.

Selim Sırrı; *Türklerde Beden İdmanları*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, İstanbul, 1928.

Şentürk, Aydın; Özdilek, Çetin; "Antik ve Modern Olimpiyat Oyunlarında Olimpiyat Ateşinin Yakılma Sebepleri ve Bugüne Kadar Düzenlenen Oyunlarda Meşaleyi Taşıma Seremonileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 19, 2007, ss. 217-230.

Şinoforoğlu, Tolga; "Türkiye'nin Erken Dönem Olimpik Serüveni ve Ay-Yıldız'ın Olimpiyat Oyunlarında İlk Resmi Temsili", *Ankara Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi Spormetre Dergisi*, S.18 (Özel Sayı), 2020, ss. 21-55.

Tarcan, Selim Sırrı; "Hatıralarım", *Canlı Tarihler XVI*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946.

Tarcan, Selim Sırrı; *Yeni ve Eski Olimpiyatlar*, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1948.

Tekin, Ali; Tekin, Gülcan; "Antik Yunan Dönemi: Spor ve Antik Olimpiyat Oyunları", *Tarih Okulu Dergisi*, Y. 7, S. 18, 2014, ss. 121-140.

Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi'nin 100 Yılı 1908-2008, (Der: Altuğ İstanbulluoğlu), Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2008.

Ülken, Mustafa; *Toplulukların Yükselişinde Beden Terbiyesinin Rolü*, Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1939.

Vasilikiotou, Maria; "Savaşta ve Barışta Bir Yunan Gemisi: Averof-Yunan Kaynakları Üzerinden Bir Analiz", *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, S. 2(3), 2021, ss. 55-88.

Yıldıran, İbrahim; "Antikiteden Moderniteye Olimpiyat Oyunları: İdealler ve Gerçekler", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, C. 18, 2014, ss. 555-570.

Yinilmez Akagündüz, Seval; *Ahlaklı Yurttaş*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2017.

Ekler:

1896, Atina	Altın	Gümüş	Bronz	Toplam
1. ABD	11	7	2	19
2. Yunanistan	10	17	19	46
3. Almanya	6	5	2	13
4. Fransa	5	4	2	11
5. İngiltere	2	3	2	7
6. Macaristan	2	1	3	6
7. Avusturya	2	1	2	5
8. Avusturalya	2	0	0	2
9. Danimarka	1	2	3	6
10. İsviçre	1	2	0	3
1900, Paris	Altın	Gümüş	Bronz	Toplam
1. Fransa	26	41	34	101
2. ABD	19	14	14	47
3. İngiltere	15	6	9	30
4. Karışık Takım	6	3	3	12
5. İsviçre	6	2	1	9
6. Belçika	5	5	5	15
7. Almanya	4	2	2	8
8. İtalya	2	2	0	4
9. Avusturya	2	0	3	5
10. Danimarka	1	3	2	6
1904, San Luis	Altın	Gümüş	Bronz	Toplam
1. ABD	78	82	79	239
2. Almanya	4	4	5	13
3. Küba	4	2	3	9
4. Kanada	4	1	1	6
5. Macaristan	2	1	1	4
6. İngiltere	1	1	0	2
7. Karışık Takım	1	1	0	2
8. Yunanistan	1	0	1	2
9. İsviçre	1	0	1	2
10. Avusturya	0	0	1	1
1908, Londra	Altın	Gümüş	Bronz	Toplam
1. İngiltere	56	51	38	145
2. ABD	23	12	12	47
3. İsveç	8	6	11	25
4. Fransa	5	5	9	19
5. Almanya	3	5	6	14
6. Macaristan	3	4	2	9
7. Kanada	3	3	10	16
8. Norveç	2	3	3	8
9. İtalya	2	2	0	4
10. Belçika	1	5	2	8

1912, Stockholm	Altın	Gümüş	Bronz	Toplam
1.ABD	25	19	19	63
2.İsveç	24	24	17	65
3.İngiltere	10	15	16	41
4.Finlandiya	9	8	9	26
5. Fransa	7	4	3	14
6.Almanya	5	13	7	25
7.G. Afrika	4	2	0	6
8.Norveç	4	1	4	9
9.Kanada	3	2	3	8
10.Macaristan	3	2	3	8
1920, Anvers	Altın	Gümüş	Bronz	Toplam
1.ABD	41	27	27	95
2.İsveç	19	18	24	61
3.İngiltere	15	15	13	43
4.Finlandiya	15	10	9	34
5.Belçika	14	11	11	36
6.Norveç	13	9	9	31
7.İtalya	13	5	5	23
8.Fransa	9	19	13	41
9.Hollanda	4	2	5	11
10.Danimarka	3	9	1	13
1924, Paris	Altın	Gümüş	Bronz	Toplam
1.ABD	45	27	27	99
2. Finlandiya	14	13	10	40
3.Fransa	13	15	10	38
4.İngiltere	9	13	12	34
5.İtalya	8	3	5	16
6.İsviçre	7	8	10	25
7.Norveç	5	2	3	10
8.İsveç	4	13	12	29
9.Hollanda	4	1	5	10
10.Belçika	3	7	3	13

Ek-1. 1896-1924 Olimpiyat Oyunları Madalya Dağılımı. *Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi'nin 100 Yılı 1908-2008*, (Der: Altuğ İstanbulluoğlu), Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2008, s. 168-180.

Ek-2. Stockholm'de Strandvagen Caddesi. *Terbiye ve Oyun Mecmuası*, Numara 21, 24 Mayıs 1328, s. 348.

Ek-3. İsveç Kralının Huzurunda Müsabakaya Dahil Olanların Geçit Resmi. *Terbiye ve Oyun Mecmuası*, Numara 22-23-24, 1 Ağustos 1328, s.370

Ek-4. Her Milletin Güzide Efradı Kendi Sancağı Altında Ahz-ı Mevki Eyledi. *Terbiye ve Oyun Mecmuası*, Numara 22-23-24, 1 Ağustos 1328, s.370

Ek-5. İsveç Darülmuallimini Gençlerinden Bir Kısmı Kralı Selamlarken. *Terbiye ve Oyun Mecmuası*, Numara 22-23-24, 1 Ağustos 1328, s.372

Ek-6.

Bir İsveçli 4,30 Metreden Atlarken. *Terbiye ve Oyun Mecmuası*, Numara 22-23-24, 1 Ağustos 1328, s.373

Ek-7. Kızlar Muvazene Hareketlerini Talim Ederken. *Terbiye ve Oyun Mecmuası*, Numara 22-23-24, 1 Ağustos 1328, s.373

1960'LARDAN GÜNÜMÜZE İÇ ANADOLU BÖLGESİNDE MENARŞ YAŞINDA GÖRÜLEN DEĞİŞİM

Duygu Hilal AKCA YEDİDAĞ*
Başak KOCA ÖZER**

Özet

Büyümenin ve olgunlaşmanın takip edilebilmesi, çocuk ve ergenlerin sağlıklı gelişimi için büyük önem taşımaktadır. Menarş yaşı da genç kızlarda olgunlaşmanın takibi açısından çok önemli bir belirteçtir. Bu takibin yapılmasında genellikle uluslararası standartlar kullanılmaktadır. Bölgesel ve etnik farkları göz önünde bulundurduğumuzda, her toplumun kendi referans değerlerinin belirlenmesi ve güncel tutulması gerekmektedir. Ülkemizde bölgesel olarak değerli veriler bulunmasına karşın henüz tek ve tüm bölgeleri kapsayıcı bir ulusal referans oluşmamıştır. Bu çalışmanın amacı ülkemizde menarş yaşındaki bölgesel değişimleri ve kuşaklar arası ilişkiyi değerlendirmektir. Bu bağlamda, 1960'lardan günümüze İç Anadolu Bölgesi temel alınarak menarş yaşındaki değişim trendi incelenmiştir. Araştırmamız sonucunda, 1960'lı yıllarda menarş başlangıç yaşının yaklaşık 13,31 yıl iken, günümüzde bu yaşın 12,8 yıla düştüğü ve pozitif yönde bir seküler değişim olduğu tespit edilmiştir. Son 150 yıl içerisinde birçok ülkede menarş yaşının önemli oranda düştüğü bilinmektedir. Ülkemizde de görülen bu düşüş, yaşam koşulları, eğitim, sağlık durumu gibi birçok sosyo-ekonomik faktörün olumlu yönde gelişmesi ile açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Menarş, Seküler Değişim, Büyüme ve Gelişme, Antropoloji, İç Anadolu Bölgesi

THE CHANGE IN THE AGE OF MENARCHE IN THE CENTRAL ANATOLIA REGION FROM THE 1960s TO THE PRESENT

Abstract

Monitoring growth and maturation is of great importance for the healthy development of children and adolescents. The age at menarche is also a very significant marker for the follow-up of maturation in young girls. Generally, international standards are used in this follow-up. Considering the regional and ethnic differences, each society's own reference values should be determined and kept up to date. Although there are regionally valuable data in our country, a single national reference covering all regions has not been formed yet. The aim of this study is to evaluate the regional changes in the age of menarche in our country and the relationship between generations. In this context, the trend of change in the age of menarche has been examined based on the Central Anatolia Region from the 1960s to the present. As a result of our research, it has been determined that while the age of onset of menarche was approximately 13.31 years in the 1960s, this age has decreased to 12.8 years today and there is a positive secular change. It is known that the age of menarche has decreased significantly in many countries in the last 150 years. This decline, which is also seen in our country is explained

---

* Arş. Gör. Ahi Evran Üniversitesi, e-posta: dhakca@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3910-8900

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, e-posta: bkozer@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3171-1599

by the positive development of many socio-economic factors such as living conditions, education, and health status.

Key Words: Anthropology, Central Anatolia, Growth and Development, Menarche, Secular Variation, Secular Change

Giriş

Ülkemizde 1950'lerden günümüze sağlık alanında önemli adımlar atılmıştır. Bununla bağlantılı olarak genel sağlık koşullarının iyileşmesi, bebek ve çocuk ölümlülüğündeki azalmalar, hastalıkların prevalansının azalması, ülke refahındaki değişimler özellikle halk sağlığı konusunda önemli gelişmeler olmasını sağlamıştır. Menarş, adetlin başlangıcı olarak tanımlanır ve vücudun üremeye hazır olduğunu ifade eder. Menarş, ergen kız çocukları için hem bedeni hem de kimliği etkileyen önemli bir olaydır. Fizyolojik açıdan menarş, ergenliğin gözle görülür bir işaretidir (Kalman, 2006: syf: 824).

Menarş yaşı büyüme ve gelişmenin yanı sıra genç kızların olgunlaşma döneminin sağlıklı ilerlediğinin tespitinde en önemli sağlık belirleyicilerinden biridir. Menarş yaşı genetik etmenlerin etkisi altında olmasına karşın hormonlar, beslenme, fiziksel aktivite, çevresel etmenler, stres, endokrin bozucular ya da birçok hastalığın etkisi ile değişim gösterebilmekte ve doğası bozulabilmektedir. Menarş yaşını klinik olarak izlemek kadar, geçmişten günümüze gelen sürede gösterdiği değişimleri tespit edebilmek ve seküler değişimini (asrın gidişi/yüzyılın eğimi) ortaya koymak da oldukça önemlidir. Menarş, seküler trend için en iyi parametrelerden biridir, net bir tarihtir ve toplumdaki sosyoekonomik gelişme ve değişimleri tespit edebilmek için oldukça duyarlı bir göstergedir (Kolukısa,1992).

Pubertal gelişmedeki pozitif seküler değişimin en güvenilir göstergesi menarş yaşının düşmesidir. Dünya genelinde ve özellikle Avrupa ülkelerinde 20. yüzyılın büyük bölümünde menarş yaşının on yıllık süreler içinde yaklaşık 3-4 ay kadar düştüğü tahmin edilmektedir. Ayrıca 20. yüzyıl boyunca endüstrileşmiş ülkelerin sağlık ve sosyoekonomik koşullarında meydana gelen çarpıcı iyileşmenin bunda etkili olduğu düşünülmektedir (Tanner, 1990, s. 156,161). 1840 yılında ortalama menarş yaşı 16,5 yıl iken günümüzde topluluğa göre değişmekle birlikte, yaklaşık 13 yaş civarlarında gerçekleştiği bilinmektedir (Rees, 1995). Yani menarş son 150 yılda neredeyse 4 yaş erkene gelmiştir. Bu durum, sosyoekonomik koşulların iyileşmesi, etkili halk sağlığı önlemlerinin alınması ve beslenmeye bağlı olabilir.

Dünya genelinde büyüme; yüzyıl öncesine göre daha erken yaşta sonuçlanmaktadır. Boy ve kiloya ek olarak çocuklar artık daha erken olgunlaşmakta, böylelikle ergenlik de daha genç yaşta başlamış olmaktadır (Salkind,2006; syf:1052). 20. yüzyılda beslenmenin erken büyüme ve

olgunlaşmanın sebebi olduğu bilinmektedir. İyi beslenebilmek ise tarım teknolojisindeki gelişmeler, daha fazla verim alabilme ile mümkün olmuştur. Bu gelişmelerde kişilerin daha fazla kalori alabilmesine olanak tanımıştır. Ayrıca genel sağlık koşullarındaki iyileşme ve ciddi çocukluk hastalıklarındaki azalma da çocukların daha sağlıklı şekilde olgunlaşmasını desteklemiştir (Salkind,2006; syf:1052).

Menarş yaşındaki seküler değişimin sebeplerinden biri de sosyoekonomik faktörlerdir. Daha iyi sosyoekonomik şartlara sahip olmak beraberinde daha iyi bir fiziksel gelişme sağlamaktadır. Bu da ergenliğin daha erken başlamasına olanak tanır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yoksul ailelerin çocukları, daha yüksek gelirli ailelerin çocuklarına göre daha kısa ve hafif olmakla birlikte, büyüme zamanlamaları da daha geçtir (Bailey,2006; syf: 1006).

Ergenliğin zamanlaması ve dolayısıyla menarş yaşı, genetik ve biyolojik etkiler, stres, sosyoekonomik durum, sağlık ve çevresel faktörler dahil olmak üzere birçok faktörden etkilenir. Menarş yaşında ailesel bir örüntüden söz etmek de mümkündür. Bir kız çocuğunun annesi veya kız kardeşleri ile menarş yaşları arasında ilişki görülmesi sıklıkla karşılaşılan bir durumdur (Kalman, 2006; syf: 824).

Menarş Çalışmalarına Genel Bakış

Büyüme ve gelişme çalışmalarındaki çeşitliliğe menarş yaşı çalışmalarının katılması kesintili olmuştur. Ülkemizde bu alanda bilinen en eski çalışma Dr. Cemal Zeki'nin 1927 yılında II. Milli Türk Tıp Kongresinde sunduğu "Üreme Faaliyetleri Kadınlarda Hangi Yaşta Başlar, Memleketimizle Çeşitli Irk ve Milletler Arasında Bu Husustaki Fark" konulu bildirisidir. Bildirinin orijinal metni Osmanlıcadır (Arıkan, 2005, Syf:24). Prof. Dr. Hüsrev Hatemi'nin araştırmaları sonucunda günümüze aktarılan bilgilere göre araştırma Dr. Cemal Zeki'nin İstanbul hastane ve polikliniklerinde 30000 başvuru kartını incelemesi ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmada Dr. Zeki Türk, Rum, Ermeni ve Musevi kızların menarş yaşını incelemiş ve ortalama menarş yaşının 13-14 yıl olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Türk ve Rum kızlarının, örneklemin geri kalanına göre daha erken menarş yaşına sahip olduğunu belirtmiştir (Kolukısa, 1992; syf:23;).

Dr. Zeki'nin 1927'de yaptığı çalışmasının ardından uzun yıllar menarş yaşı verileri çalışmacıların odak noktası olmamıştır. İzleyen yıllarda Bayçu ve Kocatürk (1967)'ün, Ankara'da liseler, Ankara Tıp Fakültesi ve Hemşirelik okullarından 9-17 yaşları arasında 1147 örneklem ile gerçekleştirdiği çalışması günümüzde referans olarak kullanabildiğimiz ilk çalışmadır. Ardından gelen yıllarda hekimler tarafından büyükşehirlerde özellikle Ankara ve İstanbul

ilinde çok önemli çalışmalar literatüre katkı sağlamıştır (Akın, 1970; Egemen ve Yarar, 1972; Onat ve Ertem, 1973; Neyzi ve ark.,1975; Tümerdem, 1984; Sağlam, 1989; Rakıcıoğlu ve Pekcan, 1989; Onat ve Ertem,1995).

Doksanlı yıllar ve sonrasında menarş yaşı çalışmaları çeşitli illerde, kesitsel olarak devam etmekte ve bölgesel literatüre katkı sağlamaktadır. (Akarsu ve ark., 1998; Demir ve ark., 2000; Ersoy ve ark., 2004; Tekgül ve ark., 2005; Ekerbiçer ve ark., 2007; Adalı ve Koç, 2011; Tekgül ve ark., 2014; Aslan, 2016; Yabancı, 2019; Topan ve ark., 2021).

İç Anadolu Bölgesinde Menarş Çalışmaları

İç Anadolu Bölgesindeki menarş çalışmaları değerlendirildiğinde, araştırmaların çoğunun Başkent'te yapıldığı görülmektedir. Daha önce bahsettiğimiz gibi özellikle önceki dönemlerde hekimler tarafından incelenen menarş durumu tespit çalışmalarının, tıp fakülteleri ve hastaneler bakımından zengin olan Ankara' da yapılmış olması beklenen bir durumdur. Tablo 1'de 1960'lardan günümüze kadar Ankara'da yapılmış temel çalışmalar sunulmaktadır.

Tablo 1. 1960'lardan Günümüze Ankara'da Yapılmış Menarş Yaşı Çalışmaları

Araştırma Yılı	İl	Örneklem Sayısı (n)	Yaş Grubu/ Ortalama Yaş (Yıl)	Ort. Menarş Yaşı (Yıl)	Kaynak
1967	Ankara	1147	9-17	13,31	Bayçu ve Kocatürk, 1967
1989	Ankara	25	19-24	13,2 ±1,94	Rakıcıoğlu ve Pekcan, 1989
1996	Ankara	13,665	13-18	13,28	Vicdan ve ark., 1996
1997	Ankara	571	18,9±0,06	13,3 ±3,18	Kamacı, 1997
2004	Ankara	400	10-17	Alt SES: 12,70 Orta SES: 12,53 Üst SES: 12,38	Bektaş, 2008
2006	Ankara	650	20-74	13,5	Yardımcı ve Özçelik, 2006
2009	Ankara	272	53,9	13,04 ±1,23	Pınar, 2009
2013	Ankara	450	18+	12,9	Mavili ve ark., 2013
2018	Ankara	306	10-17	12,8 ±1,4	Özel ve ark., 2018

Ankara' da yapılan ilk menarş yaşı çalışması, aynı zamanda ülkemiz literatüründe de ilk olan Bayçu ve Kocatürk'ün 1989 yılında 9-17 yaş grubundan 1147 örneklem ile yapmış oldukları çalışmadır. Bu çalışmada ortalama menarş yaşı 13,31 yıl bulunmuştur. Örneklemin çoğu Orta Anadolu'da ikamet eden, orta gelir grubu ailelerini temsil etmektedir. Çalışmada menarşın dönemsel açıdan değerlendirildiğinde, belirgin şekilde yaz ve bahar aylarında gerçekleştiğinden bahsedilmiştir. Ayrıca sosyoekonomik faktörlerin menarş yaşı üzerinde önemli etkisi olabileceğinin altını çizilmiştir.

1989 yılına gelindiğinde Rakıcioğlu ve Pekcan (1989), 19-24 yaş grubundan 25 kadın üzerinde yaptıkları çalışmada ortalama menarş yaşını 13,20 yıl olarak bulmuştur.

1996 yılında Vicdan ve arkadaşları (1996), Ankara'da yaptıkları çalışmalarında 13-18 yaş grubundan 13,665 kız öğrencinin menarş yaş ortalamasını 13,28 yıl olarak kaydetmişlerdir. Bu çalışma, o tarihte ülkemizde yapılmış olan en büyük örneklemlidir.

Bir yıl sonra Ankara'da 15-24 yaş grubu Gülhane Askeri Tıp Akademisi (GATA)'nde okuyan 571 birey ile yapılan kesitsel bir çalışmada ise Kamacı ve arkadaşları (1997), ortalama menarş yaşını $13,3 \pm 3,18$ yıl olarak tespit etmişlerdir. Çalışmada ayrıca boy, kilo, beden kitle endeksi (BKE) ile dismenore ilişkisi incelenmiş, fakat dismenore ile BKE arasında bir ilişki bulunamamıştır. Araştırmacılar askeri disiplin altında barınmanın verdiği stresin menstürasyon fizyolojisini daha çok etkilediğini belirtmişlerdir.

2000'li yıllara gelindiğinde Gölbaşı ilçesinde 20-74 yaş arasında 650 kadın üzerinde yapılan çalışmada ise ortalama menarş yaşının 13,50 yıl olduğu saptanmıştır. Araştırma beslenme alışkanlıkları ve antropometrik ölçümleri de içeren bir çalışma olma özelliğindedir (Yardımcı ve Özçelik, 2006).

Bektaş (2008), 2004 yılında, 10-17 yaş grubundan 400 birey ile yaptığı incelemede ortanca menarş (medyan) yaşını $12,48 \pm 0,09$ yıl olarak hesaplamıştır. Araştırmacı ayrıca çalışmasında örneklemini 3 ayrı sosyoekonomik gruba ayırmış ve gruplar arasındaki farkı incelemiştir. Buna göre düşük sosyoekonomik sınıfa mensup örneklemin ortalama menarş yaşı; 12,70 yıl, orta sosyoekonomik sınıfın 12,53 yıl ve üst sosyoekonomik sınıfın menarş yaşı 12,38 yıl olarak tespit edilmiştir. Araştırma sonuçları önceki çalışmalardan çok daha düşük menarş ortalamasına işaret etmektedir ve bu farkın, aynı ilde yapılan diğer bazı çalışmaların şehrin endüstrileşmiş ve endüstrileşmemiş yerlerinde yapılmış olmasına bağlanmaktadır.

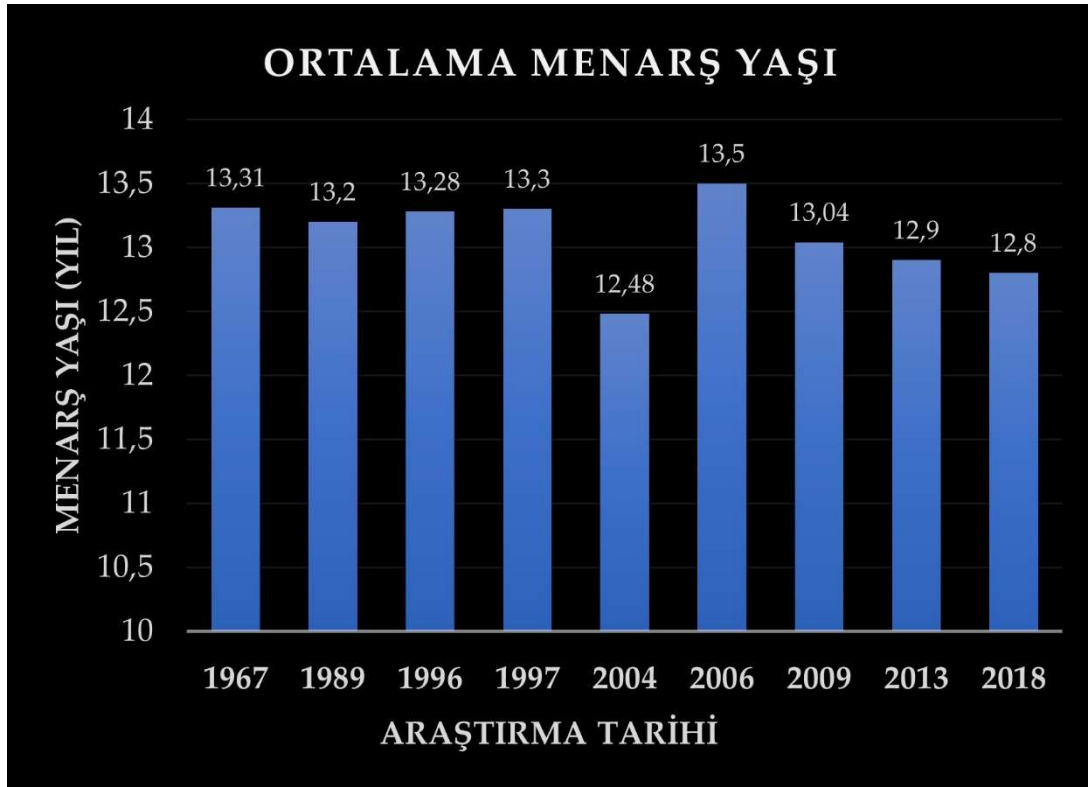
Pinar (2009)'ın Ankara'da osteoporoz risk faktörlerini saptamak amacıyla yaptığı çalışmasında, 45 yaş üstü yetişkin kadınlardan menarş yaşları ile ilgili de veriler değerlendirilmiştir. Yaş ortalaması 53,91 yıl olan 272 örneklemin

ortalama menarş yaşı 13,04 ±1,23 yıl olarak bulunmuştur. Çalışma her ne kadar 2009 yılında gerçekleştirilen bir çalışma olsa da yaklaşık 40 yıl öncesine (1970'ler) ait geriye dönük menarş yaşı bilgisi verdiği için önem arz etmektedir.

2013 yılında Mavili ve ark. (2013), spor yapan ve yapmayan kadınların menarş yaşları arasındaki farkı incelemek için 944 birey üzerinde bir araştırma gerçekleştirmiştir. Araştırmada profesyonel olarak spor yapan 406 kişinin ortalama menarş yaşı 13,6 yıl iken, kontrol grubunun 12,9 yıldır. Araştırmacı, çalışmasında özellikle belirli spor dallarının menarşın görülmesinde önemli düzeyde gecikmeye sebep olduğunu belirlenmiştir.

2018 yılında 306 birey üzerinde gerçekleştirilen bir çalışmada Özel ve ark. (2018) ortalama menarş yaşını 12,8± 1,4 yıl olarak belirlemişlerdir.

Grafik 1' de Ankara İlinde 1960'lardan günümüze menarş çalışmalarının yıllara göre dağılım verilmektedir.

Grafik 1. Ankara İli Ortalama Menarş Yaşı Dağılımı

İç Anadolu Bölgesi'nde gerçekleştirilen çalışmaların çoğunluğu hem büyükşehir olması hem başkent olmasının yanı sıra tıp fakültesi ve sağlık yüksekokullarının çok olmasından dolayı Ankara'da yoğunlaştığı görülmektedir. Kayseri, Sivas ve Konya illerinde de menarş çalışmaları gerçekleştirilmiş olup, Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Yıllara Göre İç Anadolu Bölgesi İllerine Ait Menarş Yaşı Çalışmaları

Araştırma Yılı	İl	Örneklem Sayısı (n)	Yaş Grubu/Ortalama Yaş (Yıl)	Ort. Menarş Yaşı (Yıl)	Kaynak
2005	Konya	676	15-49	13,5±1,3	Koruk ve Şahin, 2005
2007	Konya	194	11-16	Alt SES: 13,05 Üst SES: 12,79	Tuncer, 2007
2010	Konya	237	Üniversite Öğrencileri	13,6	Gölünük ve ark., 2010
2010	Konya	543	71±5,7	14,00±1,6	Akın ve ark., 2010
2005	Kayseri	1783	9-17	13,02±0,9	Şenol, 2010
2015	Kayseri	2000	9-18	12,74±1,03	Yücel, 2015
1989	Sivas	282	14,3±4,19	13,0±0,85	Özsürekçigil, 1989.
2008	Sivas	452	19,5	13,30	Nur ve Sümer, 2008
2012	Sivas	109	13,03	12,25	Gölbaşı ve ark., 2012
2015	Sivas	771	9-17	12,76	Sönmez, 2015

Kayseri’de 2005 yılında yürütülen adölesan kızların menarş hakkındaki bilgi ve davranışlarının incelendiği bir araştırmada, yaş ortalamaları $15.1 \pm 0,7$ yıl olan 1783 bireyle yapılan ve Kayseri’ye ait ilk menarş verisi içeren araştırmada örneklemin ortalama menarş yaşı $13,02 \pm 0,9$ yıl olarak hesaplanmıştır (Şenol, 2010).

Kayseri’ de yapılan bir diğer araştırma ise 2015 yılında gerçekleştirilen bir tıpta uzmanlık tez çalışmasıdır. 9-18 yaş kızlarında menstrüasyon problemini araştıran çalışmada, Kayseri şehir merkezinde bulunan ilköğretim, ortaokul ve liselerden 9-18 yaş arasında, yaş ortalaması $13,5$ yıl olan, toplam 2000 bireyin ortalama menarş yaşı $12,74 \pm 1,03$ yıl olarak hesaplanmıştır (Yücel, 2015).

Konya iline ait ilk menarş yaşı verisi Koruk ve Şahin (2005)’in 15-49 yaş arasındaki kadınların obezite prevalansını incelemek için yaptıkları çalışmalarına aittir. Çalışmanın örneklemini 676 kadın oluşturmaktadır. Yaş

ortalamaları $35,5 \pm 8,3$ yıl olan kadınların ortalama menarş yaşı ise $13,5 \pm 1,3$ yıldır.

2007 yılında Konya'da 11-16 yaşları arasında 194 örneklem ile gerçekleştirdiği araştırmasında Tuncer (2007), alt sosyoekonomik sınıfta menarş yaşını 13,05 yıl, üst sosyoekonomik sınıfta ise 12,79 yıl olarak hesaplamıştır. Bu çalışmada sosyoekonomik faktörlerin menarş yaşı üzerindeki etkisini pekiştirir niteliktedir.

Gölünük ve ark. (2010) ise yine Konya ilinde 237 birey üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada menarş yaşını 13,6 yıl olarak bulmuştur.

Konya İlinde 2010 yılında, Akın ve ark. (2010) tarafından 65+ yaş grubu üzerine yapılmış bir gerontoloji çalışmasından ortalama yaşları $71,5 \pm 5,7$ yıl olan grubun, geriye dönük olarak menarş yaşları $14,00 \pm 1,6$ yıl olarak saptanmıştır. Her ne kadar çalışma 2010 yılına ait olsa da menarş yaşı verisi 1950-1960 yılları arasına dayanmaktadır.

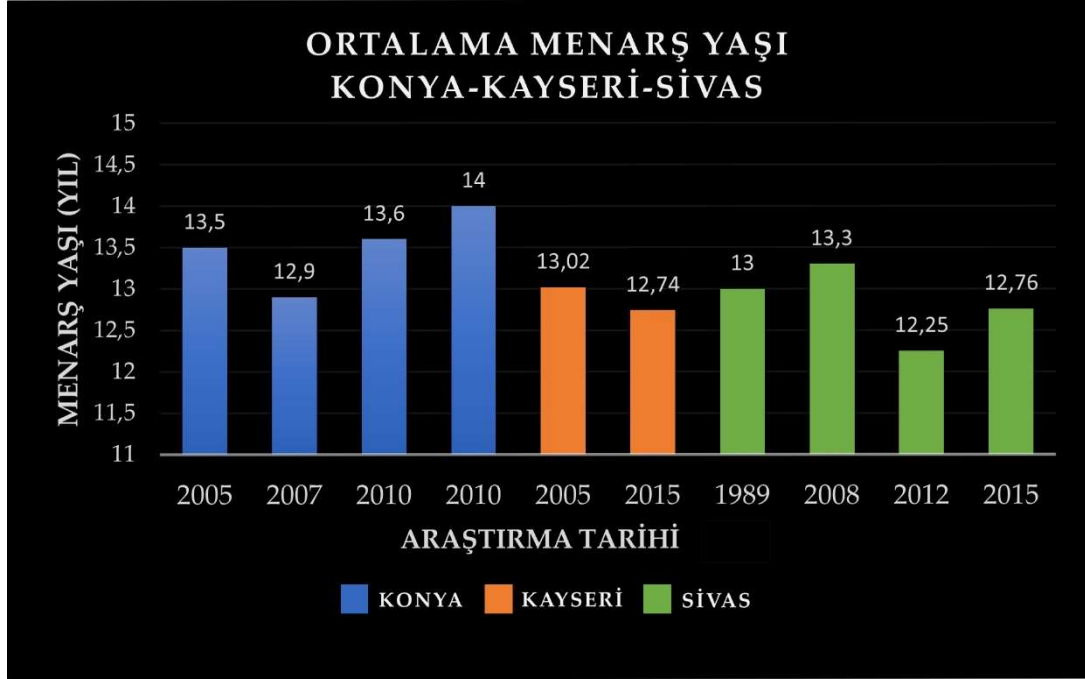
Sivas ilinde ait ilk menarş verileri 1989 yılında yapılmış bir yüksek lisans tez çalışmasına aittir. Tezin amacı öğrencilerin menstrüasyon konusundaki bilgilerini değerlendirmek olsa da 282 bireyin yaş ortalamalarının $14,3 \pm 4,19$ yıl ve menarş yaşı ortalamalarının da $13,0 \pm 0,85$ yıl olduğu bilgisine ulaşılmıştır (Özsürecigil,1989).

Daha sonraki yıllarda Sivas ilinde yapılan bir başka çalışmada adolesanlarda dismenore araştırılmıştır. Örnekleme oluşturan 452 üniversite öğrencisinin yaş ortalaması $19,50 \pm 1,7$ yıl ve ortalama menarş yaşı $13,30 \pm 1,4$ yıl olarak saptanmıştır (Nur ve Sümer, 2008).

Sonraki yıllarda yine Sivas ilinde yapılan bir diğer çalışmada, yatılı ilköğretim okulunda kalan, yaş ortalaması $13,03 \pm 1,11$ yıl olan 202 öğrencinin ortalama menarş yaşı 12,25 yıl olarak tespit edilmiştir (Gölbaşı ve ark., 2012).

2015 yılında 771 birey üzerinde Sivas merkezde (Sönmez, 2015) gerçekleştirilen çalışmada 9-17 yaş grubu öğrencilerin ortanca menarş yaşı 12,76 yıl olarak tespit edilmiştir.

Grafik 2'de İç Anadolu Bölgesinde yer alan başkent dışındaki illerden Konya, Kayseri ve Sivas illerinde yapılan çalışmalarının dağılımı verilmiştir.

Grafik 2. İllere ve Araştırma Yıllarına Göre Menarş Yaşı Dağılımı

Değerlendirme

İç Anadolu Bölgesine ait menarş çalışmaları ne yazık ki sınırlı sayıdadır. Ankara'ya komşu Kırıkkale, Kırşehir, Çankırı, Aksaray ve diğer İç Anadolu Bölgesi illerinden Yozgat, Nevşehir, Karaman ve Niğde illerinde henüz yayınlanmış menarş yaşı çalışması bulunmamaktadır.

Kayseri çalışmalarına bakıldığında aynı yöntemle ve büyük örneklem grubuyla yapılan iki çalışmada 10 yıl içerisinde menarş yaşının yaklaşık 3 ay erkene geldiği görülmektedir. Ayrıca Ankara genelindeki çalışmalarda son 50 yılda menarş yaşının sosyoekonomik grup ve özel bölgeler haricinde genel olarak düştüğünü söylemek mümkündür. Bu durum Tanner (1990)'in gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için belirttiği menarş yaşının düşüşü yani pozitif seküler değişimle örtüşmektedir. Buradan yola çıkarak Dünya'daki pozitif seküler değişimin ülkemiz için de (İç Anadolu Bölgesi özelinde) geçerli olduğu görülmektedir.

Başlangıçta bahsettiğimiz gibi menarş yaşı genetik, etnik, hormonal etmenler kadar, çevresel birçok etmenin de etkisi altındadır. Özellikle beslenme, hastalıklardan korunma, artan hijyen koşulları, giderek artan eğitim seviyesi, refah düzeyinin yükselmesi menarşın daha erken yaşta görülmesine sebep olmaktadır. Ülkemizde son 60 yılda yaşanan olumlu değişimlerin adolesan büyümesi ve olgunlaşması üzerinde de etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Bu değerlendirme çalışması ile bölgesel değerleri tespit etmek, bölgesel eksiklikleri anlamak ve ileride yapılacak menarş çalışmaları için fikir vermek

amaçlanmıştır. İç Anadolu bölgesindeki seküler değişimin izlerini halihazırda yapılmış olan çalışmalarla görmek mümkündür. Çalışmaların sayısının halen yetersiz olması bu trendi kesintisiz olarak göremememize sebep olmaktadır. Ancak çalışma yapılmış olan illerde yapılacak yeni çalışmalar ve henüz değerlendirilmemiş illerden gelecek veriler durumu çok daha net görmemizi sağlayacaktır. Menarş üzerine etkili olduğunu bildiğimiz etmenler baz alınarak yapılacak olan bu çalışmalarla birlikte sadece bir düşüş trendinin varlığı gösterilmekle kalınmayıp, bu trendin majör ve minör etkileyicileri de anlaşılacaktır. Bu sayede İç Anadolu bölgesi için genel bir çerçeve çizmek mümkün olacaktır.

Kaynaklar

Adalı, T. ve Koç, I. (2011). Menarcheal age in Turkey: Secular trend and socio-demographic correlates. *Annals of Human Biology*, 38(3), 345-353. doi:10.3109/03014460.2011.552891

Akarsu, S., Güvenç, H., Kocabay, K. ve Aygün, A. D. (1998). Pubertal development of eastern turkish girls in elazığ. *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Research*, 16(1), 16-19.

Akin, B., Ege, E., Koçoğlu, D., Arslan, S. Y. ve Bilgili, N. (2010). Reproductive history, socioeconomic status and disability in the women aged 65 years or older in Turkey. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 50(1), 11-15. doi:10.1016/j.archger.2009.01.001

Arıkan,A.,(2005). Milli Türk Tıp Kongreleri (1925-1968) Ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri. *Doktora Tezi*. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı.

Ataş Aslan, E. (2016). Aydın Bölgesindeki Kız Çocuklarında Ortalama Puberte ve Menarş Başlama Yaşlarının Saptanması ve Menarş Başlama Yaşını Etkileyen Faktörler. *Uzmanlık Tezi*. Aydın, Türkiye: Adnan Menderes Üniversitesi Tıp Fakültesi Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı.

Bailey, R. (2006). Encyclopedia of Human Development "Physical Development and Growth", ed:Neil J.Salkind. *Sage Publication*,1000-1007. ISBN: 1-4129-0475-7.

Bayçu, T. ve Kocatürk, U. (1967). The age of menarche and its characteristics among Turkish girls. *Acta Medica Turcia, New Series*(4), 35-42.

Bektaş, Y. (2008). Age at menarche in Ankara, Turkey. *Anthropologiai Közlemenyek*, 49, 51-59.

Demir, C. ve Kadayıfçı, O. (2000). Dysfunctional Uterine Bleeding and Other Menstrual Problems of Secondary School Students in Adana. *Journal of Pediatric and Adolescent Gynecology*, 13(4), 171-175.

Dünder, B., Anıl H., Akyol, P., Eren, E., Dünder, N., (2008). Isparta'daki kız çocuklarında ortalama menarş yaşının ve menarşı etkileyen etmenlerin saptanması, *Turk Arch Ped*, 43: 50-54.

Ekerbicer, H. C., Celik, M., Kiran, H. ve Kiran, G. (2007). Age at menarche in Turkish adolescents in Kahramanmaraş, Eastern Mediterranean region of Turkey. *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care: The Official Journal of the European Society of Contraception*, 12(3), 289-293. doi:10.1080/13625180701447854

Ersoy B, Balkan C, Gunay T, Onag A, Egemen (2004). A. Effects of different socioeconomic conditions on menarche in Turkish female students. *Early Hum Dev* 2004; 76:115-125.

Gölbaşı, Z., Doğaner, G., Erbaş, N., (2012). 6-8. Sınıf Adolesan Kızlara Akran Eğitimi Yöntemi İle Uygulanan Menstrüasyon Sağlığı Eğitiminin Bilgi ve Davranışlar Üzerindeki Etkisi, *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 11(2):189-196.

Gölünük Sebiha, T. M. (2010). Fiziksel ve Ruhsal Baskının Menstruasyon Düzenine Etkisi. *Selçuk Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilim Dergisi*, 12(1), 1-5.

Kalman, M., (2006). Encyclopedia of Human Development, "Menarche" ed:Neil J.Salkind. *Sage Publication*, 824-825. ISBN: 1-4129-0475-7.

Kamacı, M., Önder, Y.Akman, N. (1997). Adolesanlardaki Primer Dismenorenin Vücut Kütle İndeksi ile İlişkisi. *Van Tıp Dergisi*, 4(3), 154-157.

Kolukısa, L., (1992). Türk Kız Çocuklarında Menarş Yaşı ve Bazı Antropometrik Parametreler ile İlişkisi, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Çocuk Sağlığı Enstitüsü, Oksoloji Bölümü.

Koruk, İ., Şahin, T.H. (2005). Konya Fazilet Uluşık Sağlık Ocağı Bölgesinde 15-49 yaş grubu ev kadınlarında obezite prevalansı ve risk faktörleri, *Genel Tıp Dergisi* 15(4),147-155.

Mavili, S., Şahin Bozer, Z., Hazır, T., Karaton, S. & Açıkada, C. (2013). Türk kadın sporcularda antrenman ve menarş yaşı etkileşimi, *Spor Bilimleri Dergisi*, 24(3), 199-208.

Neyzi O, Alp H. (2008). Relationships between body build and age of menarche in a group of girls of heterogenous socioeconomic background. *Nutr Rep Int* 1975; 12:27.

Nur, N., Sümer, H., (2008). Dismenorenin Adolesanlardaki Sıklığı ve İlişkili Risk Faktörleri, *STED*,17(2):27-30.

Onat, T., E. B. (1995). Age at Menarche: Relationships to Socioeconomic Status, Growth Rate in Stature and Weight, and Skeletal and Sexual Maturation. *American Journal of Human Biology*, 7, 741-750.

Özel,Ş, Oskovi, A., Korkut, S., Memur,T., Enginüstün, Y.(2018). Gençlik Merkezine Başvuran Adolesanların Menarş Duygu, Menstrüasyon Algı-Bilgi ve Özbakım Pratikleri. *Ankara Med. J. Vol.18, Num.4.* 675 – 682.

Özsürekçigil, M. (1989) Sivas İli Ortaokul Üçüncü Sınıf Kız Öğrencilerin Menarşa Karşı Tepkileri ve Menstruasyon Hijyeni Konusundaki Bilgilerinin Belirlenmesi, *Yayımlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sivas.

Pınar, G., Pınar, T., Doğan, N., Karahan, A., Algier, L., Abbasoğlu, A., Kuşçu, E. (2009). Kırk beş yaş ve üstü kadınlarda osteoporoz risk faktörleri. *Dicle Tıp Dergisi*, 36(4), 258-266.

Rakıcioğlu, N. ve Pekcan, G. (1989). Menstrüel Siklus Dönemlerinin Besin Seçimine, Fizyolojik, Psikolojik, Davranışsal ve Vücut Ağırlığındaki Değişikliklere Etkisi. *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 18(2), 205-215.

Rees,M.(1995). The age of menarche. *ORGYN. 1995;(4):2-4.* PMID: 12319855.

Sağlam, F. (1989). Kadınlarda Şişmanlığın Görülme Sıklığı ve Şişmanlık Oluşumunu Etkileyen Etmenler. *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 18(2). <https://beslenmevediyetdergisi.org/index.php/bdd/article/view/725> adresinden erişildi.

Saka, H. N. ve Neyzi, O. (2005). Puberte başlangıç yaşı değişiyor mu? *Türk Pediatri Arşivi*, 40(1), 7-14.

Salkind, Neil J., Encyclopedia of Human Development, "Puberty", ed:Neil J.Salkind. *Sage Publication*, 1050-1053. ISBN: 1-4129-0475-7. 2006

Sönmez, G. (2015). Menarş Yaşı ve Antropometrik Ölçüler Arası İlişki: Sivas İl Örneği, *Yüksek Lisans Tezi*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antropoloji ABD.

Şenol V, Gündüz E, Öztürk A. (2010). Kayseri ilinde adolesan kızların menarş ve menstruasyon konusunda bilgi, tutum ve davranışları. *Türkiye Klinikleri J Gynecol Obst* 2010;20(2):77-83.

Tanner J.M., (1989). Foetus into Man Ware: *Castlemead Publications*, 2nd.ed.

Tekgül, N., Saltık, D. ve Vatansever, K. (2014). Secular trend of menarche age in an immigrant urban city in Turkey: Izmir. *The Turkish Journal of Pediatrics*, 56(2), 138-143.

Topan,A., Kuzlu Ayyıldız, T., Kurt, A., Seval, M.(2021).Ergenlik Dönemindeki Öğrencilerin Menarş Yaşı ve Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, Vol:11(3), 480-485.

Tuncer, I. (2007). Konya İl Merkezindeki 11-16 Yaş Grubu Kız Öğrencilerde Sosyoekonomik Durum, Antropometrik Vücut Ölçümleri ve

Menarşla Büyüme ve Gelişmenin Değerlendirilmesi. *S.D.Ü. Tıp Fak. Derg.*, 14(1), 25-28.

Vicdan, K., Kukner, S., Dabakoglu, T., Ergin, T., Keles, G. ve Gokmen, O. (1996). Demographic and epidemiologic features of female adolescents in Turkey. *The Journal of Adolescent Health: Official Publication of the Society for Adolescent Medicine*, 18(1), 54-58. doi:10.1016/1054-139x(95)00127-e

Yabancı, A. (2019). Adölesan Dönemdeki 15-17 Yaş Kız Öğrencilerin Beslenme ve Sosyoekonomik Durumları ile Menarş Sonrası Uzama Düzeylerinin Tespiti, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Beslenme ve Diyetetik Bölümü.

Yardımcı, H. ve Özçelik, A. Ö. (2006). Ankara ili Gölbaşı ilçesinde yetişkin kadınların antropometrik ölçümleri ve beslenme alışkanlıkları üzerinde bir araştırma. *Ankara Üniversitesi Ev Ekonomisi Yüksekokulu yayın no: 13*. Ankara: Ankara Üniversitesi. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/9087> adresinden erişildi. Erişim Tarihi: Kasım 2022.

Yücel, G. (2015). 9-18 Yaşları Arası Kızlarda Menstrüasyon Problemleri, *Tıpta Uzmanlık Tezi*, Kayseri Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları ABD.